॥ श्री वेदव्यासाय नमः ॥

ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम्

श्री आनन्दतीर्थविरचितम्

नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं
निर्दोषमाप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः ।
अस्योद्भवादिदमशेषविशेषतोऽपि
वन्द्यं सदा प्रियतमं मम सन्नमामि ॥ १ ॥

तमेव शास्त्रप्रभवं प्रणम्य
जगद्गुरूणां गुरुमञ्जसैव ।
विशेषतो मे परमाख्यविद्या-
व्याख्यां करोम्यन्वपि चाहमेव ॥ २ ॥

ब्रह्मसूत्राणां परविद्यात्वं प्रमाणतमत्वं च

प्रादुर्भूतो हरिर्व्यासो विरिञ्चभवपूर्वकैः[1] ।
अर्थितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

गुरुर्गुरूणां प्रभवः शास्त्राणां बादरायणः ।
यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥ ४ ॥

वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलता ।
आप्तवाक्यतया[2] तेन श्रुतिमूलतया तथा ॥ ५ ॥

---

1. V 1 विरिञ्चशिवपूर्वकैः
2. V 1 आप्तमूलतया, V 2 आप्तिमूलतया

युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत् ।
दृश्यते ब्रह्मसूत्राणामेकधाऽन्यत्र सर्वशः ॥ ६ ॥

अतो नैतादृशं किञ्चित्प्रमाणतममिष्यते ।
स्वयङ्कृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः ॥ ७ ॥

ॐकारस्य सूत्रावयवत्वम्

तत्र ताराथमूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेष्यते ।
सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोङ्क्रियतेऽखिलैः ॥ ८ ॥

॥ जिज्ञासाधिकरणम् ॥

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ १-१-१

गुणपूर्णत्वं ॐकारार्थः

ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् ।

गुणपूर्णस्य जिज्ञास्यत्वम्

स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपदोदितः ॥ ९ ॥

स एव भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूमतः ।
भावनाच्चैव सुत्वाच्च सोऽयं पुरुष इत्यपि ॥ १० ॥

स एव सर्ववेदार्थो जिज्ञास्योऽयं विधीयते ।

विष्णुप्रसादस्य मोक्षसाधनत्वम्

'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' 'तं विद्वानेव चामृतः' ॥ ११ ॥

'वृणुते यं तेन लभ्यः' इत्याद्युक्तिबलेन हि ।

जिज्ञासोत्थज्ञान[1]जात्तत्प्रसादादेव मुच्यते ॥ १२ ॥

'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' ॥ १३ ॥

'नर्ते त्वत्क्रियते कि[2]ञ्चने'त्यादेर्न हरिं विना ।
ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित् ॥ १४ ॥

'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः ।
आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः' ॥ १५ ॥

बन्धमिथ्यात्वनिरासः

इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते ।
मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः ॥ १६ ॥

मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत् ।

मिथ्यायाः साधकत्वासम्भवः

मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः ॥ १७ ॥

तच्च मिथ्याप्रमाणेन सता वा साध्यते त्वया ।
सता चेद् द्वैतसिद्धिः स्यान्न सिद्धं चान्यसाधनम् ॥ १८ ॥

साधकत्वं सतस्तेन साक्षिणा सिद्धिमिच्छता ।
स्वीकृतं हि

निर्विशेषस्य साधकत्वासम्भवः

अविशेषस्य साध्या साधकता पुनः ॥ १९ ॥

---

1. V 5 ज्ञानजातप्रसादादेव 2. U किञ्चिदित्यादेः

तच्चाविशेषमानेन साध्यमित्यनवस्थितिः ।
अनङ्गीकुर्वतां विश्वसत्यतां तन्न वादिता ॥ २० ॥

व्यवहृतेः सत्यत्वम्

तस्माद् व्यवहृतिः सर्वा सत्येत्येव व्यवस्थिता ।
व्यावहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येव चागतम् ॥ २१ ॥

व्यवहारसतः साधकत्वासम्भवः

व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववत् ।

सत्त्रैविध्यनिरासः

सत्त्रैविध्यं च मानेन सिद्ध्येत्केनेति पृच्छ्यते ॥ २२ ॥

तस्याप्युक्तप्रकारेण नैव सिद्धिः कथञ्चन ।

सदसद्विलक्षणत्वनिरासः

वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यते ॥ २३ ॥

वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्भेदवादिनः ।
असतश्चापि विश्वस्य तेनानिष्टं कथं भवेत् ॥ २४ ॥

यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादिति सद्भेदसंस्थितिः ।
सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपि तस्मात्तदपि नो भवेत् ॥ २५ ॥

पराभिमतज्ञानबाध्यत्वनिरासः

ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिनः ।

स्वमते ज्ञानबाध्यत्वस्वरूपं, ख्यातिवादः

विज्ञातस्यान्यथा सम्यग् विज्ञानं ह्येव तन्मतम् ॥ २६ ॥

असतः प्रतीतिसद्भावः

असद्विलक्षणज्ञप्त्यै ज्ञातव्यमसदेव हि ।
तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥ २७ ॥

अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रान्तावेव प्रतीयते ।
सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्यैव प्रतीतता ॥ २८ ॥

तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः ।

अज्ञानासम्भवः

निर्विशेषे स्वयंभाते किमज्ञानावृतं भवेत् ॥ २९ ॥

मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते ।
न चावरणमज्ञानमसत्ये तेन चेष्यते ॥ ३० ॥

अप्रकाशस्वरूपत्वाज्जडेऽज्ञानं न मन्यते ।
अज्ञानाभावतः शास्त्रं सर्वं व्यर्थीभविष्यति ॥ ३१ ॥

अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादिति कल्पने ।
अनवस्थितिस्तथा च स्यादन्योन्याश्रयताऽथवा ॥ ३२ ॥

स्वभावाज्ञानवादः

स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत् ।

अविद्यादुर्घटत्वनिरासः

अविद्यादुर्घटत्वं चेत्स्यादात्मापि हि तादृशः ॥ ३३ ॥

मायावादे विषयाद्यसम्भवः

अतोऽधिकारिविषयफलयोगादिवर्जितम् ।
अ[1]नन्तदोषदुष्टं च हेयं मायामतं शुभैः ॥ ३४ ॥

1. V2 अनेकदोषदुष्टम्

जीवब्रह्मणोरैक्यस्य शास्त्रविषयत्वासम्भवः

सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः ।
न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चन ॥ ३५ ॥

यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् ।
ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः ॥ ३६ ॥

सार्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं ज्ञापयति श्रुतिः ।
ईशं तामुपजीव्यैव वर्तते ह्यैक्यवादिनी ॥ ३७ ॥

उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेत् ।

ऐक्यश्रुतीनां सावकाशता

स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि ॥ ३८ ॥

सादृश्ये चैक्यवाक् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः ।
अवकाशोज्झिता भेदश्रुतिर्नातिबला कथम् ॥ ३९ ॥

अज्ञानासम्भवादेव मिथ्याभेदो निराकृतः ।

बन्धस्य विष्णुप्रसादेन निवृत्तिः

अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः ॥ ४० ॥

अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ।
यथा [1]दृष्ट्या प्रसन्नस्सन् राजा बन्धापनोदकृत् ॥ ४१ ॥

एवं दृष्टः स भगवान् कुर्याद्बन्धविभेदनम् ।

इष्टसाधनतातिरिक्तकार्यताभावः

कार्यता च न काचित् स्यादिष्टसाधनतां विना ॥ ४२ ॥

---

1. V2 दृष्टः प्रसादेन

कार्यं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः ।
न भविष्यत्क्रिया कार्यं स्रक्ष्यतीश इति ह्यपि ॥ ४३ ॥

कार्यं स्यान्नैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिष्यते ।
साम्यादेव निषिद्धस्य तदिष्टं साधनं तथा ॥ ४४ ॥
कार्यं

भगवत एव इष्टत्वं इष्टसाधनत्वं च

साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ।
मुख्येष्टं वा सुमनसां 'प्रेयस्तदि'ति च श्रुतिः ॥ ४५ ॥

'प्राणबुद्धिमनः [1]स्वात्मदेहापत्यधनादयः ।
यत्संपर्कात् प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः' ॥ ४६ ॥

इत्यादिवाक्यैराकाङ्क्षा सन्निधिर्योग्यता यतः ।
[2]तस्मिन्नेव समस्तस्येति

इष्टे सिद्धविशेषे व्युत्पत्तिः

इष्टे व्युत्पत्तिरिष्यते ॥ ४७ ॥

अत्त्यपूपांस्तव भ्रातेत्यादावावापतोऽपि च ।
उद्वापाद्वर्तमानत्वादाकाङ्क्षादिबलादपि ॥ ४८ ॥

बालो व्युत्पत्तिमप्येति नानयेत्यादिवाक्यतः ।

वर्तमाने अर्थे प्रथमं व्युत्पत्तिः, भविष्यति अर्थे पश्चात्तनी

[3]आनीयमानदृष्ट्यैव व्युत्पत्तेः सम्भवे सति ॥ ४९ ॥

---

1. V2 स्वात्म 2. U अस्मिन्नेव 3. V4 आनीयमानं दृष्ट्वैव

एष्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षते ।
व्युत्पन्नो वर्तमाने तु क्रियाशब्दे भविष्यति ॥ ५० ॥

[1]पुनर्दृष्ट्यैव शब्दश्रुत् पश्चाद्व्युत्पत्तिमेष्यति ।

परान्युपगते कार्ये न कदाचिद् व्युत्पत्तिः

वर्तमानमतीतश्च भविष्यदिति च क्रमात् ॥ ५१ ॥

आकाङ्क्षादियुतं यस्माद्विधेर्व्युत्पादनं कुतः ।
दृष्ट्वा ज्ञातपदार्थस्य [2]स्यादाकाङ्क्षा भविष्यति ॥ ५२ ॥
व्युत्पत्तिः प्रथमा तस्माद्वर्तमानेऽ[3]गते ततः ।

इष्टस्य भगवतः मुख्यप्रयोजनत्वं, ज्ञानस्य तत्साधनत्वम्

इष्टमाकाङ्क्षते सर्वो न प्रवृत्तिमपेक्षते ॥ ५३ ॥

अपरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनम् ।
क्वापि चेष्टा तदर्था स्यादत्तिर्हि रसवित्तये ॥ ५४ ॥

वाक्यार्थज्ञानमात्रेण क्वचिदिष्टं भवेदपि ।

कार्यपरत्वेऽपि उपासनार्थत्वेन ब्रह्मणि तात्पर्यवत्वम्

न च स्रुक्स्रुववद्ब्रह्मवादावतात्पर्यं श्रुतेर्भवेत् ॥ ५५ ॥

यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञतैवाऽन्यथा भवेत् ।
तस्मादुपासनार्थं च स्वार्थे तात्पर्यवद्भवेत् ॥ ५६ ॥

इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वम्

इतिशब्दोन्नयेऽग्नावित्यप्युन्नीते स्मृतिर्भवेत् ।
इतिशब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वचांस्यलम् ॥ ५७ ॥

1. V4 पुनर्दृष्ट्वैव 2. U पदाकाङ्क्षा 3. U वर्तमाने गते

आत्मानमेवेत्यादीनि योगेऽग्नावपि तत्समम् ।

वेदान्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरो वेदभागः कार्यनिष्ठ
इति वाक्यभेदो न युक्तः

एकवाक्यत्वयोगे तु वेदस्यापि ह्यशेषतः ॥ ५८ ॥

वाक्यभेदो न युक्तस्स्याद्योगश्च स्यान्महाफले ।
इति ब्रूयादिति वचो गतमग्नौ समीपगम् ॥ ५९ ॥

कल्पनागौरवं चेत् स्यात् पृथक्तात्पर्यकल्पने[1] ।
कल्पनागौरवादेव पदार्था न स्युरेव हि ॥ ६० ॥

प्रमाणावगतत्वं चेत्तात्पर्याणां तथैव हि ।

सत्यज्ञानादिपदानां पदार्थे वाक्यार्थे चेत्युभयत्र तात्पर्यम्

तस्मात् पदार्थे वाक्यार्थे तात्पर्यमुभयत्र च ॥ ६१ ॥

पृथगेव च वाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत् ।
अवांतरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ॥ ६२ ॥

अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां तु पृथक् पृथक् ।
क्रियापदेनान्वयस्य [2]वाक्यभेदो हि दूषणम् ॥ ६३ ॥

प्रत्यक्षादिविरोधे तु[3] गौणार्थस्यापि सम्भवात् ।
अतात्पर्यं पदार्थेऽपि न कल्प्यमविरोधतः ॥ ६४ ॥

'अतः' शब्दार्थोपसंहारः

अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि ।
मुख्यप्रसाददं विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवेत् ॥ ६५ ॥

---

1. U सम्भवे 2. V 1 वाक्यभेदाद्धि 3. U विरोधेऽतः

कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः ।

आगमस्य स्वतःप्रामाण्यम्, प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परतः

प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ॥ ६६ ॥

अनवस्थाऽन्यथा हि स्यादप्रामाण्यं तथाऽन्यतः ।
मिथ्याज्ञप्तिप्रलम्भादेस्तेन वेदविरोधि यत् ॥ ६७ ॥

न मानम्

वेदानामपौरुषेयत्वम्

अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता ।
न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् ॥ ६८ ॥

अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च ।
कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं न तत् ॥ ६९ ॥

प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदिते ।
न बुद्धो धर्मदर्शी स्यात् पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ॥ ७० ॥

अधर्मवादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हि ।
धर्माभावोऽपि नो तेन प्रत्यक्षावगतो भवेत् ॥ ७१ ॥

अतः संशयसम्पत्तौ वाक्यं प्रत्यक्षवत्प्रमा ।

योग्येतरान्विताभिधानवादः

शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते ॥ ७२ ॥

अतोऽन्विताभिधायित्वं गौरवं कल्पनेऽन्यथा ।
[1]नचाशक्त्याभिधायित्वं प्रवृत्तिश्च द्विधान्यथा ॥ ७३ ॥

1. U न चाशक्याभिधायित्वम्

ब्रह्मतर्कः

एतत्सर्वं तर्कशास्त्रे ब्रह्मतर्के [1]हि विस्तरात् ।
उक्तं विद्यापृथक्त्वात्तु सङ्क्षेपेणात्र सूचितम् ॥ ७४ ॥

प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः ।
मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा [2]मेयशोधनम् ॥ ७५ ॥

ब्रह्मतर्के च भगवान् स एव कृतवान् प्रभुः ।
पञ्चाशत्कोटिविस्तारान्नारायणतनौ कृतात् ॥ ७६ ॥

उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवान् बादरायणः ।
अतस्तदर्थं सङ्क्षेपादत इत्यभ्यसूचयत् ॥ ७७ ॥

यतोऽनुभवतः सर्वं सिद्धमेतदतोऽपि च ।
देवैश्च दुर्गमार्थेषु व्यापृतो नातिविस्तृतिम् ॥ ७८ ॥

चकारैता ह्यवज्ञेया युक्तयः प्रतिपक्षगाः ।
प्रत्यक्षेक्षाक्षमः पक्षं कमेवात्राभिवीक्षते ॥ ७९ ॥

तस्मादक्षमपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेऽभ्युपेक्षितः[3] ।

ब्रह्मशब्दार्थः—विष्णुः, नारायणः

स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितम् ॥ ८० ॥

'स विष्णुराह ही'त्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ।
आद्यन्तं देवशास्त्रस्य स्वयं भगवता कृतम् ॥ ८१ ॥

मध्यं तदाज्ञया [4]शेषपैलाभ्यां कृतमञ्जसा ।
अतस्तत्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्ब्रह्मेत्यसूचयत् ॥ ८२ ॥

1. V1 च 2. V3 न्यायशोधनम् 3. V5 ह्युपेक्षितः
4. U, V3, 5 पैलशेषाभ्याम्

दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः ।
गुणा नारा इति ज्ञेयास्तद्वान्नारायणः स्मृतः ॥ ८३ ॥

ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययम् ।
अतो नारायणस्यैव जिज्ञासात्र विधीयते ॥ ८४ ॥

सिद्धत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ स्पष्टतया श्रुतौ ।
'अम्भस्यपार' इत्युक्तो नारायणपदोदितः[1] ॥ ८५ ॥

'आपो नारा' इति ह्याह स एवाप्स्वन्तरीरितः ।
कामतो विधिरुद्रादिपददात्र्या स्वयं श्रिया ॥ ८६ ॥

योनित्वेनात्मनो विष्णोस्तिष्ठन्तीत्युदितस्य च ।
यस्मिन् देवा अधीत्युक्त्वा समुद्रं स्थानमेव च ॥ ८७ ॥

नाम चाक्षरमित्येव ऋच इत्युदितं तु यत् ।
यतः प्रसूतेत्युक्त्वा च तदेव ब्रह्म चाब्रवीत् ॥ ८८ ॥

॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥

॥ जन्माधिकरणम् ॥

ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ १-१-२

अम्भ्रणीसूक्ताद्युक्तस्य इह सूत्रे लक्षणाभिधानम्

अन्तस्समुद्रगं विश्वप्रसूतेः कारणं[2] तु यत् ।
सूक्तोपनिषदाद्युक्तं 'जन्माद्यस्ये'ति लक्ष्यते ॥ ८९ ॥

1. U, V 5, 4 पदेरितः 2. V 4 करणं च

सृष्ट्यादिहेतुत्वं प्रत्येकं ब्रह्मलक्षणम्

सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।
बन्धमोक्षावपि ह्यासु श्रुतिषूक्ता हरेः सदा ॥ ९० ॥

सर्वाणि नामानि विष्णावेव मुख्यानि

यं नामानि विशन्त्यद्धा यो देवानामिति ह्यपि ।
श्रुतेर्नामानि सर्वाणि विष्णोरेव यतस्ततः ॥ ९१ ॥

अतो न मुख्यतो नाम तदन्यस्य हि कस्यचित् ।

विष्णोर्जन्मादिदोषो न श्रुतेरर्थः

गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेत् ॥ ९२ ॥

प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे ।
सर्वेषामपि[1] वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ॥ ९३ ॥

तद्विरोधे न मानत्वं फलं मुक्तिर्हि वाक्यतः ।

श्रुतिविरुद्धार्थे पुराणादीनां न प्रामाण्यम्

न पुराणादिमानत्वं विरुद्धार्थे श्रुतेर्भवेत् ॥ ९४ ॥

दर्शनान्तरमूलत्वान्मोहार्थं चाज्ञया हरेः ।
न सर्वनामतान्येषां श्रुतावुक्ता हि कुत्रचित् ॥ ९५ ॥

अदोषवचनाच्चैव नियमेन हरेः श्रुतौ ।

अन्येषामज्ञानादिदोषवत्वम्

अज्ञानं पारतन्त्र्यं च प्रलयेऽभाव एव च ॥ ९६ ॥

---

1. V3 सर्वेषामेव

अशक्तिश्चोदितान्येषां सर्वेषामपि च श्रुतौ ।

इदं ब्रह्मणः स्वलक्षणं न तटस्थलक्षणम्

'जन्माद्यस्ये'ति तेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणम् ॥ ९७ ॥

अस्योद्भवादिहेतुत्वं साक्षादेव स्वलक्षणम् ।
कृष्णध्यानच्छलेनैव स्वयं भागवतेऽब्रवीत् ॥ ९८ ॥

अनेन लक्षणेन जीवैक्यं निराकृतम्

अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुः ।

अस्य लक्षणस्य जीवोऽपि व्यावर्त्यः

न हि जन्मादिहेतुत्वं जीवस्य जगतो भवेत् ॥ ९९ ॥

हिताक्रियादिदोषं च वक्ष्यत्येव स्वयं प्रभुः ।

निर्विशेषत्वं च अनेन सूत्रेण निषिद्धम्

निर्गुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्वयम् ॥ १०० ॥

मुख्यार्थसम्भवे लक्षणा न युक्ता

भेदेनैव तु मुख्यार्थसम्भवे लक्षणा कुतः ।
कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानतः ॥ १०१ ॥

सदैव गुणवत्त्वेऽस्य भिन्नं स्यान्निर्गुणं सदा ।
न च मिथ्यागुणत्वं स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात् ॥ १०२ ॥

निर्गुणत्वं तदा च स्यादासुरत्वं न चान्यथा ।

विशेषं विना ऐक्यस्य निरूपणप्रकाराभावः

लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽभेदो वा यदि वोभयम् ॥ १०३ ॥

इति पृष्टे तदैक्यस्य गतिरेव न विद्यते ।
ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं तत्स्वप्रकाशतः ॥ १०४ ॥

भेदे मिथ्यात्वतो भेदसत्यत्वं स्याद्बलादपि ।
भेदाभेदौ यदि तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥ १०५ ॥

स्वनिर्वाहकता चेत् स्याद्वाह्यं वाहकमित्यपि ।
पर्यायो भेदवान् वा स्यादनवस्थोभयत्र च ॥ १०६ ॥

सत्यज्ञानादिपदानामखण्डार्थत्वदूषणम्

सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं[1] न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् ।
व्यावृत्तस्याविशेषत्वे तदखण्डं-च खण्डितम् ॥ १०७ ॥

निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वक्रियाविरुद्धम्

निर्विशेषत्वमेतेन मूकोऽहमितिवद् भवेत् ।
अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः ॥ १०८ ॥

विशेषतद्वतोश्चैव स्वनिर्वाहकता भवेत् ।

विशेषस्वरूपनिरूपणम्

भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः ॥ १०९ ॥

विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः ।
विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्च परस्परविशेषिणः ॥ ११० ॥

स्वनिर्वाहकतायुक्ताः सन्ति वस्तुष्वशेषतः ।
अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते ॥ १११ ॥

---

1. U एव

'एवं धर्मानि'ति श्रुत्या तदभेदोऽप्युदीर्यते ।

॥ इति जन्माधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ १-१-३

शैवाद्यागमैरन्येषां जगत्कारणत्वं न कल्पनीयम्

शैवाद्यागमसम्प्राप्तदृष्टगेन फलेन तु ॥ ११२ ॥

तद्वाक्योपमयान्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयते ।
ईशवाक्यत्वत इति चेत्तद्व्यभिचारिणा ॥ ११३ ॥

अप्रामाण्यानुमा च स्यात्

जगत्कारणे अनुमानस्य स्वातन्त्र्येण न प्रमाणता

न पृथक्चानुमेश्वरे ।
पुंस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ ११४ ॥

शास्त्रयोनित्वमेतेन कारणस्य[1] बलाद्भवेत् ।
'नावेदवित्' 'न तर्केण मति'रित्यादिवाक्यतः ॥ ११५ ॥

तर्को ज्ञापयितुं शक्तो नेशितारं कथञ्चन ।
वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः ॥ ११६ ॥

किञ्चिज्ज्ञत्वं[2] हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखम् ।
'वृक्षकृन्नाखिलं वृक्षं वेत्ति पुंस्त्वाद्धि चैत्रवत्' ॥ ११७ ॥

---

1. V 2 करणस्य 2. U किञ्चिज्ज्ञानं

इत्याद्यनुमया स्पर्धि नानुमानं परेशितुः ।
शक्तं विज्ञापने चातिप्रसङ्गोऽनुमयेदृशा ॥ ११८ ॥

वस्तुत्वात् तुरगः शृङ्गी, पुष्पवत् खं, सुतैर्युता ।
चित्रिणी च, रसः षष्ठो रसत्वात् सोत्तरो भवेत् ॥ ११९ ॥

उपक्रमादीनां, आगमानुगृहीतानुमानस्य च साधकत्वम्

उपक्रमादिलिङ्गेभ्यो नान्या स्यादनुमा[1] ततः ।
॥ इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ समन्वयाधिकरणम् ॥

ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ १-१-४

उपक्रमादिभिः नारायणाख्यब्रह्मण एव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वावगमः

त एवान्वयनामानः तैः सम्यक् प्रविचारिते ॥ १२० ॥

मुख्यार्थो भगवान् विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः ।
॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ईक्षत्यधिकरणम् ॥

ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ १-१-५

वचनवृत्त्यैव ब्रह्मणः सकलशास्त्रप्रतिपाद्यत्वम्

ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एव

ब्रह्मणः वाच्यत्वाभावे लक्ष्यत्वासम्भवः

न चान्यथा ॥ १२१ ॥

1. VI अनुमानतः

लक्ष्यत्वं क्वापि दृष्टं हि किं तदित्यनवस्थितिः ।
माधुर्यादिविशेषाश्च तच्छब्दैरुदिताः सदा ॥ १२२ ॥

वाक्यार्थोऽपि हि वाक्यार्थशब्देनैवोदितो भवेत् ।
नावाच्यं तेन किञ्चित् स्याद्

ब्रह्मणः अवाच्यत्वस्य श्रुत्यर्थत्वे स्वक्रियाविरोधः

यत इत्यादिकैर्वदन् ॥ १२३ ॥

अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मूकोऽहमितिवत् सुधीः ।
येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं लक्ष्यशब्देन सोऽवदत् ॥ १२४ ॥

मुख्यार्थे सम्भवति जघन्यवृत्त्याश्रयणमनुचितम्

एकस्यापि हि शब्दस्य [1]गौणार्थस्वीकृतौ सताम् ।
महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिला रवाः ॥ १२५ ॥

अमुख्यार्था इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम्[2] ।
कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्दत्वमात्मनः ॥ १२६ ॥

ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ १-१-६

सगुणब्रह्मणो वाच्यत्वमिति न युक्तम्

आत्मब्रह्मादयः शब्दाः साक्षात् पूर्णाभिधायिनः ।

ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ १-१-७

ब्रह्मणो लक्ष्यत्वे श्रुतपरित्यागः अश्रुतकल्पना च

जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं च यदा तदा ॥ १२७ ॥

---

1. B1 गौणार्थस्वीकृतां 2. V2 तन्मार्गानुवर्तिताम्

वन्ध्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यमित्यपि ।
कल्पयित्वा विना मानं लक्ष्यं शुद्धं वदन् पदैः ॥ १२८ ॥

आत्मशब्दोदितस्यैव ज्ञानं मुक्त्यवसाधनम् ।
आह श्रुतपरित्यागः स्याचास्याश्रुतकल्पना ॥ १२९ ॥

स्यात् सर्वत्र च यत्रैकमपि लोको जुगुप्सते ।
नियमेनोभयं स्याद्धि यस्य स्वपरयोर्मते ॥ १३० ॥

अलङ्कृतः सदैवायं दुर्घटैरेव भूषणैः ।

श्रौतस्य परमात्मनः परित्यागे महान् प्रत्यवायः

अन्धन्तमो नित्यदुःखं तस्य स्याद् वसनद्वयम् ॥ १३१ ॥

'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति[1] येऽविद्वांसो बुधो जनाः' ॥ १३२ ॥

'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' ॥ १३३ ॥

इत्यादिश्रुतयो मानं शतशोऽत्र समन्ततः ।

ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ १-१-८

गौणस्य हेयत्वात् न श्रौतत्वम्

हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गौणः श्रुतौ श्रुतः ॥ १३४ ॥

'तमेवैकं जानथान्या वाचो मुञ्चथ' चेतिह ।
उक्त आत्मा कथं गौणो हेयपक्षे ह्यसौ श्रुतः ॥ १३५ ॥

---

1. U गच्छन्त्यविद्वांसो

ब्रह्मादिदेवतानां परिवारतया उपादेयत्वम्

परिवारतया ग्राह्या अपि हेयाः प्रधानतः ।

ॐ स्वाप्ययात् ॐ १-१-९

पराभिमतसगुणस्य स्वाप्ययत्वपूर्णत्वानुपपत्तिः

' पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ' ॥ १३६ ॥

इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णेऽप्यय उदाहृतः ।
कथं मायाव्यवच्छिन्नः पूर्णो मुख्यतया भवेत् ॥ १३७ ॥

ॐ गतिसामान्यात् ॐ १-१-१०

ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ १-१-११

केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतौ निर्गुणस्य वाच्यत्वं श्रुतम्

पदं च निर्गुण इति कथं गौणं वदिष्यति ।
गुणाभावोपलक्ष्यं चेत् पदं तदपि वाचकम् ॥ १३८ ॥

अवाच्यत्वनिरासोपसंहारः

अतोऽनवस्थितिमुखसर्वदोषमहास्पदम्[1] ।
कथमेतन्मतं सद्भिराद्रियेत विचक्षणैः ॥ १३९ ॥

एतेषां सूत्राणां साङ्ख्यमतनिराकरणपरतया व्याख्यानमयुक्तम्

न च साङ्ख्यनिराकृत्यै सूत्राण्येतान्यचीक्लृपत् ।
भगवान्न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्यसौ ॥ १४० ॥

समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरतैव हि ।
प्रथमप्रतिपाद्या स्यात्तदभावे कुतोऽन्वयः ॥ १४१ ॥

1 V3 समास्पदम्

सूत्रे समन्वयशब्दप्रयोगेण ब्रह्मणः वाच्यत्वमेव स्फुटीकृतम्

कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम् ।
योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात् समन्वयः ॥ १४२ ॥

पराभिमतनिर्गुणे समन्वयो न प्रतिज्ञातः

जन्मादिकारणे साक्षादाह देवः समन्वयम् ।
उक्तं तदेव जिज्ञास्यं क्वावकाशोऽत्र निर्गुणे ॥ १४३ ॥

कथं चासम्भवस्तस्य मुख्यार्थस्य निराकृतौ ।

अवाच्ये अमेये निर्गुणे समन्वयप्रतिज्ञा व्यर्था स्यात्

मानेन केन विज्ञेयमवाच्याज्ञेयनिर्गुणम् ॥ १४४ ॥

अमेयं चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथञ्चन ।

अनन्तगुणार्णवस्यैव जिज्ञास्यत्वम्

तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणार्णवम् ॥ १४५ ॥

वासुदेवाख्यमद्वन्द्वं परं ब्रह्माखिलोत्तमम् ।

पराभिमतनिर्गुणस्य प्रमाणागोचरत्वं,
स्वप्रकाशत्वे शास्त्राविषयत्वम्

विज्ञेय[1] वाच्यलक्ष्यत्वपूर्वाशेषविशेषतः ॥ १४६ ॥

निर्गतं मनसो वाचो यदि तत्स्यादगोचरम् ।
अस्तु तन्मा वदेद्वादी न चास्मच्छास्त्रगं तु तत् ॥ १४७ ॥

अवाच्यं वाच्यमित्युक्त्वा किमित्युन्मत्तवन्मृषा ।
अस्मच्छास्त्रस्य चौर्याय यतते स्वोक्तिदूषकः ॥ १४८ ॥

---

1 V2 विज्ञेयं

श्रुतिसूत्रयोरनन्तगुणप्रतिपादकत्वेनैकार्थत्वम्

जन्मादिकारणं यत्तत् साक्षान्नारायणाभिधम् ।
व[1]दन्ति श्रुतयो ब्रह्म शास्त्रं चैतत्तदर्थतः ॥ १४९ ॥

प्रवृत्तमस्तु

सर्वशब्दावाच्यस्य शास्त्रविषयत्वोक्तौ व्याहतिः

अवाच्यं ते नैवं[2] ब्रूयाः कथञ्चन ।
सर्वशब्दैरवाच्यं तदुक्त्वा तद्विषयं पुनः ॥ १५० ॥

शास्त्रं वदन्तमुन्मत्तं कथं लोको न वारयेत् ।
मा वदो मा विजानीहि त्यजास्मच्छास्त्रचोरताम् ॥ १५१ ॥

वयं त्वां श्रुतियुक्तिभ्यां बद्ध्वास्मच्छास्त्रमञ्जसा ।
विचारयामः श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चैव सादरम् ॥ १५२ ॥

श्रुतिस्मृतिषु लोके च अवाच्यत्वादिपदानामर्थोपन्यासः

'अद्भुतत्वादवाच्यं तदतर्क्याज्ज्ञेयमेव च ।
अनन्तगुणपूर्णत्वादि'त्यूदे[3]पैङ्गिनां श्रुतिः ॥ १५३ ॥

अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्त्याश्चर्यतमं भुवि ।

इतीक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ १-१-१२

समन्वयारम्भः

एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् ॥ १५४ ॥

'आनन्दमय' इत्यादिनाध्यायेन वदत्यजः ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे अन्यत्र प्रसिद्धनामात्मकशब्दानां समन्वयः

तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् ॥ १५५ ॥

---

1. U वदन्तु 2. V2 मैवं 3. V1 इत्यूचे

शब्दानां प्रथमे पादे

आनन्दमयाधिकरणे गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च समन्वयः

गुणिसामान्यवाचिनाम् ।
गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम् ॥ १५६ ॥

आनन्दमयादिपञ्चकस्य विष्णुवाचकत्वम्

समुद्रशायिनं सर्वप्रसूतिप्रभवं[1] श्रुतिः ।
'तदेव ब्रह्म परममि'ति सावधृतिर्जगौ ॥ १५७ ॥

यतोऽतो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव नियतत्वतः ।
'येऽन्नं ब्रह्मे' त्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके ॥ १५८ ॥

अन्यासु चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः ।
आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम् ॥ १५९ ॥

आनन्दमयशब्दस्य अन्नमयाद्युपलक्षणत्वम्

उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणाम् ।

यथाश्रुतग्रहणे सूत्राणां सर्वतोमुखत्वानुपपत्तिः

सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये ॥ १६० ॥

पुनश्च प्रापकाद्धेतोस्तत्राधिकरणान्तरम् ।

सर्वेषां वेदानां ब्रह्मनिष्ठता

'सर्वे वेदा आमनन्ति यत्पदन्त्वि'ति हि श्रुतिः ॥ १६१ ॥

सूत्रे आनन्दमयस्यैव निर्देशे कारणम्

आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तितः ।
समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयनाम हि ॥ १६२ ॥

1. U प्रसूतिप्रसवं ; V2, 3 विश्वप्रसूतिप्रसवं

आनन्दमयशब्दस्य अन्नमयाद्युपलक्षणत्वे कारणान्तरम्

ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात् पञ्चरूपादिषु स्फुटम् ।

पुच्छत्वाभिधानेऽपि पूर्णत्वावयवित्वाविरोधः

ब्रह्मतावयवेऽपि स्यात्तथावयविनि स्वतः ॥ १६३ ॥

यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताखिला ।
दर्शिता चैव पार्थाय निःसीमाः शक्तयोऽस्य[1] हि ॥ १६४ ॥

पूर्वोत्तरार्धयोः भिन्नविषयत्वात् तापनीयवाक्ये न रुद्रस्य परब्रह्मत्वोक्तिः

'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' ।
विष्ण्वाख्यमुक्तमन्यत्र ह्यूर्ध्वरेतं च तत्प्रति ॥ १६५ ॥

विरूपाक्षाख्यम[2]परं ब्रह्मोक्तं तद्व्रते स्थितम् ।
समानाधिकृतत्वं चेदुत्तरं नीललोहितम् ॥ १६६ ॥

कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनरुक्तं भविष्यति ।
'ब्रह्माधिपतिरि'त्यत्र तापनीयश्रुतौ पुरः ॥ १६७ ॥

स्वरितब्रह्मशब्दान्तं बहुव्रीहित्वमेष्यति ।
स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यद्बहुव्रीहितामगात् ॥ १६८ ॥

तस्मादस्येन्द्र एवाभूच्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः ।
पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहित्वमेष्यति ॥ १६९ ॥

महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरविनिर्णये ।
'ऋतं सत्यं परं ब्रह्मे' त्याद्युद्देश्यद्वितीयका ॥ १७० ॥

विभक्तिरूर्ध्वरेतादिः प्रथमा रुद्रगोचरा ।
तस्माद्विष्णुं परं ब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थितः ॥ १७१ ॥

---

1. V2 शक्तयोऽपि हि 2. U अवरं

ऊर्ध्वरेता इति ह्येव श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ।

उक्तार्थे नीलग्रीवश्रुतिसमाख्यानम्

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म प्रति विष्णुं सदाशिवः ॥ १७२ ॥

ऊर्ध्वरेता ध्यायति[1]ह शङ्करो नीललोहितः ।
इत्यर्थमेतमेवाह नीलग्रीव[2]श्रुतिः परा ॥ १७३ ॥

आथर्वणी परं ब्रह्म तस्मादेको हरिः श्रुतौ ।

रुद्रस्य परब्रह्मत्वे 'तदेवर्तमि'ति श्रुतिविरोधः

'तदेवर्तमि'ति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः ॥ १७४ ॥

अवधारयन्ती तस्यैव ह्यृतत्वादिकमञ्जसा ।
'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः' ॥ १७५ ॥

रुद्रादीनां प्रलयेऽभावाच्च न परब्रह्मत्वम्

'[3]वासुदेवोऽग्र एवासीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ।
नेन्द्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायकः' ॥ १७६ ॥

इत्यादिवाक्यतो

विष्णोरुत्पत्तिवाक् प्रादुर्भावविषया

विष्णोरुत्पत्तिरवतारगा ।

मुख्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात्

'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति प्रस्तावात् अन्नमयादीनां मुख्यब्रह्मत्वम्

प्रस्तावः परमित्यपि ॥ १७७ ॥

---

1. V1-5 ध्यायतीह ; B1 ध्यायतीव 2. V2, V4 नीलग्रीवा श्रुतिः
3. V4 वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ।

मुख्यब्रह्मग्रहे युक्ते नामुख्यं युज्यते क्वचित् ।
असम्भवे हि मुख्यस्य गौणार्थाङ्गीकृतिर्भवेत् ॥ १७८ ॥

ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ १-१-१३

मयटः पञ्चसु प्राचुर्यार्थत्वम्

प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः ।

अन्नमयादिपञ्चानामपि भगवद्वाचकत्वम्

भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः ॥ १७९ ॥

महाभोक्ता महाभोग्य इत्यर्थोऽ[1]न्नमये भवेत् ।
महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानवानपि ॥ १८० ॥

मनोविज्ञानयोर्विशेषसामान्यविषयत्वम्

विशेषसामान्यतया विज्ञानं मन इत्यपि ।

अभेदेऽपि भेदप्रतिनिधिविशेषबलेनानेकत्वोक्तिः

एकस्य ज्ञानरूपस्य हरेरुक्तिर्विभागतः ॥ १८१ ॥

अभेदे[2]ऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः ।
भेदशब्दा विशेषं तु हरावन्यत्र भिन्नताम् ॥ १८२ ॥

ब्रूयुर्हरेर्जीवजडैरपि भेदं हि मुख्यतः ।
ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवं

एकस्यापि हरेः पञ्चधा कथनं युक्तमित्युपसंहारः

अत एकः स पञ्चधा ॥ १८३ ॥

---

1. V4 अन्नमयो 2. U अभिन्नोऽपि

उक्तोऽन्नमय इत्यादि

भृगुवल्लीसंवादः

भृगोश्चैतद्वदिष्यति ।
प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ॥ १८४ ॥

प्रचुरान्नादिरेवाता ह्यन्नमन्नमयेत्यपि ।
उच्यते ह्यविशेषेण नान्यत्किञ्चिदिहोच्यते ॥ १८५ ॥

ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ १-१-१४

लोकचेष्टान्यथाऽनुपपत्त्या विष्णोरानन्दमयत्वसिद्धिः

महानन्दत्व एवास्य हेतुः 'कोऽन्यादि'ति स्फुटम् ।
उक्तः श्रुत्यन्तरे यस्मात्सुखं लब्ध्वा[1] करोत्ययम् ॥ १८६ ॥

करोति नासुखी 'भूमा सुखं नाल्पे सुखं भवेत्' ।
इत्युक्तं यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात् ॥ १८७ ॥

दुःखाद्रोदादिका[2] चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च ।
सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यादतः केवललीलया ॥ १८८ ॥

प्रवर्तको न चेदेष प्राण्यादन्याच्च कः पुमान् ।

ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ १-१-१५

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णे उक्तमेव अन्नमयादिवाक्यपञ्चके गीयते

'ब्रह्मवित्परमाप्नोती'ति यत्प्रथमसूचितम् ॥ १८९ ॥

तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनन्तवत् ।
लक्षितं तत्र सत्यत्वं सृष्टचान्नप्राणयोरपि ॥ १९० ॥

1. V4 लब्धा 2. V4 रोदादिकाचैव

उक्तं ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम् ।
अनन्तत्वं तथाऽऽ[1]नन्दमयवाचाप्युदाहृतम्[2] ॥ १९१ ॥

सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ।
इति सृष्टिरिह प्रोक्ता जगत्सद्भावयापकम् ॥ १९२ ॥

ब्रह्मेति स्थापनायैव सत्त्वं जीवनमेव च ।
विशीर्णता च सत्त्वं स्यात्सन्नमित्याहुरेव यत् ॥ १९३ ॥

अतोऽप्यताच्तान्नत्वं सत्यशब्दार्थ एव हि ।
'प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ॥ १९४ ॥

आयुः प्राणो हि भूतानामि'ति यद्गतिजीवने ।
उक्ते सदिति धात्वर्थो गतिश्चातो हि सत्यता ॥ १९५ ॥

प्राणत्वमवबोधार्थो मनुधातुः प्रकीर्तितः ।
'नाल्पे सुखमि'ति प्रोक्त्यैवानन्दमयतोक्तितः ॥ १९६ ॥

अनन्तत्वं सुनिर्णीतं पूर्णानन्दो हि नाल्पके ।
अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविस्तृतिस्तु समस्तया ॥ १९७ ॥

क्रियते परया[3] यस्मात्

ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ १-१-१६

जीवादेः न अन्नमयादिप्रकरणप्रतिपाद्यत्वम्

इतरोऽत्र न कथ्यते ।

अन्नमयादीनां जीवादिवाचित्वे तज्ज्ञानान्मोक्षानुपपत्तिः

पुरुषं वेत्ति यो मुच्येत् 'नान्यः पन्था हि विद्यते' ॥ १९८ ॥

---

1. V3 तया 2. V2, 5 उदीरितम् 3. V1 परमा

इति श्रुतेरन्यवेदी कथं मुक्तिं प्रयास्यति ।

पुरुषादिशब्दानां नारायणवाचित्वम्

पुरुषः पर [1]आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः ॥ १९९ ॥

महानानन्द[2] उद्विष्णुर्भग ओम[3] इतीर्यते ।
स्वयं[4] नारायणो देवो नान्यस्यैतानि कस्यचित् ॥ २०० ॥

'तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानादि कुर्वते' ।
सूक्तेन पौरुषेणैनं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः ॥ २०१ ॥

इति पैङ्गिश्रुतिस्तेन नान्यज्ञानाद्विमुच्यते ।

चतुर्विधाकाशसृष्टिनिरूपणम्, हरेराकाशशब्दमुख्यवाच्यत्वम्

ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च ॥ २०२ ॥

तस्मादाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम्[5] ।
भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामकः ॥ २०३ ॥

हरिश्चाकाशशब्दोक्तो मुख्यतो हरिरेव च ।
आ समन्तात् काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः ॥ २०४ ॥

चतुर्विधवाय्वग्न्यादिसृष्टिनिरूपणं, हरेर्वाय्वादिशब्दमुख्यवाच्यत्वम्

बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुरग्निरगं नयन् ।
आप आपालनाच्चैव पृथिवी प्रथितो यतः ॥ २०५ ॥

उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौषधिनामकः ।
ओषधीषु स्थितो विष्णुः क्षुधितैराश्रितो भवेत् ॥ २०६ ॥

---

1. V 3, 5 परमात्माजो 2. V 2 माहानानन्दः 3 V 1 भग ओमिति ईर्यते ; V 2 भगवानोम ईर्यते ; V 1, 4 भर्ग ओम इतीयते 4 U सोऽयम् 5. V 2 चतुर्विधम्

पुरुषशब्दस्य मुख्यतो हरिवाचकत्वम्

पुरि शेते यतः सोऽथ पुरुषश्चेति [1]गीयते ।

जनिस्वरूपनिरूपणम्

क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः ॥ २०७ ॥

आकाशादिषु नान्योऽ[2]स्ति ह्यभिमानोऽभिमानिनः ।
अभिमानिशरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चोद्भवः ॥ २०८ ॥

'स वा एष' इति श्रुत्यर्थः

एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु ।
परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये ॥ २०९ ॥

त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं 'स वा एष' इति श्रुतिः ।
स इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः ॥ २१० ॥

सारान्नमय एवायं न लोकान्नमयः प्रभुः ।
इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् ॥ २११ ॥

'तस्येदमेव शिर' इत्यादिश्रुत्यर्थः

इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतवद्विभोः ।
शिर आदेर्भवेज्जीवशिर आदौ व्यवस्थिते ॥ २१२ ॥

प्राणमयज्ञानान्मोक्षकथनात् प्राणमयो नान्यः

तं विदित्वास्य मुक्तिः स्यान्नान्यज्ञानात् कथञ्चन ।

ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ १-१-१७

जीवब्रह्मणोरभेदो नात्र विवक्षितः

आदित्ये पुरुषे[3] चायमिति भेदोपदेशतः ॥ २१३ ॥

---

1. B1 पुरुषश्चेति कथ्यते ; V1, 2 पुरुषश्च निगद्यते 2. U ; V1, 3-5 नान्यास्ति
3. V2 पुरुषे वायमिति

नास्याभेदोऽस्ति जीवेन

ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ १-१-१८

प्रत्यक्षागमविरुद्धस्यानुमानस्य नाभेदसाधकत्वम्

नानुमा कामचारिणी ।
'विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि यत् ॥ २१४ ॥

शरीराणी'त्यादिका तु तत्त्वज्ञाने ह्यपेक्षते ।
प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वादक्षागमभयोज्झिता ॥ २१५ ॥

अनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं व्रजेत् ।
'जड आत्मैव वस्तुत्वात्' 'प्रमेयत्वाज्जडं चितिः' ॥ २१६ ॥

'घन आकाश' इत्याद्या वार्यन्ते केन हेतुना ।

तात्पर्यभेदात् भेदसूत्राणां न पुनरुक्तता

न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्या[1]ऽत्र पुनरुक्तता ॥ २१७ ॥

वाक्यान्तरद्योतकत्वात्पृथगित्यत्र पूर्णता ।

ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ १-१-१९

अन्नमयादीनां कोशपरत्वनिरासः

योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति ॥ २१८ ॥

स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम् ।
उपसङ्क्रमणं चैव द्वितीयो[2]द्देशितं प्रति ॥ २१९ ॥

अतिक्रमं वदन्तं तन्नुपशब्दो निवारयेत् ।
अश्रुतस्यातिशब्दस्य स्थानं दद्यात्कथं पुनः ॥ २२० ॥

1. 2, V4 शक्यात्र 2. V2 उद्देशिनम्

श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने विगतह्रियाम् ।
मृतावेव परित्यागः कुतो[1]ह्यन्नमयस्य च ॥ २२१ ॥

'योऽन्नं ब्रह्मे' त्याद्यु[2]पासां सामानाधिकरण्यतः ।
उक्त्वा[3] पञ्चस्वरूपाणां पुनस्तत्प्राप्तिवादिनी[4] ॥ २२२ ॥

स्थानद्वयगता वेदवाणी तदपलापिनाम् ।
तमसोऽन्यत्र संस्थानं कथमेव सहेत सा ॥ २२३ ॥

भृगुवल्युक्तान्नादयोऽपि ब्रह्मैव

"अधीहि भगवो ब्रह्मे"त्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकम् ।
आह ब्रह्म कथं [5]तन्न द्वारं तदितिवादिनः ॥ २२४ ॥

उपसत्तिं कथं विद्युरुपसन्नाय हि त्रिशः ।
वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा ॥ २२५ ॥

सकृद्वेत्यागमा ब्रूयुः सम्प्रदायविदोऽपि च ।
[6]तद्यत्किञ्चित्कथं ब्रूयादुपसन्नाय दिक्पतिः ॥ २२६ ॥

न वदेद् ब्रह्म च कथं मायावी नहि वारिराट् ।

चक्षुरादिशब्दा अपि ब्रह्मवाचिनः

चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते ॥ २२७ ॥

वचनादेव वाग् ब्रह्म सृष्टिस्थित्यादिकारणम् ।

वल्लीद्वयेऽपि ब्रह्मणः अष्टरूपोपदेशः

तच्च वाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् ॥ २२८ ॥

---

1. V 5 कुतो 2. V 4 उपासा 3. V 4 उक्ता 4. V 4 वादिना
5. V 4, 5 तत्र 6. V 2 यद्यत्किञ्चित्

विज्ञानानन्दसहितं पृथक् सृष्ट्यादिलक्षणैः ।
आवापोद्वापतः शाखा[1] यत आहुः परं पदम् ॥ २२९ ॥

लब्धोपदेशस्य भृगोः पुनःपुनरुपसर्पणं भगवद्रूपान्तरसाक्षात्कारार्थम्

'यतो भूतानि जायन्त' इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयम् ।
लक्षितं गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षि[2]तम् ॥ २३० ॥

दृष्ट्वैकै[3]कस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम् ।
इच्छताज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितम्[4] ॥ २३१ ॥

अन्नादीनामब्रह्मत्वे श्रुतहानिरश्रुतग्रहः

अब्रह्मेत्येव वदतां श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ।
साक्षाल्लक्षणतां प्राप्ताविति लज्जा तदुक्तिषु ॥ २३२ ॥

मोक्षे उपदिष्टो भेदः न मिथ्या

समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् ।
भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेत् ॥ २३३ ॥

अन्नमयादिचतुर्णां कोशत्ववादिनां भास्करादीनां मतनिरासः

एतेन मयटश्चैव द्वैविध्येनार्थकल्पनात् ।
तदन्येषां मतमपि सत्स्वसत्सु न भासते ॥ २३४ ॥

अधिकरणार्थोपसंहारः

अतो नारायणो देवो निःशेषगुणवाचकैः ।
गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतयोदितः ॥ २३५ ॥

---

1. B 1 शाखां यदाहुः परमं पदम्
2. U, V 4 अपरोक्षतः
3. U, V 2, 3 दृष्ट्वैकैकं स्वरूपं तु
4. V 4 तपसैवापरीक्षिताम्

अध्यात्मगैश्च प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगैः ।
अन्नादिशब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः ॥ २३६ ॥

सकलशब्दानां भगवत्येव समन्वयः

'जन्माद्यस्ये'ति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ।
ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः ॥ २३७ ॥

अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदकः ।

सर्वशब्दानामीश्वरे महायोगः अन्यत्र योगमात्रम्

शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन् मुख्यसमन्वयात् ॥ २३८ ॥

अन्यार्थेष्वल्पताहेतोः तन्निमित्तत्वतस्तथा ।
तद्वाचकत्वं शब्दानां [1]बहुलातिप्रयोगतः ॥ २३९ ॥

विद्वदविद्वद्रूढी

रूढमित्येव साध्यं स्याद्रूढिर्हि द्विविधा मता ।
अविद्वद्विद्वदाप्त्यैव मुख्या हि विदुषां तु सा ॥ २४० ॥

विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यात् सा योगादेव लभ्यते ।
तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोरिति कृत्वा हृदि प्रभुः ॥ २४१ ॥

समन्वयं साधयति

इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ अन्तस्थत्वाधिकरणम् ॥

अधिदैवगतशब्दसमन्वयः

ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ १-१-२०

1. U बहुळातिप्रयोगतः

इन्द्रादिशब्दानामिन्द्रादिषु महायोगविद्वद्रूढी
इत्यभ्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षः

देवानां तत्र शक्तताम् ।
आशङ्क्य तत्र रूढिं च

निरवकाशविष्णुलिङ्गैः इन्द्रादिशब्दा विष्णुवाचकाः,
विष्णावेव विद्वद्रूढिः महायोगश्च

तच्छब्दानामपि स्वयम् ॥ २४२ ॥

समुद्रान्तस्थितत्वाद्यैस्तद्धर्मैर्विष्णुरूढताम् ।
साधयित्वा

ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ १-१-२१

अन्तःप्रविष्टस्य इन्द्रादिदेवेभ्यो न अभेदः

अभिदां तैश्च पुनरेव न्यवारयत् ॥ २४३ ॥

इत्यन्तस्थत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ आकाशाधिकरणम् ॥

अधिभूतविषयशब्दसमन्वयः

ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ १-१-२२

आकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवदधीनत्वाभावान्नाकाश-
शब्दवाच्यो हरिरित्याक्षेपः

चेष्टा हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः ।
अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं ततः ॥ २४४ ॥

इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं

निरवकाशविष्णुलिङ्गैः आकाशशब्दवाच्यो हरिरेव

आकाश इति नाम च ।
'परतोऽपि वरीयस्त्व' पूर्वाल्लिङ्गाद्धरेर्भवेत् ॥ २४५ ॥

आकाशस्य अवकाशदातृत्वमीश्वरायत्तम्

"नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः ।"
इत्यादिवाक्यैः

इत्याकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ प्राणाधिकरणम् ॥

प्राणाद्याध्यात्मिकशब्दसमन्वयः

ॐ अत एव प्राणः ॐ १-१-२३

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यप्राणस्य जीवनहेतुत्वदृष्टेः स एव प्राणशब्दवाच्य इत्यभ्यधिकाशङ्का

अध्यात्ममन्वयव्यतिरेकतः ॥ २४६ ॥
प्राणादिहेतुता[1]दृष्टेः

प्रबलविष्णुलिङ्गैः प्राणादिवाच्यो हरिरेव

अतिदेशो हि तादृशः ।
लिङ्गं बलवदेव स्यात्प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिः ॥ २४७ ॥

इति प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥

ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ १-१-२४

इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

1. J अदृष्टेः

॥ गायत्र्यधिकरणम् ॥

गायत्र्याद्यधिवेदगताशेषनामसमन्वयः

ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॐ १-१-२५

नित्यस्य शब्दस्य तत्स्वभावस्य च ईश्वरानधीनत्वात् गायत्र्यादिशब्दानां न विष्णुवाचकतेत्यभ्यधिकाशङ्का

नित्यत्वादेव[1] शब्दस्य तत्स्वभावः कथं हरेः ।
कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ॥ २४८ ॥

इति चेत्

श्रुतिलिङ्गबाहुल्यात् गायत्र्यादिवाच्यः हरिरेव

तद्धरेरेव बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोः ।

ॐ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॐ १-१-२६

ॐ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॐ १-१-२७

नित्यस्यापि ईश्वरशक्त्यधीनत्वम्

तादृशत्वाच्च तच्छक्तेः

इति गायत्र्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ अन्तिमप्राणाधिकरणम् ॥

ॐ प्राणस्तथानुगमात् ॐ १-१-२८

श्रुतिलिङ्गबाहुल्यात् प्राणशब्दमुख्यवाच्यः इन्द्रादिरिति पूर्वपक्षः

बाहुल्ये श्रुतिलिङ्गयोः ॥ २४९ ॥

---

1. V1 नित्यत्वाद्वेदशब्दस्य

अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति

एतानि श्रुतिलिङ्गानि विष्णौ सावकाशानि

तन्मात्रगस्य हि ।

[1]विष्णोरेव तु लिङ्गानि प्राणस्थानि तु सर्वशः ॥ २५० ॥

ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् ॐ १-१-२९

[2]प्राणसंवादपूर्वाणि मुख्यतो जीवगानि च ।
अभ्यार्चच्छतवर्षाणि प्राणवंशत्वमित्यपि ॥ २५१ ॥

ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ १-१-३०

ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॐ १-१-३१

इत्यन्तिमप्राणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पादार्थोपसंहारः

तस्मादन्यत्रगैः शब्दैरुक्तन्यायैः समन्ततः ।
एको नारायणो देवो भण्यते नात्र संशयः ॥ २५२ ॥

वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च[3] सर्वशः ।
अथवा पञ्चमूर्तिः स प्रोक्तोऽधिकरणं प्रति ॥ २५३ ॥

प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमथापि वा ।
तैस्तैर्युक्तिश्रुतिन्यायविशेषैर्योग्यता यथा ॥ २५४ ॥

---

1. K विष्णावेव 2. V3 प्राणसंवादरूपाणि 3. V3 चतुर्मूर्तिस्तु

बृहत्तन्त्रप्रमाणेन बह्वर्थमपि सङ्ग्रहात् ।
उच्यते नरबुद्धीनामपि किञ्चिद्ग्रहार्थतः ॥ २५५ ॥

ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् ।
बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोः ॥ २५६ ॥

तस्मान्महागुणो विष्णुर्नाम्नामपुनरुक्तितः ।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अन्यत्र प्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयारम्भः

ॐ लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे ॥ २५७ ॥

चिन्त्यते

॥ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ १-२-१

ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॐ १-२-२

सत्तालिङ्गसमन्वयः

सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते
तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः ॥ २५८ ॥

दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः ।
इति ज्ञापयितुं

ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ १-२-३

ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ १-२-४

ॐ शब्दविशेषात् ॐ १-२-५

ॐ स्मृतेश्च ॐ १-२-६

ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न-निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॐ १-२-७

ॐ संभोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् ॐ १-२-८

कर्तृकर्मभावस्य उत्सर्गतः भेदव्याप्तत्वम्

कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा ॥ २५९ ॥

अपवादे सति अभेदः, प्रकृते न अपवादः

अभेदोऽपि विशेषे स्याद्बली सोऽप्यनपोदितः ।

एतत्पादीयाधिकरणोपाधयः

एतद्भावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गे ततः परम् ॥ २६० ॥

अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते ।
अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा ॥ २६१ ॥

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ अत्तृत्वाधिकरणम् ॥

ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ १-२-९

ॐ प्रकरणाच्च ॐ १-२-१०

क्रियालिङ्गसमन्वयः,
अदनादिक्रियायाः अनित्यत्वेन परमेश्वरस्वरूपत्वं कथमित्याक्षेपः

अनित्यत्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता ।

परमेश्वरक्रियायाः नित्यत्वसमर्थनेन परिहारः

इति चेत्स विशेषोऽपि क्रियाशक्त्यात्मना स्थिरः ॥ २६२ ॥

शक्तिता व्यक्तिता[1] चेति

विशेषस्य स्वनिर्वाहकत्वम्

विशेषोऽपि विशेषवान् ।

अभिन्नोऽपि

परमेश्वरक्रियाया नित्यत्वे पराऽस्य शक्तिरित्यादिश्रुतिः प्रमाणम्

क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥ २६३ ॥

तत्रैव स्पष्टश्रुतिः

"ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः ।
नित्यानन्दोऽव्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः" ॥ २६४ ॥
इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

ईश्वरक्रियाया नित्यत्वं अन्यक्रियाया अनित्यत्वमित्यत्र प्रमाणम्

"शक्तिसद्भाव एव तु
क्रियादिनित्यता ज्ञेया तदन्यत्र त्वनित्यता" ॥ २६५ ॥
इति सत्तत्ववचनम्

॥ इति अत्तृत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ गुहाधिकरणम् ॥

ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ १-२-११

फलभोगरूपक्रियालिङ्गसमन्वयः

द्वित्वं चैकस्य युज्यते ।

ॐ विशेषणाच्च ॐ १-२-१२

यः सेतुरिति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥ २६६ ॥

॥ इति गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

---

1. U व्यक्तता

॥ अन्तराधिकरणम् ॥

ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ १-२-१३

ॐ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॐ १-२-१४

क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वयः

अन्तःस्थित्वा रमणकृदन्तरः [1]स उदाहृतः ।
रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति चोच्यते ॥ २६७ ॥

ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ १-२-१५

ॐ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॐ १-२-१६

पूर्णसुखाभिधानात् चक्षुरन्तस्थः विष्णुरेव

विशिष्टसुखवत्वाच्च[2] ब्रह्मत्वं च विशिष्टता ।

ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ १-२-१७

परमेश्वरप्रेरणयैव इतरेषां नियम्यनियामकभावः, अन्यथा अनवस्थित्यसम्भवौ स्याताम्

अन्योन्यनियतिश्चेशनियमे नान्यथा भवेत् ॥ २६८ ॥

चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽपीश्वरार्पितः ।
अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवौ ॥ २६९ ॥

अक्ष्यादित्यस्थः ईश्वर एव

ईश्वरश्चेन्नियन्ता [3]स्यात्स एव प्रथमागतः ।
किमित्यपोद्यते तस्माद्वृथाऽवस्थितिकल्पना ॥ २७० ॥

---

1. U, V 1-5 समुदाहृतः, Pr. स उदीरितः 2. V 4 सुखदत्वाच्च
3. U नियन्ता च स

दोषवत्त्येव तस्मात्सा नैव कार्या कथञ्चन ।

॥ इति अन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ १-२-१८

ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ १-२-१९

ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ १-२-२०

जगतः ईश्वराधीनसत्ताकत्वात् सर्वनियामकत्वेऽपि न रमणविरोधः

रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते ॥ २७१ ॥

इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शक्यते ।
स्वा[1]त्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् ॥ २७२ ॥

स्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकम् ।

॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥

ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ १-२-२१

1. U आत्मना

ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॐ १-२-२२

ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ १-२-२३

अदृश्यत्वादीनामभावत्वात् ब्रह्मणाऽभेदो न युज्यत इत्याक्षेपः

गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरभेदिनः ॥ २७३ ॥

अभेदोऽभावधर्माणां[1] ब्रह्मणा युज्यते कथम् ।

अदृश्यत्वादिशब्दैः दृश्याद्यन्योन्याभावाभिधानम्, अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वमिति परिहारः

नाभावो भाव इति च विशेषः प्रायशो भवेत् ॥ २७४ ॥

अतद्भावोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि ॥ २७५ ॥

अदृश्यत्वादयो गुणाः

अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह स्वयं प्रभुः ।

भावाभावयोरैक्ये तयोर्विरोधाभाव इति शङ्कायाः परिहारः

भावाभावविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यते ॥ २७६ ॥

तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः ।

पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानामैक्यम्

पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति चेत् ॥ २७७ ॥

---

1. V2 ज्ञानधर्माणां ब्रह्मणो

कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ।
पृथक्त्वान्यत्वभेदास्तु पर्यायेणैव लौकिकैः ॥ २७८ ॥

व्यवह्रियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वशः ।
दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् ॥ २७९ ॥

यदा तदधिको दोषो विद्यते को नु वादिनाम् ।
भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुनः ॥ २८० ॥

अभिन्ना एव सञ्ज्ञाद्या व्यवहारप्रसिद्धये ।

गुणक्रियादीनां द्रव्यस्य च अत्यन्तभेदवादिभिः
भेदाभेदवादिभिश्च विशेषोऽङ्गीकार्यः

यथैकः समवायोऽपि भेदाभेदौ च वस्तुनि ॥ २८१ ॥

अङ्गीकार्या विशेषेण स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ।

अखण्डवादिनापि विशेषोऽङ्गीकार्यः

अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषोऽनिच्छतोऽप्यसौ ॥ २८२ ॥

[1]व्यावृत्ते निर्विशेषे तु किं [2]व्यावर्त्यबहुत्वतः ।

॥ इति अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ वैश्वानराधिकरणम् ॥

ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ १-२-२४

ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ १-२-२५

पादद्वयार्थोपसंहारः

बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुभी रूढनामभिः ॥ २८३ ॥

---

1. V 2,1,5 व्यावृत्तेर्निर्विशेषे तु 2. V 2 व्यावर्त्य

प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यः साक्षाज्जनार्दनः ।

वैश्वानराधिकरणतात्पर्यम्

वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥ २८४ ॥

ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ १-२-२६

ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ १-२-२७

ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ १-२-२८

ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॐ १-२-२९

ॐ अनुस्मृतेर्बादरिः ॐ १-२-३०

ॐ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॐ १-२-३१

ॐ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॐ १-२-३२

'शब्दादिभ्यः' इति सूत्रतात्पर्यम्, अग्न्यादिश्रुति-
होमाधिकरणत्वादिलिङ्गानि विष्णुपराण्येव

तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि सर्वशः ।
बहुलाऽप्यङ्गरूढिस्तत्प्राङ्गरूढिं न बाध्यते[1] ॥ २८५ ॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

---

1. U. V 1-5 बाधते

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

तत्र अन्यत्र च प्रसिद्धानां लिङ्गानां नाम्नां च समन्वयः

तत्रान्यत्र [1]प्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः ।
विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्त्यजः ॥ २८६ ॥

॥ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥

ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ १-३-१

ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ १-३-२

ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ १-३-३

ॐ प्राणवच्च ॐ १-३-४

ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ १-३-५

ॐ प्रकरणात् ॐ १-३-६

ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ १-३-७

'यस्मिन् द्यौः' इत्यादिश्रुतौ आत्मशब्दः विष्णावेव प्रसिद्धः

विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् ।
श्रुतिर्वक्ति

॥ इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ भूमाधिकरणम् ॥

ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ १-३-८

---

1. U च सिद्धानां

ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ १-३-९

पूर्णसुखरूपत्वाभिधानात् भूमा विष्णुरेव

अखिलेशत्वात् भूमा विष्णुः सुखाधिकः ॥ २८७ ॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अक्षराधिकरणम् ॥

ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ १-३-१०

ॐ सा च प्रशासनात् ॐ १-३-११

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ १-३-१२

'अस्थूलमनणु' इत्यादिविरुद्धधर्माणां ब्रह्मणि अविरोधेनैव सहावस्थानम्

अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः ।
योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् ॥ २८८ ॥

ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि ।
अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च ॥ २८९ ॥

ब्रह्मणः न निस्स्वभावत्वम्

अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यादीनामपाकृतिम्[1] ।
नारायणे श्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ॥ २९० ॥

सर्वधर्मा सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः ।
दोषाः श्रुताश्च नेत्याद्या[2] प्रमाणं श्रुतिरत्र च ॥ २९१ ॥

॥ इति अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

---

1. V2 अपाकृतिम् 2. V2-5 K नेत्याद्याः

॥ सदधिकरणम् ॥

ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॐ १-३-१३

॥ इति सदधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ दहराधिकरणम् ॥

ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ १-३-१४

ॐ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॐ १-३-१५

ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ १-३-१६

ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ १-३-१७

ॐ इतरपरामर्शात् स इति
चेन्नासम्भवात् ॐ १-३-१८

ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ १-३-१९

ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ १-३-२०

ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ १-३-२१

॥ इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अनुकृत्यधिकरणम् ॥

ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ १-३-२२

ॐ अपि स्मर्यते ॐ १-३-२३

॥ इति अनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ वामनाधिकरणम् ॥

ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ १-३-२४

ॐ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॐ १-३-२५

एतत्पादाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायसंग्रहः

लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः ।
पुनः शब्दा लिङ्गशब्दौ विचार्या द्विःस्थिता इह ॥ २९२ ॥

बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामनुक्तिश्च विरुद्धता ।
अदृष्टिरन्वयाभावो विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥ २९३ ॥

लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा ।
बहुतादत्तवमुक्तस्य विरोधोऽर्थात्तथागतिः ॥ २९४ ॥

समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेषु युक्तयः ।
ता[1] एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः ॥ २९५ ॥
सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते ताश्च सर्वशः ।

सूत्रेषु साक्षादुक्ताः सिद्धान्तन्यायाः

मुक्तोपसृप्यता प्राणादाधिक्यं सर्वतस्तथा ॥ २९६ ॥

वैलक्षण्यं स्वभावस्य प्रेक्षापूर्वा[2] क्रिया तथा ।
अरस्य ण्यस्य चेशत्वं सूर्याद्यनुकृतिस्तथा ॥ २९७ ॥

वामनाख्या सर्वकम्पस्तच्छब्दानन्यसिद्धता ।
अनामरूपता भेदस्योपजीव्यप्रमाणता ॥ २९८ ॥

---

1. U त एव बलवन्तस्तु 2. U. V 1,2,3,5 प्रेक्षापूर्वक्रिया .

सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्ता[1] वेदेशेन प्रदर्शिताः ।

देवताऽधिकरणापशूद्राधिकरणयोः समन्वयसमर्थनार्थत्वाभावेऽपि
देवादीनामधिकारसमर्थनार्थत्वेन त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तानां
तदभावसमर्थनार्थत्वेन च प्रसङ्गादुपन्यासः

अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ ॥ २९९ ॥

॥ इति वामनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ देवताधिकरणम् ॥

ॐ तदुपर्यपि बादरायणः
सम्भवात् ॐ १-३-२६

ॐ विरोधः कर्मणीति
चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ १-३-२७

ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्
प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ १-३-२८

ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ १-३-२९

ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्ता-
वप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॐ १-३-३०

ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं
जैमिनिः ॐ १-३-३१

1. V 2,4,5 तु

ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ १-३-३२

ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ १-३-३३

देवानामधिकारविषये जैमिनिबादरायणमतयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधः

तत्फलाय विधिः सिद्धे चोपासाया निराकृतः[1] ।
यतो जैमिनिनाऽन्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥ ३०० ॥

विद्याधिराजस्य मतमविरोधस्तयोस्ततः[2] ।

देवानामुपासनाविधानोपपत्तिः

मोक्षे फलविशेषोऽस्ति न च[3] सर्वं प्रकाशते ॥ ३०१ ॥

सर्वदा तेन देवानामपि युक्ता ह्युपासना ।

परमेश्वरव्यतिरिक्तानां न सर्वज्ञत्वम्

नित्यं वृद्धिक्षयापेतं[4] विष्णोः पूर्णं तु वेदनम् ॥ ३०२ ॥

स्पष्टातिस्पष्टविशदं ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् ।
अन्येषां क्रमशो ज्ञानं [5]मितवस्तुगतं सदा ॥ ३०३ ॥

भगवान् बादरायणः अशेषविशेषज्ञः, जैमिनिस्तु सामान्यवेदी

इत्यादयो विशेषास्तु सदा विद्यापतेर्हृदि ।
जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वात्तत्तथाऽवदन् ॥ ३०४ ॥

विद्येशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विरुध्यते ।

॥ इति देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

---

1. V4, 5 निराकृतिः 2. K ततस्तयोः 3. V 1,2,3,5 तु
4. V 4 वृद्धिक्षयापेतविष्णोः 5. V 5 मितं

॥ अपशूद्राधिकरणम् ॥

ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्
तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॐ १-३-३४

ॐ [1]क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र
चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ १-३-३५

ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभि-
लापाच्च ॐ १-३-३६

ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ १-३-३७

ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्
स्मृतेश्च ॐ १-३-३८

॥ इति अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ कम्पनाधिकरणम् ॥

ॐ कम्पनात् ॐ १-३-३९

॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥

ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ १-३-४०

॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

---

1. U क्षत्रियत्वगतेश्च

॥ आकाशाधिकरणम् ॥

ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ १-३-४१

॥ इति आकाशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ सुषुप्त्यधिकरणम् ॥

ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ १-३-४२

॥ इति सुषुप्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ ब्राह्मणाधिकरणम् ॥

ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ १-३-४३

॥ इति ब्राह्मणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयारम्भः

॥ आनुमानिकाधिकरणम् ॥

ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते-र्दर्शयति च ॐ १-४-१

ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॐ १-४-२

ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ १-४-३

सर्वेश्वरत्वविरोधिदुःखिबद्धादिशब्दसमन्वयः

दुःखिबद्धा[1]वराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः ॥ ३०५ ॥

शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते राज्ञि यद्वत्पराजयः ।
स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् ॥ ३०६ ॥

स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात्कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा ।
न हि भृत्यस्य विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते ॥ ३०७ ॥

यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेऽपि स्वातन्त्र्याभासमात्रतः ।
भृत्यबन्धादिकं राज्ञि राज्ञो बन्धादियोग्यतः ॥ ३०८ ॥

कारणं संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते ।
अमङ्गलत्वाच्छब्दानां राज्ञो[2] योगादमङ्गले ॥ ३०९ ॥

---

1. V2 दुःखबन्धावराद्यास्तु 2. U राज्ञा

अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनम् ।
गुणास्तु तादृशा यत्र प्रयुज्यन्तेऽखिला अपि ॥ ३१० ॥

पूज्येष्वेव विशेषेण स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणम् ।
[1]अतो दोषातिदूरत्वात् संशयस्याप्यसम्भवात् ॥ ३११ ॥

दोषाणां विष्णुगत्वस्य प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ।
स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य दोषशब्दाश्च विष्णवि ॥ ३१२ ॥

वासुदेवश्रुतिश्चाह "नैव विष्णावमङ्गलम् ।
मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्र ततो नामङ्गलं वदेत् ॥ ३१३ ॥

स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णौ दोषो नामङ्गलोक्तितः ।
बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृषु नैव हरौ क्वचित् ॥ ३१४ ॥

एवं दुःख्यादिशब्दाश्च[2] स्वातन्त्र्यापेक्षयोदिताः ।
नैव दोषा हरौ तद्बुद्ध्योक्ता दोषकारिणः ॥ ३१५ ॥

तस्मात्ते दोषशब्दाश्च तत्रैव गुणवाचकाः" ।

ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ १-४-४

ॐ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॐ १-४-५

ॐ प्रकरणात् ॐ १-४-६

ॐ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ १-४-७

ॐ महद्वच्च ॐ १-४-८

ॐ चमसवदविशेषात् ॐ १-४-९

॥ इति आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

1. U ततो 2. V2 दुःखादिशब्दाश्च

॥ ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥

ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ १-४-१०

ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ १-४-११

कर्मतदङ्गेष्वेव प्रसिद्धानां ज्योतिष्टोमादिशब्दानां हरौ समन्वयः

जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः, षः प्राणरूपतः ॥ ३१६ ॥

[1]आयजेतश्चायजेतो, वसन्तिश्च वसंस्ततः ।
विगतच्छादनत्वात्तु गच्छ, भूतक्षयङ्करः ॥ ३१७ ॥

भुङ्क्त्वेत्युक्तो, हरिर्हु च हुतमस्मिन् जगद्यतः ।
स्फुटत्वात्फडिति प्रोक्तः, कव रक्षण इत्यतः ॥ ३१८ ॥

कवचं, वर्तते यस्मात् षड्गुणत्वेन सर्वदा ।
वषट्, तद्गत्वतस्तेषां वौषडित्येव कथ्यते ॥ ३१९ ॥

स्वीयं स्वीकुरुते यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दनः ।
नमन्त्यस्मिन् गुणा यस्मान्नम इत्येव कथ्यते ॥ ३२० ॥

इत्यशेषक्रियानामशब्दैरेको जनार्दनः ।
उच्यते मुख्यतो यस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः[2] ॥ ३२१ ॥

हरेरनन्तगुणत्वसिद्धिः अशेषक्रियानामशब्दसमन्वयस्य प्रयोजनम्

तस्मादनन्तगुणता[3] श्रुतितात्पर्यतोऽस्य हि ।
विज्ञानार्थत्वतः सर्वशब्दानां नास्ति दूषणम् ॥ ३२२ ॥

1. U आयज्ञेतश्चायजेतो 2. U स्वरादिभिः 3. V 3 अनन्तगुणिता

कर्मणां ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन वाक्यसमन्वयोऽपि सङ्गच्छते

अङ्गीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वये ।
तदर्थत्वेन कर्मादेः सम्भवादल्पबुद्धये ॥ ३२३ ॥

चतुर्मुखब्रह्मा योगार्थं जानाति

"कश्छन्दसां योगमि"ति श्रुतेर्योगार्थतत्ववित् ।
ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति क इत्यस्योभयार्थतः ॥ ३२४ ॥

तस्यापि पूर्वसिद्धस्य ज्ञानमेवेति निश्चयात् ।
नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिध्यते ॥ ३२५ ॥

॥ इति ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ नसङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥

ॐ न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि
नानाभावादतिरेकाच्च ॐ १-४-१२

ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ १-४-१३

ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॐ १-४-१४

॥ इति नसङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ आकाशाधिकरणम् ॥

ॐ कारणत्वेन चाकाशादिषु
यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ १-४-१५

॥ इति आकाशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ समाकर्षाधिकरणम् ॥

ॐ समाकर्षात् ॐ १-४-१६

ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ १-४-१७

ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति
चेत्तद्व्याख्यातम् ॐ १-४-१८

ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्न-
व्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॐ १-४-१९

ॐ वाक्यान्वयात् ॐ १-४-२०

ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॐ १-४-२१

ॐ उत्क्रमिष्यत एव-
म्भावादित्यौडुलोमिः ॐ १-४-२२

ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ १-४-२३

॥ इति समाकर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ प्रकृत्यधिकरणम् ॥

ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ १-४-२४

ॐ अभिध्योपदेशाच्च ॐ १-४-२५

ॐ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॐ १-४-२६

ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॐ १-४-२७

ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ १-४-२८

॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ एतेनसर्वेव्याख्याताधिकरणम् ॥

ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता
व्याख्याताः ॐ १-४-२९

प्रकृत्यधिकरणेन एतेनसर्वेव्याख्याताधिकरणेन च
प्रतिपाद्यानामर्थानां संग्रहः

स्त्रीशब्दाश्च निषेधार्थाः सर्वेऽपि ब्रह्मवाचकाः ।
विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् ॥ ३२६ ॥

पृथक्समन्वयार्थानि स्थानान्येतानि सर्वशः ।

एतत्पादीयसर्वाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिसंग्रहः

सर्वमानैर्विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्यशक्यता[1] ॥ ३२७ ॥

परस्परविरोधश्च विरोधः कार्यतद्वतोः ।
स्त्रीलिङ्गत्वं निषेधश्च पूर्वपक्षेषु युक्तयः[2] ॥ ३२८ ॥

सिद्धान्तयुक्तिसंग्रहः

दोषात्यसृष्टिनियमः शब्दार्थानेकता तथा ।
बहुरूपत्वमीशस्य व्यक्त्यव्यक्तिविशेषिता[3] ॥ ३२९ ॥

---

1. V2 अशक्तता 2. U, V 1-5 हेतवः 3. V 1, 2, 5 व्यक्त्यव्यक्तिविशेषता

उत्पादनं स्वदेहाच्च दुर्जनाव्यक्तता तथा ।
इत्यादियुक्तयः[1] साक्षात्सिद्धान्तस्थापिका[2] इह ॥ ३३० ॥

समाकर्षाधिकरणे वाक्यान्वयप्रतिपादनस्य जैमिन्यादिमतानुवादस्य च प्रयोजनम्

अन्वयः सर्वशब्दानामशक्यो ज्ञातुमञ्जसा ।
इति यल्लोकवैमुख्यं जैमिन्यादिमतं वदन् ॥ ३३१ ॥

विद्याधिनाथो भगवानपाचक्रे स्वयं प्रभुः ।
स्वशिष्याणां प्रसिद्ध्यर्थं मतमात्मीयमंशतः ॥ ३३२ ॥

विज्ञातं तैर्जगादात्र तारतम्यं नृणां वदन् ।

'कल्पनोपदेशा'दिति सूत्रतात्पर्यम्

तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः ॥ ३३३ ॥

प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्याविरोधतः ।
उपदेशादिसामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते ॥ ३३४ ॥

परमेश्वरस्य सर्वोत्तमत्वादिविरोधे अन्यार्थपरित्यागः

तथाप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते ।
अविरोधे तु बह्वर्था एतन्मूलतया मताः ॥ ३३५ ॥

पुरन्दरादिषु शब्दप्रवृत्तौ परमेश्वरस्यैव उपजीव्यत्वम्, पुरन्दरादयो मुख्यार्थाः, परमेश्वरः परममुख्यार्थः

इतो हि रूढतान्येषामुपजीव्यत्वमत्र हि ।
तत्सिद्धिस्तदपेक्षा च सापेक्षा च हरीच्छया ॥ ३३६ ॥

---

1. U, V 1-5 इत्याद्या युक्तयः
2. U, V 1, 2, 3, 5 सिद्धान्तस्थापका इह ; V 4 सिद्धान्तस्थापका इति

तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता ।
उपलक्षणा च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः ॥ ३३७ ॥

परममुख्यवृत्तिः—महायोगः

प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं ज्ञेयं परममुख्यता ।

परममुख्यवृत्तिः—महायोगरूढिः

तत्र प्रयोगबाहुल्यं यदि तत्परता किमु ॥ ३३८ ॥

उभयं दृश्यते विष्णौ शब्दानामपि सर्वशः ।

रूढिस्वरूपम्

प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते ॥ ३३९ ॥

गौणीस्वरूपम्, लक्षणास्वरूपं च

प्रयोगयुक्तसादृश्यं सम्बन्धो वाप्यमुख्यतः ।
वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः

न मुख्यार्थानुपपत्तिः किन्तु मुख्यार्थानुपपत्तिदर्शनं अमुख्यार्थग्रहणे हेतुः

पूर्वायोगेऽपरग्रहः ॥ ३४० ॥

'एतमेव सन्त' मित्यादिश्रुतिः शतर्च्यादिसर्वशब्दानां भगवति विद्वद्रूढिं दर्शयति

एतमेव तथा सन्तं शतर्चीत्यादिनामभिः[1] ।
आचक्षत इति ह्यत्र सन्तमित्यवधारणात्[2] ॥ ३४१ ॥

योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्वद्रूढिं च तत्रगाम् ।
बहुशो दर्शयत्यङ्गस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकम् ॥ ३४२ ॥

---

1. V 1, 2, 3, 5 शतर्चीत्यादिका श्रुतिः 2. U अवधारणा

सर्वशब्दानां ब्रह्मवाचकस्य अकारस्य व्याख्यानरूपत्वात्
विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वम्

अ इति ब्रह्म कथितं तद्व्याख्यानात्मता तथा ।
शब्दानामपि सर्वेषां

नामविदः कृतकृत्यत्वोक्तिः विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वज्ञापिका

नामवित्कृतकृत्यता ॥ ३४३ ॥

सकलवैदिकसंहितानां पूर्वोत्तरवर्णानां च विष्णुनामार्थरूपत्वात्
विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वम्

विष्णुनामार्थरूपत्वं संहितादेरथाब्रवीत् ।
णकारं च षकारं च बलचेष्टात्मकं वदन् ॥ ३४४ ॥

तज्ज्ञानपूर्वकत्वेन संहिताध्ययनं तथा ।
उपसर्गत्वतो वेस्तु ताच्छील्यार्थादुनस्तथा ॥ ३४५ ॥

णकारश्च षकारश्च नामरूपतया मतौ ।
तस्मात्समन्वयो विष्णौ स्वरवर्णपदात्मनः ॥ ३४६ ॥

अपि वेदस्य किमुत वाक्यरूपेण सङ्गतिः ।

विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वे स्पष्टश्रुतिः

घोषाः सर्वेऽपि वेदाश्च सर्वे वेदाश्च यत्पदम् ॥ ३४७ ॥

इन्द्रं मित्रं यमिन्द्रं च प्रथमः सङ्गतिस्तथा[1] ।
नामधाः सर्वदेवानामेक इत्यादिका श्रुतिः ॥ ३४८ ॥

प्रमाणमुक्तविषये

ज्योतिरुपक्रमाधिकरणे भगवतैव इदमुक्तम्

तदेवोक्तमुपक्रमात् ।

---

1. V2, 5 संस्कृतिस्तथा

इति स्वयं भगवता ब्रुवताशेषमन्वयम् ॥ ३४९ ॥

प्रधानस्य अशाब्दत्वप्रतिपादनार्थोऽयं पाद इति व्याख्यानं
न युक्तं, वेदादिषु प्रधानस्य प्रतिपादनात्

न शब्दवाच्यतैवात्र प्रधानस्य निषिद्ध्यते ।
सर्ववेदेतिहासेषु पुराणेषु च सङ्ग्रहात् ॥ ३५० ॥

"सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्" ॥ ३५१ ॥

इत्यादिवाक्यरूपेण[1] यत्रार्थो नान्य इष्यते ।
तेजोऽबन्नात्मकं वापि यद्युपादानमिष्यते ॥ ३५२ ॥

अनाद्येवापराधः कः प्रधानमिति चोदिते[2] ।
"अजामेका"मिति प्राह श्रुतिरेतां यदा तदा ॥ ३५३ ॥

को दोषः सर्वथैवास्ति परिणामि जडं यदि ।

अजादिशब्दाः परममुख्यया वृत्त्या परब्रह्मपराः, मुख्यमात्रतया
प्रधानस्यापि प्रतिपादकाः

अस्माकं परमुख्यार्थो भगवानेक एव तु ॥ ३५४ ॥

मुख्यमात्रतया रूढं सर्वमभ्युपगम्यते ।
सर्वेषामपि शब्दानां[3] गौणाद्यं[4] तदयोगतः ॥ ३५५ ॥

ग्रन्थान्तरे सूत्रकारेण ब्रह्मणोऽन्यस्य मुख्यार्थमात्रत्वमङ्गीकृतम्

अर्थद्वयमभिप्रेत्य प्रवृत्ते हरिरुक्तवान् ।
"कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् ॥ ३५६ ॥

1. V4 इत्याद्य 2. V2 चोद्यते 3. V5 वेदानां 4. U गौण्याद्यं

योगानां परमां सिद्धिं परमं ते पदं विदुः" ।
इति

निरपवादप्रतीतिबलात् सर्वेषामपि शब्दानामुभयार्थत्वम्

बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः ॥ ३५७ ॥

त्यागे च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते ।
विपरीतप्रमाभावे पूर्वारोहस्तु कारणम् ॥ ३५८ ॥

सा भवेद्यत्र स व्यर्थः पूर्वारोहो[1] भ्रमो यथा ।

प्रधानस्य अशाब्दत्वनिरासोपसंहारः

अतो जगदुपादानं प्रधानं वक्ति सा श्रुतिः ॥ ३५९ ॥

'न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपी'ति सूत्रस्यापव्याख्याननिरासः
सूत्रकारेणैव भागवते पञ्चविंशतितत्वाङ्गीकारप्रदर्शनम्

"यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ ३६० ॥

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ।
एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः" ॥ ३६१ ॥

इति भागवते प्राह विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ।

प्रकृत्यधिकरणं ब्रह्मणो जगदुपादानताप्रतिपादनार्थमिति
व्याख्याननिरासः

न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यते[2] ॥ ३६२ ॥

"अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिः ।
सदैकरूपविज्ञानबल आनन्दरूपकः" ॥ ३६३ ॥

1. V1 पूर्वारोहभ्रमो 2. V2 इष्यते

" निर्विकारोऽक्षरः शुद्धो निरातङ्कोऽजरोऽमरः[1] ।
अविश्वो विश्वकर्ताजो यः परः सोऽभिधीयते " ॥ ३६४ ॥

" निर्विकारमनौपम्यं सदैकरसमक्षयम्[2] ।
ब्रह्मेति परमात्मेति यं विदुर्वैदिका जनाः " ॥ ३६५ ॥

इति श्रुतिपुराणोक्त्या न विकारी जनार्दनः ।

विकारप्रकाराः, ब्रह्मणः विकारित्वं युक्तिविरुद्धम्

पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योऽन्यथाभवः[3] ॥ ३६६ ॥

क्षीरादिवद्विकारः स्यान्नैव स स्याद्धरेः क्वचित् ।

ब्रह्माधिष्ठितं प्रधानं जगदुपादानं, न तु ब्रह्मणः विश्वात्मना भवः

अपादानत्वमेवास्य यद्युपादानतेष्यते ॥ ३६७ ॥

अङ्गीकृतं तत्पितृवन्न तु विश्वात्मना भवः ।

चेतनस्य ऊर्णनाभ्यादेः न उपादानत्वं, तदुपभुक्तान्नादेरेव उपादानत्वम्

न चोर्णनाभिजनितृमातॄणां च विकारिता ॥ ३६८ ॥

चेतनत्वात्तदन्नं हि कार्यरूपतया भवेत् ।

श्रुतिस्मृत्यादिषु ब्रह्मणः निमित्तत्वमेवोक्तम्

अपादानतया विश्वकर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकम् ॥ ३६९ ॥

उक्तं भाल्लविशाखायां[4] ब्रह्मतर्के च सादरम् ।
" इच्छामात्रात्प्रभोः सृष्टिरविकारस्य सर्वदा ॥ ३७० ॥

1. V 2-5 अजरामरः 2. V 1 अव्ययम्
3. U, V 5 अनिवर्त्यान्यथाभवः, V 2 अनिवृत्यान्यथाभवः 4. V 4 भाल्लवशाखायाम्

स्वभावोऽयमनन्तस्य रजो येनाभवज्जगत्" ।
"स्वदेहादिच्छया विश्वं भुक्तपूर्वं जनार्दनः ॥ ३७१ ॥

ससर्ज मातापितृवदूर्णनाभिवदेव वा ।
प्रधानं परिणाम्येशो निर्विकारः स्वयं सदा" ॥ ३७२ ॥

चेतनस्य अचेतनविकारत्वं अचेतनस्य चेतनविकारत्वं वा
क्वापि न दृष्टम्

न चेतनविकारः[1] स्याद्यत्र क्वापि ह्यचेतनम् ।
नाचेतन[1]विकारोऽपि चेतनः स्यात्कदाचन ॥ ३७३ ॥

जगतः ब्रह्मणोऽन्यत्वात् न ब्रह्मविकारत्वम्

न चान्यस्यान्यरूपत्वं विकृतत्वेऽपि दृश्यते ।
न क्षीरादन्यता दध्नः केनचिद्दृश्यते क्वचित् ॥ ३७४ ॥

सर्वज्ञाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं जगतो ह्यनुभूयते ।
अभेदः सत्वमात्रेण स्यात्खर्वस्वर्णयोरपि ॥ ३७५ ॥

भागेन परिणामश्चेद्भागयोर्भेद एव हि ।
यो भागो न विकारी स्यात्स एवास्माकमीश्वरः ॥ ३७६ ॥

सदनन्तानन्दचितां समुदायस्य ब्रह्मत्वमिति पक्षेऽपि
ब्रह्मोपादानता ब्रह्मनिमित्तकता च न युज्यते

भिन्नानां समुदायस्य नाम ब्रह्मेति तद्भवेत्[2] ।
ब्रह्मोपादानता न स्यात्तदा विश्वस्य हि क्वचित् ॥ ३७७ ॥

'शृङ्गात् शर' इत्यादिदृष्टान्तैः अवधित्वमेव प्रतीयते, न तु
उपादानत्वम्

शृंगाच्छरो,ऽविलोमभ्यो दूर्वा, गोमयतस्तथा ।
वृश्चिकश्चेत्येवमाद्येष्वपादानत्वमिष्यते ॥ ३७८ ॥

---

1. V 2 न चेतनं विकारि स्यात् 2. U, V 1–5 चेद्भवेत्

उपादानैकदेशत्वं यद्यप्यत्र प्रदृश्यते ।
अप्यपादानतैवात्र दृष्टान्तो ब्रह्मणो भवेत् ॥ ३७९ ॥

न ह्युपादानतैवात्र बाह्यावयवगौरवात् ।

अचेतनं गोमयमचेतनस्य वृश्चिकदेहस्यैव उपादानं, न तु वृश्चिकस्य

न चाचेतनतस्तत्र चेतनस्य समुद्भवः ॥ ३८० ॥

उपादानतया किं तर्ह्युपादानं ह्यचेतनम् ।
कार्यदेहगतस्यास्य चेतनस्य प्रदृश्यते ॥ ३८१ ॥

'सच्च त्यच्चे'त्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः विश्वभावः नोच्यते

सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्वमुच्यते ।
"तत्सृष्ट्वे"ति गिरैवास्य पूर्वं विश्वस्य सिद्धितः ॥ ३८२ ॥

'सच्च त्यच्चे'त्यादिश्रुत्यर्थः

सत्त्वात्ततेर्वैदिकत्वात् सम्यग्वक्तुमशक्यतः ।
आश्रयत्वात्स्वाश्रयत्वाज्ज्ञानत्वाद्दुर्विदत्वतः ॥ ३८३ ॥

सत्ततेर्यातनाच्चैव ह्यप्राप्यत्वाच्च[1] दुर्जनैः ।
नित्यसाधुगुणव्याप्तियन्तृरूपत्वतः सदा ॥ ३८४ ॥

जगद्गतेन रूपेण ब्रह्मैव हि तथोच्यते ।
व्यक्तिरुक्तगुणानां[2] हि पुरुषापेक्षया नृणाम् ॥ ३८५ ॥

भवेदभवदित्याद्यः[3] प्रयोगश्चात्र युज्यते ।

ब्रह्मपरिणामनिरासोपसंहारः

तस्मादशेषकर्तैको निर्विकारो रमापतिः ॥ ३८६ ॥

---

1. V 5 ह्यप्राप्तत्वाच्च 2. V 2,4 व्यक्तिरुक्ता गुणानां हि 3. V 1,2,3,4 इत्यस्मात्

शब्दैः प्रकृतिरित्याद्यैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयते ।

'बहु स्याम्' इतिश्रुतावपि ब्रह्मपरिणामः नोच्यते

बहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते　॥ ३८७ ॥

तत्तद्गतेन रूपेण तदर्थं ह्यसृजज्जगत् ।

ब्रह्मणः मिथ्याप्रपञ्चारोपाधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वमिति
प्रतिपादयतो विवर्तवादस्य निरासः

यच्चाविकृतमेवैकं[1] ब्रह्म विश्वात्मना मृषा　॥ ३८८ ॥

दृश्यते मन्ददृष्टयैव स सर्ग इति कथ्यते ।

भ्रमस्य ब्रह्माश्रितत्वे सार्वज्ञभङ्गः, जीवाश्रितत्वे जीवब्रह्मभेदस्य
वास्तवत्वम्

सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं ततोऽन्यगा　॥ ३८९ ॥

ब्रह्मणश्चेत्क सार्वज्ञमन्यगा चेत्स्वतोऽन्यता ।

देहेन्द्रियाद्यनात्मप्रपञ्चमात्रस्य भ्रान्तिकल्पितत्वमित्यपि न युक्तम्

नादेहयोगिनो दृष्टिरिति तत्कारणं स्वतः　॥ ३९० ॥

देहिनः कारणयुता देहाश्च यदि न भ्रमात् ।
किं भ्रान्तिकल्पितं तत्र

जीवब्रह्मणोर्भेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वेऽन्योन्याश्रयता

भेदोऽपि भ्रमजो यदि　॥ ३९१ ॥

भ्रान्तेरज्ञानमूलत्वात्तस्य भेदव्यपेक्षया ।
नाज्ञानकल्पकं[2] किंचिदन्योन्याश्रयता यतः　॥ ३९२ ॥

---

1. U एवैतत्　2. V 4 नाज्ञानकल्पितं

'नेह नाने'त्यादिश्रुतिः प्रपञ्चस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे प्रमाणमिति न युक्तम्

भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तःपतनान्न[1] हि ।

प्रपञ्चस्य व्यावहारिकता न शक्याङ्गीकारा

व्यवहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव हि ॥ ३९३ ॥

बाध्यं नार्थक्रियाकारि

स्वप्नस्यापि वासनाजनितत्वेन सत्यत्वम्

न च स्वप्नोऽपि नो मृषा ।

वासनाजनितत्वेन तस्याप्यङ्गीकृतत्वतः ॥ ३९४ ॥

"स हि कर्ते"ति वाक्याच्च

स्वप्नमायासरूपेत्यादिश्रुतौ स्वप्ने जाग्रत्त्वादिप्रतिभासस्य भ्रमत्वमुक्तम्

जाग्रत्त्वमिति हि भ्रमः ।

रज्जौ सर्पभ्रमे सत्यस्य सर्पज्ञानस्यैव भयकारणत्वं, न तु असत्यस्य सर्पस्य

सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् ॥ ३९५ ॥

तदेवार्थक्रियाकारि तत्सदेवार्थकारकम् ।

सत्यस्य ब्रह्मणः अर्थक्रियाकारित्वं मायावादिना अङ्गीकृतम्

ब्रह्म त्वर्थक्रियाकारि परतः स्वत एव वा[2] ॥ ३९६ ॥

अङ्गीकृतं हि तेनैव परतस्त्वे न च प्रमा ।

---

1. V 4 तदन्तःपातनात् 2. V 4 च

अमुख्यसत्यस्य प्रमाणत्वं न उभयवादिसम्प्रतिपन्नम्

अमुख्यसत्यमानस्य साधकत्वे सदावयोः[1] ॥ ३९७ ॥

न हि सम्प्रतिपत्तिः स्यादतस्तिष्ठतु सा प्रमा ।
न हि विप्रतिपन्नेन शक्यं साधयितुं क्वचित् ॥ ३९८ ॥

सत्यस्य साक्षिणः प्रमाणत्वमुभयसम्प्रतिपन्नम्

साधकत्वं तु सत्यस्य साक्षिणो ह्यावयोर्द्वयोः ।
सम्यक् सम्प्रतिपन्नं तन्न विवर्तमतं भवेत् ॥ ३९९ ॥

प्रमाणप्रमेयव्यवस्थानङ्गीकारे विवादितैव न स्यात्

यदि नाङ्गीकृतं किंचिदनङ्गीकृततापि हि ।
नाङ्गीकृतेति मूकः स्यादिति नास्मद्विवादिता ॥ ४०० ॥

विश्वसत्यत्वप्रतिपादकश्रुतयः

'विश्वं सत्यं' 'यच्चिकेत' 'प्र घा न्वस्य' 'यथार्थतः' ।
इत्यादिश्रुतयः सर्वा विश्वसत्यत्ववाचिकाः[2] ॥ ४०१ ॥

विश्वसत्यत्वे प्रत्यक्षमपि प्रमाणम्, गगनादीनां साक्षिप्रत्यक्षत्वम्

सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम् ।

साक्षिसिद्धस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वम्

साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोषतः ॥ ४०२ ॥

सर्वकालेष्वबाध्यत्वं साक्षिणैव प्रतीयते ।

कालस्य साक्षिप्रत्यक्षत्वं, साक्षिसिद्धत्वम्

कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सुषुप्तौ च[3] प्रतीतितः ॥ ४०३ ॥

1. V2 यथावयोः 2. U, V1-5 वाचकाः 3. V4 तु

अतीतानागतौ कालावपि नासाक्षिगोचरौ ।

कालसाधने अनुमानस्य नावसरः

पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्नानुमा तत्र वर्तते ॥ ४०४ ॥

तदेतदिति सर्वं च दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् ।
साक्षिसिद्धेन कालेन खचितं ह्येव वर्तते ॥ ४०५ ॥

तस्मान्न तं विना किंचित्स्मर्तुं द्रष्टुमथापि वा ।
शक्यं तन्नित्यसिद्धेर्हि नानुमावसरो भवेत् ॥ ४०६ ॥

साक्षिसिद्धस्य सत्यत्वोपसंहारः

अतोऽदोषप्रतीतस्य सत्यत्वं साक्षिणा मतम् ।

साक्षी हि ज्ञानस्वरूपं प्रामाण्यं च स्वमहिम्नैव विषयीकरोति,
परीक्षया दोषशङ्कानिरासमात्रम्

परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेत् ॥ ४०७ ॥

साक्षिणः सर्वथा प्रामाण्याग्राहकत्वे ब्रह्मणोऽपि त्रिनिवृत्तिः स्यात्

अन्यथा श्रुतियुक्त्यादिप्रमाणैश्च सहैव तु ।
अकस्माद्विनिवृत्तिश्च किं विश्वस्य न शंक्यते ॥ ४०८ ॥

इतः पूर्वं तथा भावाद्यदि नो संसृतेर्गतिः ।
वाक्यानुमादितश्चेत्स्यात्तत्प्रामाण्यं च साक्षितः ॥ ४०९ ॥

साक्षी ब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादकवाक्यादेः प्रामाण्यं सर्वकालेषु
आत्यन्तिकं गृह्णाति

तत्प्रामाण्यं यथा साक्षी स्थापयत्येवमेव हि ।
सर्वकालेष्वपि स्थैर्याद्व्यभिचारमपोह्य च ॥ ४१० ॥

अक्षजादिज्ञानस्य आत्यन्तिकं प्रामाण्यं गृह्णन् साक्षी
विश्वसत्यतां स्थापयति

एवमक्षजमानत्वसिद्धां[1] विश्वस्य सत्यताम् ।
किमिति स्थापयेन्नायं निर्दोषज्ञानशक्तितः ॥ ४११ ॥

विश्वस्य एकजीवाज्ञानकल्पितत्वनिरासः

एकाज्ञानकृतं विश्वमिति यच्चोच्यते मृषा ।
बहुज्ञानकृतं विश्वमिति तस्योत्तरं भवेत्[2] ॥ ४१२ ॥

परस्य सत्यतां जानन्नपि यः स्वात्मतस्करः ।
परो नास्तीति वदति किमित्युन्मत्तवद्वदेत् ॥ ४१३ ॥

पराभावेऽपि[3] वाग्व्यर्था यदि नैवोच्यते तदा ।
कशावेत्रादिकं तस्य तस्करस्योत्तरं वदेत् ॥ ४१४ ॥

'प्रपञ्चो यदि विद्येते'त्यादिश्रुतिः न विश्वमिथ्यात्वसाधिका

"प्रपंचो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ ४१५ ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते" ॥ ४१६ ॥

इत्यत्र यदिशब्दौ च निवर्तेतेति च द्वयम् ।
विश्वस्य सत्यतामाहुः

अस्याः श्रुतेः भेदपञ्चकप्रतिपादकत्वम्

विद्येतोत्पत्तिमेव च ॥ ४१७ ॥

---

1. V 5 अक्षजमानेन सिद्धां 2. V 2,5 वदेत् 3. U, V 2,3,4,5 हि

विदोत्पत्ताविति ह्यस्माद्धातोरुत्पत्तिरेव हि ।
निवृत्तिव्याप्तियुक् प्रायः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ ४१८ ॥

"जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।
जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥ ४१९ ॥

मिथश्च जडभेदोऽयं[1] प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ॥ ४२० ॥

द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम्" ।
इति श्रुतेः

'मायामात्र'मित्यस्य हरिविद्यया रचितमित्यर्थः

मितं त्रातं मायाख्यहरिविद्यया ॥ ४२१ ॥

'अद्वैतं परमार्थतः' इत्यस्य हरिरेकः सर्वोत्तम इत्यर्थः

उत्तमोऽर्थो हरिस्त्वेकस्तदन्यन्मध्यमाधमम् ।

'वाचारम्भण'मित्यादिश्रुतेः साङ्केतिकं नाम विकृतं, वैदिकं नाम नित्यमित्यर्थः

वाचारब्धं तु साङ्केत्यनाम[2] स्याद्विकृतं बहु ॥ ४२२ ॥

नित्यं तु नामधेयं यन्मृत्तिकेत्यादि वैदिकम् ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुत्यर्थः

प्राधान्यात्तत्परिज्ञानात् प्राकृताज्ञोऽपि पूरुषः ॥ ४२३ ॥

विद्वानित्युच्यते सद्भिरेवं नित्यपरात्मवित् ।

---

1. U, V 1,2 जडभेदो यः 2. U साङ्केत्यं नाम

सत्यशब्दस्य नित्यत्वार्थकत्वम्

सदातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते बुधैः ॥ ४२४ ॥

प्रयोगश्चोत्तरत्रास्ति "जरा यद्येनमाप्नुयात् ।
देहः प्रध्वंसते चायं[1] किं ततोऽस्यातिशिष्यते ॥ ४२५ ॥

हन्यते न वधेनायं जरया च न जीर्यते[2] ।
एतत्सत्यं ब्रह्मपुर"मिति नित्यत्व[3] एव हि ॥ ४२६ ॥

वाचारम्भणश्रुतेः मिथ्यात्वबोधकत्वेन व्याख्यानं न युक्तम्

वाचारम्भणमित्युक्ते मिथ्येत्यश्रुतकल्पनम् ।
पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्य निरर्थता ॥ ४२७ ॥

एकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिदृष्टान्तवाक्यानामपव्याख्याननिरासः

एकः पिण्डो मणिश्चेति पदवैयर्थ्यमेव च ।
विकारित्वविवक्षायां[4] न चैकनखकृन्तनम् ॥ ४२८ ॥

सर्वं कार्ष्णायसं[5] च स्यादतः सादृश्य एव च[6] ।
विवक्षात्र तु नित्यत्वे प्राधान्ये चोक्तवर्त्मना ॥ ४२९ ॥

प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं सृष्ट्यादेश्चैष[7] विस्तरः ।

विवर्तवादनिरासोपसंहारः

तस्मात्केनापि मार्गेण न विवर्तमतं भवेत् ॥ ४३० ॥

तदसङ्ख्यातदोषेतं हेयमेव शुभार्थिभिः ।

---

1. U वायं 2. U जीर्यति 3. V 2,4 नित्यत्वमेव हि
4. U, V 1,2 विकारत्वविवक्षायां 5. U सर्वकार्ष्णायसं 6. V 2 हि
7. U, V 4 सृष्ट्यादेश्चैव

असङ्ख्यत्वेन दोषाणां ग्रन्थाधिक्यभयादपि ॥ ४३१ ॥

उपरम्यते ततो विष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः ।
करोति पितृवद्विश्वं पूर्णाशेषगुणात्मकः[1] ॥ ४३२ ॥

॥ इति एतेनसर्वेव्याख्याताधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः

1. V 4 पूर्णदोषगुणात्मकः ; B 1 पूर्णाशेषगुणार्णवः

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

अविरोधप्रतिपादनारम्भः

उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यते ।

चतुर्विधविरोधाभावमध्ये युक्तिविरोधाभावः प्रथमपादे साध्यते

चतुर्विधस्य तस्यादौ यौक्तः

प्रथमाधिकरणे विरोधिचतुस्स्वरूपपाशुपतादिस्मृतिविरोधपरिहारः

तत्रापि च स्मृतेः ॥ ४३३ ॥

चत्वारोऽपि पादाः पादचतुष्टयार्थवन्तः

तस्याश्चतुःस्वरूपत्वात्

अध्याया अपि अध्यायचतुष्टयार्थवन्तः

प्रत्येकं चतुरात्मकाः ।
पादाः सर्वे

वासुदेवादिचतुर्मूर्तिप्रतिपादकत्वेनापि ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य चतुरात्मकत्वम्

तदंशाश्च मूर्तीनां वर्णमागमात् ॥ ४३४ ॥

प्रथमपादीयाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तयः

आप्तता समतादृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः[1] ।
सर्वानुसारो लघुता विशेषादर्शनाफले ॥ ४३५ ॥

इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः ।
एता एव त्वतिबलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः[2] ॥ ४३६ ॥

---

1. U बलाद्भवाः 2. U, V 2-5 नियामकाः

॥ स्मृत्यधिकरणम् ॥

ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ २-१-१

पाशुपतादिस्मृतयः शिवाद्याप्तप्रत्यक्षमूलत्वात् प्रमाणमिति
पूर्वपक्षोज्जीवनम्

आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः ।
पिपीलिकालिपिनिभा वारयेत्सर्वगा हि ते ॥ ४३७ ॥

इति चेद्

पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतॄणां हरिमन्वादीनामाप्तत्वात् सत्प्रतिपक्षः,
पञ्चरात्रादीनां समूलत्वात् प्रामाण्यम्

यद्यशेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः ।
किं नाशेषविदो मानं ह्युभयत्र समं भवेत् ॥ ४३८ ॥

ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॐ २-१-२

ॐ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॐ २-१-३

परस्परविरुद्धत्वात् पाशुपतादिस्मृतीनां न आप्तमूलत्वम्

न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः ।

पञ्चरात्रस्य निर्दोषवाक्यमूलत्वात् क्वचित् दृष्टार्थे फलव्यभिचारेऽपि
न अप्रामाण्यम्

न चास्या[1] व्यभिचारेऽपि हीयते मानता क्वचित् ॥ ४३९ ॥

---

1. V 2 चास्यां

निर्दोषवाक्यमूलत्वान्न च तद्युक्तिमूलता ।

वेदोक्ताधिकारपाशुपतादिस्मृत्युक्ताधिकारयोर्वैलक्षण्यम्

वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः[1] सदा ॥ ४४० ॥

नियमो व्यभिचारो वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते ।
अधिकारो हि सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ॥ ४४१ ॥

वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभः सर्वमानुषैः ।
अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ॥ ४४२ ॥

मण्डलान्तःप्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते ।

अधिकारादिषु परस्परविसंवादेन पाशुपतादीनामप्रामाण्यम्

अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिसुलभं पुनः ॥ ४४३ ॥
अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये ।

उच्यतेऽतस्तदुक्तं हि व्यभिचारि फलेऽपि तु ॥ ४४४ ॥
कथं प्रमाणतां गच्छेत्—

॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥

ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च
शब्दात् ॐ २-१-४

ॐ दृश्यते तु ॐ २-१-५

1. V 3 दुर्निरूप्यत्वतः

युक्तिविरोधपरिहारारम्भः

फलव्यभिचारित्वात् श्रुतेरप्रामाण्यमित्याक्षेपपरिहारः

नित्यत्वेन पुरुषदोषवर्जितत्वात् वेदानां प्रामाण्यम्

नित्यत्वात् पुरुषोद्भवैः ।
उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेत् ॥ ४४५ ॥

" विरूपनित्यया वाचा " " नित्ययाऽनित्यया सदा " ।
इत्यादिश्रुतिभिर्वेदो नित्य इत्यवगम्यते[1] ॥ ४४६ ॥

वेदानां पुरुषबुद्धिपूर्वकत्वाभावेऽपि प्रमाणाविरुद्धत्वात्
सम्यगनुभवसाधनत्वम्

पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः ।
यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकम् ॥ ४४७ ॥

अविरुद्धं विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् ।
विरोधादर्शनात्तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यते ॥ ४४८ ॥

श्रुतिसंवादित्वात् पञ्चरात्रादिस्मृतीनां प्रामाण्यम्

तन्मूलत्वात्स्मृतीनां तु[2]

उपजीव्यप्रत्यक्षागमविरोधाभावे प्रामाण्यम्

विरोधो यत्र न क्वचित् ।
विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥ ४४९ ॥

आगमस्य आगमान्तरेण विरोधे युक्त्या अर्थनिर्णयः

आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरिष्यते ।

---

1. K इत्येव गम्यते 2. V3 च

उपजीव्यप्रत्यक्षागमविरोधे प्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रम्

उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥ ४५० ॥

प्रत्यक्षागमयुक्तीनां उपजीव्यत्वव्यवस्था

प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् ।
आगमैकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥ ४५१ ॥

युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते ।
स्यात्तत्र युक्त एवार्थः

युक्तेः त्रैविध्यम्

युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥ ४५२ ॥

व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या[1] युक्तिगागमगा[2] तथा ।
प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥ ४५३ ॥

प्रमाणसामान्यलक्षणम्, तच्च ज्ञाने मुख्यं,
करणेषु शब्दे मुख्यं, प्रत्यक्षानुमानयोः अमुख्यम्

याथार्थ्यमेव मानत्वं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः ।
अर्थत्वमर्यतैव स्यान्न क्रियार्थेषु सा मता ॥ ४५४ ॥

ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरम् ।
यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः ॥ ४५५ ॥

यथार्थज्ञानं केवलप्रमाणम्, प्रत्यक्षानुमानागमाः अनुप्रमाणम्

अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ।

1. V4 यस्मात् 2. V2 आगमतः

स्मृत्यनुवादयोरपि प्रामाण्यम्

प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते ॥ ४५६ ॥

याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो यद्विवक्षितः ।
अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धता ॥ ४५७ ॥

न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ।
फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं हि[1] विवक्षितम् ॥ ४५८ ॥

तृणादिदर्शने किं च[2] फलवत्त्वं निगद्यते ।
सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते ॥ ४५९ ॥

न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा ।

प्रत्यक्षलक्षणं, तद्विभागाः

निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते ॥ ४६० ॥

प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतम् ।
शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् ॥ ४६१ ॥

निर्दोषमेव चैतन्यमन्यत्रोभयमिष्यते ।
सुखदुःखादिविषयं शुद्धं संसारगेष्वपि ॥ ४६२ ॥

निर्दोषत्वातिनियमात्तद्बलिष्ठतमं मतम् ।
पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं षड्विधं स्मृतम् ॥ ४६३ ॥

अनुमास्वरूपं, परोक्तपञ्चावयवनियमनिरासः

अनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता ।
प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता ॥ ४६४ ॥

---

1. V1, 5 च 2. V3, 5 किञ्चित्

अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र[1] विजानतः ।
यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता ॥ ४६५ ॥

यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनम् ।
न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् ॥ ४६६ ॥

दृष्टान्तादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव तु[2] ।
लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवा ॥ ४६७ ॥

विरोधः असङ्गतिश्चेति द्वे अनुमानस्य दूषणे

विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणम् ।
प्रतिज्ञायामसम्बन्धो युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः ॥ ४६८ ॥

त्रिविधो विरोधः

विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धता ।
लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्न्यूनाधिक्ये तु वाचिके ॥ ४६९ ॥

साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य च ।
दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम् ॥ ४७० ॥

स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेत् ।

परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानामत्रैवान्तर्भावः

संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु[3] निग्रहाः ॥ ४७१ ॥

वादजल्पवितण्डाभेदेन कथायाः त्रैविध्यम्,
तत्स्वरूपं, तत्फलञ्च

वादो जल्पो वितण्डेति[4] कथास्तिस्रो विजानताम् ।
स्वार्थे परार्थमपि वा तत्त्वनिर्णयसाधिनी[5] ॥ ४७२ ॥

---

1. V 5 तत्प्रविजानतः 2. U हि 3. U च 4. V 4 वितण्डा च
5. U तत्वनिर्णयसाधनी

केवलं तु कथा वादो जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ।
सतामेव कथा ज्ञेया वितण्डा त्वसतां सताम् ॥ ४७३ ॥

अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणम् ।
उक्ते तैः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् ॥ ४७४ ॥

विद्या परीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव च[1] ।
उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ ॥ ४७५ ॥

विनैव तत्वनिर्णीतिं न हि जल्पादिना क्वचित् ।
उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् ॥ ४७६ ॥

वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटम् ।
इति वादस्य पूर्वत्वं तत्सिद्धौ व्यर्थतान्ययोः ॥ ४७७ ॥

बहुविद्यत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि कारणम् ।
सभासभापप्राश्नीकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपि ॥ ४७८ ॥

वाद एवोभयार्थः स्यान्निर्णीतिजयकारकः ।
तत्वाप्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः फलम् ॥ ४७९ ॥

विना वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ।
स्याज्जल्पादिरपि क्वापि वाद एवान्यथा भवेत् ॥ ४८० ॥

जल्प इत्यपि नाम स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ।
प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि स्याद्याज्ञवल्क्यवत् ॥ ४८१ ॥

संवादे वादिनोः क्वापि विवादे हेतुरिष्यते[2] ।

सभ्य-सभापति-प्राश्निकानां स्वरूपम्

सभा सभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वैष्णवाः ॥ ४८२ ॥

---

1. V 1, 5 तु   2. V 2 हेतुरुच्यते

रागद्वेषविहीनाश्च स्युः सभ्याः सर्ववेदिनः ।
प्राश्निकाश्चैतदज्ञाने सभ्याश्चैषां च दूरगाः ॥ ४८३ ॥

प्रमाणं निर्णयाय स्युः पक्षपातविवर्जिताः ।

वादजल्पाभ्यां वितण्डायाः वैलक्षण्यम्

उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजल्पयोः ॥ ४८४ ॥

वादजल्पयोः प्रमाणोपन्यासप्रकारः

सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः ।
स्वसिद्धान्तानुसारेण ह्यसद्भिरनुमोच्यते ॥ ४८५ ॥

प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्यान्यार्थतैव[1] तु ।
आगमे दर्शनीयाऽत्र[2] दोषो लिङ्गविलोमता ॥ ४८६ ॥

लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रहः ।

त्रिपञ्चावयवादिनियमकल्पकाभावात् व्याप्तिरेवानुमा

त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि ॥ ४८७ ॥

नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यदि तादृशी ।
नानुमेति तदा केन साध्यावयवकल्पना ॥ ४८८ ॥

नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनम् ।
कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमा मता ॥ ४८९ ॥

प्राभाकरोक्तप्रमाणसामान्यलक्षणस्य स्मृतौ अव्याप्तिः

अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन स्मृतिरपोद्यते ।
पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ॥ ४९० ॥

---

1. V 2 अन्यार्थ एव तु 1. V 5 दर्शनीयोऽत्र

स्मृतेः मानसप्रत्यक्षत्वम्, संस्कारः सन्निकर्षस्थानीयः

मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकम् ।
अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्यतेऽञ्जसा ॥ ४९१ ॥

एवं पूर्वानुभूतं च मनसैवावगम्यते ।
विज्ञातं मनसा पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि ॥ ४९२ ॥

साक्षादनुभवात्सिद्धं कथमेव ह्यपोद्यते ।

ब्रह्मादिवस्तुषु वेद एव प्रमाणं, न युक्त्यादिः

एवंलक्षणकं[1] मानत्रयं ब्रह्मादिवस्तुषु ॥ ४९३ ॥

प्रमाणं वेद एवैकस्तत्प्रामाण्यं च साधितम् ।

॥ इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अभिमान्यधिकरणम् ॥

ॐ अभिमानिव्यपदेशास्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ २-१-६

मृदब्रवीदित्यादिश्रुतिः युक्तिविरुद्धेत्यभ्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षः

तथापि मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकः ॥ ४९४ ॥

दृष्टव्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ।

मृदादिशब्दानामभिमानिवाचकत्वेन न युक्तिविरोधः

ततस्तन्नामकः कश्चित्पुमानन्यो भवेदिति ॥ ४९५ ॥

1. U, V 1-5 एवंलक्षणके मानत्रये

युक्त्यागमविरोधेन[1] प्राप्तमत्राभिधीयते ।
बालरूढिं विनैवापि विद्वद्रूढिसमाश्रयात् ॥ ४९६ ॥

तत्तन्नामान एवैते तत्तद्वस्त्वभिमानिनः ।
सन्ति

पृथिव्याद्यभिमानिन्यो व्याप्ताः शक्तिविशेषवत्यश्च

तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते ॥ ४९७ ॥

व्याप्तिश्चोक्तानुसारेण

ॐ दृश्यते तु ॐ २-१-७

योगिभिः पृथिव्याद्यभिमानिन्यः दृश्यन्ते

दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ।

शास्त्रैकसमधिगम्यवस्तुनो व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गगम्या, सा च बलवती

शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः ॥ ४९८ ॥
व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यत् ।

एतदधिकरणन्यायनिरूपणम्

दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥ ४९९ ॥

॥ इति अभिमान्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ असदधिकरणम् ॥

ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ २-१-८

पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमापेक्षया प्रबलयुक्त्यागमाभ्यामत्राधिकरणे वस्तुनिर्णयः

अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनी ।
यत्र तत्र कथं वस्तुनिर्णयः स्यादितीरिते ॥ ५०० ॥

1. V 4 विरुद्धेन

विरोधियुक्तिबाहुल्यादिति न्यायो विनिश्चितः ।
युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादागमस्य च ॥ ५०१ ॥

कथं न निर्णयं कुर्यादिति

क्वापि अनुपलब्धं अभावस्य कर्तृत्वं श्रुत्यर्थो न भवितुमर्हति

असत्कारणं न हि ।

श्रुत्यर्थो भवति क्वापि

चतुर्थपादादस्याधिकरणस्य वैलक्षण्यम्

श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः ॥ ५०२ ॥

अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक् समर्थ्यते ।

निषेधैकस्वरूपत्वादभावस्य न कर्तृत्वम्

असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथा ॥ ५०३ ॥

इति चेन्न निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृता ।
बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति[1] निश्चितम् ॥ ५०४ ॥

सूत्रस्थमात्रपदप्रयोजनं, तदर्थश्च

प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्याभावधर्मतः ।
धर्मधर्म्यैक्यतश्चैव न तु तन्मात्रता भवेत् ॥ ५०५ ॥

अभावस्य च भावो[2] हि धर्मोऽथापि हि धर्मिणः ।
तादृक्त्वं मात्रतेहोक्ता बुद्धिराहित्यमेव तत् ॥ ५०६ ॥

धर्मधर्मिस्वरूपनिरूपणं, भावाभावस्वरूपनिरूपणं च

विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु ।
निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हि ॥ ५०७ ॥

---

1. U कर्तृत्वमिह 2. U, V 1-5 भावोऽपि

ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ २-१-९

ॐ न तु दृष्टान्तभावात् ॐ २-१-१०

ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ २-१-११

महाप्रलयरूपनाशे कस्यचित् पुरुषस्यावशिष्टत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्

सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य कस्य नुः ।
नाशोऽयं विमतोऽपि स्यात् नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥ ५०८ ॥

न चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित् ।

प्रलयकाले धर्माधर्माश्रयत्वेन जीवः, धर्माधर्माधिष्ठातृत्वेन च परमात्मा अङ्गीकार्यः

धर्माधर्माश्रयत्वेन स्वीकार्योऽपि नरो लये ॥ ५०९ ॥

प्रलयकाले धर्माधर्मसंज्ञितमदृष्टमेव नास्तीति न वक्तुं शक्यते

अनादित्वं विना दृष्टं कथं स्यात्कारणं क्वचित् ।
पूर्वदृष्टात्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं कुतः ॥ ५१० ॥

अदृष्टं कारणं नो चेल्लये मानं च किं भवेत् ।

जगतः चेतनकर्तृकत्वे अनुमानम्

उत्पत्तिनाशकारी च[1] बुद्धिमान् दृश्यते क्वचित् ॥ ५११ ।

तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते ।

आगमानुगृहीतानुमानस्य प्रमाणत्वम्

आगमानुगृहीता तु मानमेषानुमापि तु ॥ ५१२ ।

---

1. U, V2, 4, 5 हि

ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ २-१-१२

प्रत्यक्षागमानुग्रहाभाव एव तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वम्

आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः ।
अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य प्रतिष्ठितिः ॥ ५१३ ॥

अन्यथास्याप्रतिष्ठा[1] च स्ववाचा व्याहतैव हि ।

ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ २-१-१३

अत्र सूत्रे न वैशेषिकादिमतनिरासः, किन्तु जीवप्रधानासत्कालादीनां जगत्कारणत्वनिरासः

न च शिष्टागृहीतत्वं निरीशादीशवादिनः ॥ ५१४ ॥

अतोऽवशिष्टजीवादिकर्तृतात्र निषिद्ध्यते ।

पूर्वमसतः अभावस्य जगत्कारणत्वं निराकृतमिदानीं असतः शून्यस्येति न पौनरुक्त्यम्

तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरसतो मनसो जनिः ॥ ५१५ ॥

निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विना ।
असतो विश्वजननमाशङ्क्यात्र निषिद्ध्यते ॥ ५१६ ॥

अत्र श्रुत्यनुगृहीतयुक्तिप्राप्तप्रधानादिकारणत्वनिरासः, द्वितीयपादे साङ्ख्यादिसमयप्राप्तप्रधानादिकारणत्वनिरासः

प्रापकं वाक्यमात्रं तु परिहारोऽविशेषितः ।

---

1. V 1, 3, 4 अन्यथा स्यात्प्रतिष्ठा च

जीवकर्तृत्वस्य युक्तिविरुद्धत्वप्रदर्शनम्

क्वचिज्जीवाकृतं दृष्ट्वाचेतनादेव चाकृतम् ॥ ५१७ ॥

तद्वदेवानुमान्यत्र वस्तुत्वात्क्रियते श्रुतेः ।

॥ इति असदधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ भोक्त्रधिकरणम् ॥

ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ २-१-१४

जीवस्य मोक्षे न ब्रह्मत्वापत्तिः, ऐक्यश्रुतिस्तु लोकवत् स्थानमत्यैक्यादिनिबन्धना

नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं[1] कथञ्चन ॥ ५१८ ॥

अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचन ।
क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं तदभिन्नतया कथम् ॥ ५१९ ॥

दृश्येन्नो दृष्टपूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ।

अत्र सूत्रे भोक्त्रापत्तिर्नाम न भोक्तृत्वापत्तिः

भोक्तृत्वापत्तित इति यन्मतं तत्कुतो हरिः ॥ ५२० ॥

भोक्त्रापत्तेरिति प्राह

॥ इति भोक्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ आरम्भणाधिकरणम् ॥

ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ २-१-१५

1. V 4 किञ्चिद्दृष्टम्

ॐ भावे चोपलब्धेः ॐ २-१-१६

ब्रह्मपरिणामित्वात् ब्रह्मविवर्तत्वाद्वा जगतः ब्रह्मानन्यत्वमत्र सूत्रे न प्रतिपादितं, किन्तु ब्रह्मान्यस्वतन्त्रकारणाभावः प्रतिपादितः

कथं च तदनन्यता ।
जगतस्त्वविकारत्व[1] उक्तन्यायेन साधिते ॥ ५२१ ॥
स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेन ह्यत्र निषिद्ध्यते ।

ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ २-१-१७

ब्रह्माधीनस्य प्रकृत्यादेः कारणस्य सत्त्वम्

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ॥ ५२२ ॥
यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" ।
इति श्रुतेः

ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ २-१-१८

नासदासीदित्यत्र स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेण असत्त्वव्यपदेशः

तद्वशस्य भावो 'न पर' इत्यतः ॥ ५२३ ॥

ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ २-१-१९

ॐ पटवच्च ॐ २-१-२०

ॐ यथा प्राणादिः ॐ २-१-२१

1. Pr जगतस्त्वविकारित्वे

कारणैर्विना कर्तुं शक्तोऽपि हरिः स्वेच्छया नियतैः
कारणैः जगत् सृजति

शक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः ।
कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥ ५२४ ॥

कार्यस्य निमित्तकारणेन नियमेन भेदः,
उपादानकारणेन तु भेदाभेदौ

नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयम् ।

सदसत्कार्यवादः

असद्यत्कार्यरूपेण कारणात्मतयास्ति हि ॥ ५२५ ॥

अनवस्थान्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः ।

शक्तोऽपीत्याद्युक्तार्थे श्रुतिः

"शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा ॥ ५२६ ॥

स्वभिन्नं कारणाभिन्नं[1] भिन्नं विश्वं करोत्यजः" ।
इति श्रुतेरवसित उक्तार्थोऽयमशेषतः ॥ ५२७ ॥

॥ इति आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥

ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादि-दोषप्रसक्तिः ॐ २-१-२२

ॐ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॐ २-१-२३

---

1. U कारणाभिन्नभिन्नं

ॐ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॐ २-१-२४

ॐ उपसंहारदर्शनान्नेति चेत्क्षीरवद्धि ॐ २-१-२५

ॐ देवादिवदपि लोके ॐ २-१-२६

ॐ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्व-शब्दकोपो वा ॐ २-१-२७

अनंशस्यापि जीवस्य परमेश्वराचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुरूप-सामर्थ्यप्रयोगसम्भवान्न कृत्स्नप्रसक्तिः

अनंशस्यापि जीवस्य किञ्चित्सामर्थ्ययोजनाम्[1] ।
कार्येषु यः करोत्यद्धा नमस्तस्मै स्वयम्भुवे ॥ ५२८ ॥

यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत् ।
हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोऽंशितापि वा ॥ ५२९ ॥

पटाद्याः परस्परं भिन्नैः अंशिना भिन्नाभिन्नैः अंशैः अंशिनः, चेतनास्तु परस्परमंशिना च अत्यन्ताभिन्नैः अंशैः अंशिनः, अतः चेतनेषु अनंशिन इति श्रुतिः

अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् ।
अंशैरंशिन उच्यन्ते नैवमेव हि चेतनाः ॥ ५३० ॥

अतोऽनंशिन इत्येव श्रुतिरेतेषु वर्तते ।

विशेषबलादनेकत्वमंशित्वं च

अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ॥ ५३१ ॥

1. V3 योजनम्

बहुस्वरूपताख्या तु तेष्वस्त्येव हि सांशता ।

जीवस्य परमेश्वरानपेक्षकर्तृत्वे न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषपरिहारः

बहुत्वेनाविनाभावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् ॥ ५३२ ॥

यदि नैवं नियमकृद्भगवान्पुरुषोत्तमः ।

॥ इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥

ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ २-१-२८

ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॐ २-१-२९

ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ २-१-३०

ॐ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॐ २-१-३१

ईश्वरस्य विचित्राशेषशक्तित्वात् न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः

तस्य त्वशेषशक्तित्वाद्युज्यते सर्वमेव च ॥ ५३३ ॥

ब्रह्मणः सर्वस्मात् वैलक्षण्ये अत्यन्तव्यावृत्तत्वे युक्त्यादि-
विरोधनिरासः द्वितीयाध्यायार्थः

विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते ।
नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्र तत्रगाः ॥ ५३४ ॥

सृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनाम् ।
अप्यन्योन्याविरोधस्तु द्वितीयाध्यायगोचरः ॥ ५३५ ॥

ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ २-१-३२

अत्र सूत्रे प्रमेयैक्येऽपि प्रमाणभेदसत्त्वात् न पुनरुक्तिः

मानमेयविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते ।

॥ इति श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ नप्रयोजनाधिकरणम् ॥

ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ २-१-३३

ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ २-१-३४

ईश्वरस्य सृष्ट्यादौ प्रयोजनेन विना प्रवृत्तिः

सदा प्रवृत्तिरीशस्य स्वभावादेव केवलम् ॥ ५३६ ॥

अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ।
''देवस्यैष स्वभावोऽय''मित्याह श्रुतिरञ्जसा ॥ ५३७ ॥

क्रीडा प्रयोजनमिति व्याख्यानं श्रुतिविरुद्धं सूत्राक्षराननुगुणं च

क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी ।
इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम् ॥ ५३८ ॥

भगवतः स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनोद्देशिता अङ्गीक्रियते

आत्मप्रयोजनार्थाय स्पृहां श्रुतिरवारयत् ।
न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह जगद्गुरुः ॥ ५३९ ॥

"का स्पृहे"ति श्रुतिः इच्छालक्षणं गुणमेव न निषेधति, किन्तु प्रयोजनेच्छामात्रनिषेधपरा

"इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः" ।
इति प्रशंसया[1] कामश्रुतिभ्यश्चैव युक्तितः ॥ ५४०
महातात्पर्ययुक्तेश्च नेच्छामात्रं निषिद्ध्यते ।

ईश्वरप्रसादान्मोक्षः, प्रसादो नाम इच्छाविशेषः

मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादतः ॥ ५४१
उन्निनीषति वाक्याच्च लोकदृष्टानुसारतः[2] ।
इच्छानिमित्तको यस्मात्तदभावे कुतः श्रुतिः ॥ ५४२
महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं गमिष्यति ।

वाक्यस्य प्रयोजनवत्त्वेनैव प्रामाण्यम्

याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् ॥ ५४३
मानत्वमेति तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ।

॥ इति नप्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥

ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ २-१-३५

ॐ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॐ २-१-३६

1. B1 प्रकाशया 2. V2, 3, 4 लोकदृष्टयनुसारतः

ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॐ २-१-३७

कर्माद्यनपेक्षवैषम्यनैर्घृण्ये एव दूषणे, नतु ईश्वराधीनकर्मसापेक्षे

वैषम्यं[1] चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् ॥ ५४४ ॥

नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकम् ।

॥ इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥

ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ २-१-३८

स्वतन्त्रस्य भगवतः सर्वगुणपूर्णत्वम्, सर्वदोषविदूरत्वं च

यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः ॥ ५४५ ॥

गुणास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनः ।
सर्वधर्मोपपत्तेस्तद्वाक्यैरपि हि तादृशैः ॥ ५४६ ॥

निर्दोषाशेषगुणको निर्णीतो भगवान् हरिः ।

॥ इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

---

1. V 2, 4, 5 वैषम्यं निर्घृणत्वं च

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

प्रथमपादे स्मृति-युक्ति-श्रुतिसंवादियुक्ति-बहुयुक्तिविरोधपरिहारः

ॐ स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः ॥ ५४७ ॥

एवं चतुर्विधा नैव विरुद्ध्यन्तेऽन्वयं प्रति ।
इति प्रथमपादेन निर्णीतेऽपि

इह द्वितीयपादे आग्रहतः प्रवृत्तानां प्रवाहतोऽनादीनां
समयानां विरोधपरिहारः

अभियोगतः ॥ ५४८ ॥

दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनः ।
अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः ॥ ५४९ ॥

न चोच्छेदोऽस्ति[1] कस्यापि समयस्येत्यतो विभुः ।
भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां [2]पृथग्दर्शयति स्फुटम् ॥ ५५० ॥

तर्कैर्दृढतमैरेव वाक्यैश्चागमवादिनाम् ।
दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनां बाहुल्यादल्पवेदिनाम् ॥ ५५१ ॥

तामसत्वाच्च लोकस्य मिथ्याज्ञानप्रसक्तितः ।
विद्वेषात्परमे तत्त्वे तत्त्ववेदिषु चानिशम् ॥ ५५२ ॥

अनादिवासनायोगादसुराणां बहुत्वतः ।
दुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्तन्ते समयाः सदा ॥ ५५३ ॥

तथापि शुद्धबुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनाम् ।
सुयुक्तयस्तमो हन्युरागमानुगताः[3] सदा ॥ ५५४ ॥

---

1. K अपि 2. V2 वृथा दर्शयति 3. V2 आगमानुमताः

इति विद्यापतिः सम्यक्समयानां निराकृतिम् ।
चकार निजभक्तानां बुद्धिशाणत्वसिद्धये ॥ ५५५ ॥

॥ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥

ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ २-२-१

ॐ प्रवृत्तेश्च ॐ २-२-२

निरीश्वरसाङ्ख्यमतानुवादः

चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव निरीश्वराः ।
आहुस्तत्पञ्चपञ्चत्वविभागस्थमचेतनम् ॥ ५५६ ॥

चेतनं तदसङ्ख्यातं भिन्नमन्यद्भिदोज्झितम् ।
अचेतनस्य कर्तृत्वं स्वातन्त्र्येण निगद्यते ॥ ५५७ ॥

परस्परविभेदश्च[1] कार्याणामालयं भवेत् ।

पुरुषस्य भोक्तृत्वाभोक्तृत्ववादित्वेन साङ्ख्येषु मतभेदः

भोक्तृतां चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ॥ ५५८ ॥

स्वरूपचैतन्यबलात् स्वप्रकाशाच्च भोगिताम् ।
प्रकृतेश्च स्वरूपस्य विवेकाग्रहमेव तु[2] ॥ ५५९ ॥

अभोगवादिनो भोगमाहुर्भेदग्रहात्तयोः ।
भोगिनां मुक्तिरुद्दिष्टा स एवाभोगवादिनाम् ॥ ५६० ॥

ईश्वरस्यानङ्गीकारात् मतद्वयमप्ययुक्तम्

ईशस्यासङ्गहादेव न युक्तौ तावुभावपि ।

---

1. V2 परस्परविरोधश्च 2. V2 च

प्रवृत्तेश्चेति सूत्रार्थः, महदादेः चेतनेच्छाधीनत्वसाधनेन ईश्वरसाधनम्

चेतनेच्छानुसारेण यदा दृष्टः पटोद्भवः ॥ ५६१ ॥

एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन वार्यते ।

प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वे आगमः अनुमानं वा न प्रमाणम्

न च काचित्प्रमोक्तार्थे श्रुतिरेव प्रमा हि नः ॥ ५६२ ॥

आप्तत्वमुक्तमार्गेण वक्तुर्नैवोपपद्यते ।
अप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वीकारादपि मायिवत् ॥ ५६३ ॥

स्वोक्ताखिलनिषेधी स्यान्न च किञ्चित्प्रसिद्ध्यति ।
"इदं नाचेतनवशं वस्तुत्वात्प्रतिपन्नवत्" ॥ ५६४ ॥

इत्येव प्रतिषिद्धस्य केन मूलानुमा भवेत् ।

अचेतनस्य स्वेच्छानुसारित्वरूपस्वातन्त्र्यं व्याहतम्

स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुतः ॥ ५६५ ॥

अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमिति चात्मप्रमाहतम् ।
स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ॥ ५६६ ॥

कुत इच्छाचेतनस्य सेच्छं चेत्किमचेतनम् ।

अचेतनस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारे साक्ष्यनुभवविरोधः

इच्छाम्यहमिति ह्येव निजानुभवरोधतः ॥ ५६७ ॥

अचेतनेच्छापगता यदि भेदाग्रहोऽत्र च ।
कथं स[1] न घटस्य स्यान्मनो म इति भेदतः ॥ ५६८ ॥

1. U कथं न स घटस्य

मनसोऽपि गृहीतत्वात्

द्विविधः कामः—एकः आत्मधर्मः, अपरः अन्तःकरणधर्मः

उभयात्मकता यतः ।

कामस्य तु 'मनः कामः' प्रियाप्रियविभेदतः ॥ ५६९ ॥

द्वैविध्यं दृश्यते चास्य तस्माद्भेदाग्रहः कुतः ।

सूत्रार्थमुपसंहरति

रचनानुपपत्तेस्तन्न सर्वज्ञानुमागतम् ॥ ५७० ॥

अचेतनं जगत्कर्तृ

ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ २-२-३

ॐ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॐ २-२-४

पयोऽम्ब्वादिदृष्टान्तेन प्रधानस्य प्रवृत्तिस्वातन्त्र्यसाधनं न शक्यं, चेतनाचेतनयोः भगवदधीनत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात्

पयोऽम्ब्वादि च नोपमा ।

एतत्प्रशास्तिवचनाच्चेतनाचेतनस्य च ॥ ५७१ ॥

आत्मनः इच्छास्वामित्वं, मनसः इच्छायाः उपादानत्वं, तस्माच्चेतनस्यैव कर्तृत्वं न अचेतनस्य

द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः ।

साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं क्वचित् ॥ ५७२ ॥
इच्छास्वामित्वमेवोक्तमिच्छावत्त्वं न चापरम् ।

ईश्वरस्य मुख्यं स्वाम्यं कर्तृत्वं च, जीवस्य अमुख्यमेव

किञ्चित्तद्वशगत्वेऽपि स्वामित्वं लोकवद्भवेत् ॥ ५७३ ॥
सर्वात्मतन्त्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ।

'कामः सङ्कल्पः' इत्यादिश्रुतिः मनसः कामस्वामित्वं न वदति,
किन्तु कामोपादानत्वमेव वदति

न चानुभवगं कामस्वामित्वं वेदवागपि ॥ ५७४ ॥
शक्तापवदितुं तस्मात्सा तदन्याभिधायिनी ।

यदि कामोऽन्तःकरणकर्तृकः स्यात् तदा मोक्षकामोऽपि
अन्तःकरणस्यैव स्यात्

मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः[1] ॥ ५७५ ॥

जीवमोक्षार्थं प्रकृतिः प्रवर्तत इति न युक्तम्

मोक्षकामस्य किं तेन स्वनाशार्थं च को यतेत् ।

कर्तृत्वं प्रकृतेरेव, भोक्तृत्वमात्मनः इति साङ्ख्यैकदेशमतनिरासः

कर्तृत्वं यस्य तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते ॥ ५७६ ॥
विभागे च तयोर्मानं नैव किञ्चित्क्वचिद्भवेत् ।

प्रकृतेरेव बन्धमोक्षाविति मतमविद्याया एव बन्धमोक्षाविति मतवत्
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानुभवविरुद्धम्

सर्वमानविरोधैकदुर्दीक्षादीक्षितस्त्वयम् ॥ ५७७ ॥
मायावाद्युपमां यायात् तच्चशब्दान्निराकृतः ।

॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

---

1. V2 मुक्ताद्भविष्यति

॥ अन्यत्राभावाधिकरणम् ॥

ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ २-२-५

प्रकृतिपुरुषौ स्वायत्तोपादानबीजशक्तिमन्तौ, ईश्वरस्तु प्रकृत्यनुग्रहशक्तिमानिति सेश्वरसाङ्ख्यमतानुवादः

साङ्ख्यस्तु सेश्वरो ब्रूते क्षेत्रानुग्रहशक्तिमान् ॥ ५७८ ॥

अस्तीश्वरः स्वयं भातः क्लेशकर्मादिवर्जितः ।
क्षेत्रशक्तिमती चैव प्रकृतिर्बीजशक्तिमान्[1] ॥ ५७९ ॥

जीवः पर्जन्यवद्दैवशक्तिमानीश्वरः स्मृतः ।
पृथिवीवत्प्रधानं तज्जीवः सन्निधिमात्रतः ॥ ५८० ॥

बीजावपनकर्तैवेति[2]

प्रकृतिपुरुषयोः स्वातन्त्र्येण न शक्तिः

अत्र प्राह स्वयं प्रभुः[3] ।

अन्यत्र क्वापि शक्तिर्न स्वातन्त्र्येण

प्रकृतिपुरुषयोः तच्छक्तीनां च सत्तास्वरूपप्रतीतयः परमात्माधीनाः

ईश एव हि ॥ ५८१ ॥

शक्तीस्ताः प्रेरयत्यज्ञस्तदधीनाश्च सर्वदा ।
सत्ता प्रधानपुरुषशक्तीनां च प्रतीतयः ॥ ५८२ ॥

प्रवृत्तयश्च ताः सर्वाः

नित्यस्यापि नित्यता परमात्माधीना

नित्यं नित्यात्मना यतः ।

---

1. V4 देवशक्तिमान् 2. V3 कर्तैवेत्यत्र ; V1 कर्ता चेत्यत्र
3. U प्राह प्रभुः स्वयम्

[1]तथा नित्यतया नित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ॥ ५८३ ॥
नियामयति नित्यं च "न ऋने त्वदि"ति श्रुतेः[2] ।

प्रधानादिसत्तादेः भगवदधीनत्वे श्रुतिः प्रमाणम्

स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः ॥ ५८४ ॥

यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ।
इति श्रुतेर्न सत्ताद्या अपि नारायणं विना ॥ ५८५ ॥

तत्पतञ्जलिविन्ध्यादिमतं न पुरुषार्थदम् ।

॥ इति अन्यत्राभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अभ्युपगमाधिकरणम् ॥

ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ २-२-६

अत्राधिकरणे न साङ्ख्यमतनिरासः, किन्तु अभ्यधिकाशङ्कानुसारेण चार्वाकमतनिरासः

चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचित् ॥ ५८६ ॥

देह आत्मा, पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हि ।
यदैवं दर्शनेनास्य कोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः ॥ ५८७ ॥

लब्धस्तेनैव हि नरैः शास्त्रात्किं मोहनं विना ।
स्वपरार्थविहीनत्वात्स्वमतेनैव निष्फलम् ॥ ५८८ ॥

किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा प्रलपति स्वयम् ।
देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति शरीरिणाम् ॥ ५८९ ॥

1. V 1, 3 यथा 2. V 4 श्रुतिः

मम देह इति व्यक्तं ममार्थे इतिवत्सदा ।
प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते ॥ ५९० ॥

यदि तत्साधकं वेदप्रामाण्ये न कथं भवेत् ।
न चान्यामानता क्वापि प्रमाणेनावसीयते ॥ ५९१ ॥

स्वमतेनार्थरहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ।

॥ इति अभ्युपगमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ पुरुषाश्माधिकरणम् ॥

ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॐ २-२-७

पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृकत्ववादनिरासः

सन्निधानाच्चेतनस्य वर्तते यद्यचेतनम् ॥ ५९२ ॥

तथाप्यबुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः समो भवेत् ।

ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ २-२-८

अङ्गित्वं पुरुषस्यैव सर्वैरेवानुभूयते[1] ॥ ५९३ ॥

तदङ्गत्वोक्तितश्चैव स्यात्सर्वस्यापलापकः ।
किमु सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलम् ॥ ५९४ ॥

॥ इति पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥

ॐ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ २-२-९

---

1. U, V 1, 4 सर्वैरप्यनुभूयते

ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॐ २-२-१०

प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादनिरासः

अङ्गित्वं यदि तस्यैव स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलम् ।
तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वात्स्वतन्त्रोऽन्यो ह्यपेक्षितः ॥ ५९५ ॥

न च स्वातन्त्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः ।
हिताक्रियादिदोषाच्च[1] भद्रं नानीश्वरं मतम् ॥ ५९६ ॥

संसारिणोऽन्यं सर्वेशं सर्वशक्तिमनौपमम् ।
चेतनाचेतनस्यास्य [2]सत्त्वादेस्तदधीनताम् ॥ ५९७ ॥

नाङ्गीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च समा इमे ।

पञ्चमतनिरासोपसंहारः

तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिभिश्च परो हरिः ॥ ५९८ ॥

अङ्गीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितम् ।

॥ इति अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ वैशेषिकाधिकरणम् ॥

ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ २-२-११

परमाण्वारम्भवादिवैशेषिकादिमतानुवादः

नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छं सङ्ख्याद्यैरपि पञ्चभिः ॥ ५९९ ॥

---

1. U हिताकृत्यादिदोषाच्च 2. V1 सत्तादेः

युक्तमीशं वदन्तोऽन्ये[1] तदिच्छादृष्टचोदिताः ।
परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यन्ते[2] द्विशोऽखिलाः ॥ ६०० ॥

परमाणुद्वयेनैव द्व्यणुकं नाम जायते ।
द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकं तैश्चतुर्भिस्तदात्मकम् ॥ ६०१ ॥

ततस्त्वनियमेनैव खण्डावयविनां भवः ।
ततश्चानियमेनैव सर्वावयविसम्भवः ॥ ६०२ ॥

कारणं समवाय्याख्यं परमाण्वादिरत्र[3] हि ।
ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं कारणं मतम् ॥ ६०३ ॥

सामान्यान्त्यविशेषौ च समवायश्च तत्त्रयम् ।
नित्यं, क्रिया अनित्याश्च[4] गुणद्रव्ये द्विरूपके ॥ ६०४ ॥

कार्ये गुणक्रियाणां तु समवाय्यन्यकारणम् ।
कारणस्था गुणाद्यास्तु संयोगो द्रव्यकारणम् ॥ ६०५ ॥

एवं स्थितेऽपि सिद्धान्ते विशेषस्तत्र कल्पितः ।
द्व्यणुके परमाणौ च ह्रस्वत्वं परिमण्डलम् ॥ ६०६ ॥

न कारणं कार्यगुणे वैरूप्यं तत्र कारणम् ।
इत्याहुः

उपर्युक्तवैशेषिकादिमतनिरासः

द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणादपि त्र्यणुकादौ सजातीयपरिमाणोत्पादः

तानथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥ ६०७ ॥

महत्त्वं चैव दीर्घत्वं त्र्यणुकाद्येषु कल्पितम् ।
तस्माच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायते ॥ ६०८ ॥

---

1. U वदन्त्यन्ये 2. V4 संविज्यन्ते 3. U परमाण्वादि तत्र हि
4. U अनित्यास्तु

यथा तथैव ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डिल्यतोऽपि[1] हि ।
जायेत सदृशं कार्ये परिमाणं समत्वतः[2]　　॥ ६०९ ॥

न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेत् ।

अण्वोः द्व्यणुकपरमाण्वोः महत्वं, महत्सु त्र्यणुकादिषु अणुत्वं च अङ्गीक्रियते

सदृशस्य हि कार्यस्य नैव योगः कथञ्चन　　॥ ६१० ॥

अप्रत्यक्षत्वमेव[3] स्याद्यतः कार्येष्वणुत्वतः ।
इति चेन्न महत्त्वं च परमाणावणावपि　　॥ ६११ ॥

कथं त्र्यणुकपूर्वेषु[4] नाणुत्वमपि कथ्यते ।
प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाखिले　　॥ ६१२ ॥

द्रव्यान्तरवर्त्युत्कृष्टपरिमाणापेक्षया अणुत्व-महत्वव्यवहारादेकत्र
उभयाङ्गीकारे न व्याघातः

अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपेक्षया ।
तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्व एव च　　॥ ६१३ ॥

अणुत्वमहत्वयोः न विश्रान्तिः

यथा महत्त्वविश्रान्तिस्तथाणुत्वस्य चेष्यते ।
परिमाणत्वतश्चेन्न महत्त्वस्यापि विश्रमः　　॥ ६१४ ॥

दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथानन्त्यमणावपि ।
न महत्तत्त्वगुणत एतावानिति हीश्वरः　　॥ ६१५ ॥

परिच्छिन्नस्तथाणोश्च नैतावद्भागता क्वचित् ।
विश्रान्तो यद्यनन्तांशः कश्चिदस्तीति[5] गम्यते　　॥ ६१६ ॥

---

1. V 1 पारिमाण्डल्यतोऽपि हि　2. V 2 समं ततः　3. U एवं
4. K द्व्यणुकपूर्वेषु　5. V 2 क्वचिदस्तीति

नावसाययितुं शक्यो विरोधादेव केवलम् ।

कालाकाशादेः परिमाणोत्कर्षस्य आनन्त्यमिव तदपकर्षानन्त्यमपि साक्षिसिद्धम्

केवलं साक्षिमानेन कालो देशोऽपि नान्तवान् ॥ ६१७ ॥

अपर्यवसितिश्चाणोर्दृश्यते साक्षिणा द्वयोः ।
यदि नो साक्षिगम्यं तन्महत्त्वं केन गम्यते ॥ ६१८ ॥

कालादेः परिमाणोत्कर्षानन्त्यं न अनुमानगम्यम्

विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानतः ।

आगमः कालादिपरिमाणोत्कर्षमिव तदपकर्षमपि प्रतिपादयति

[1]यद्यागमादनन्तं तन्महत्त्वमवगम्यते ॥ ६१९ ॥

अनन्तमेव चाणुत्वं कुतो नैवावसीयते ।

कालादेः परिमाणोत्कर्षानन्त्यवत् तदपकर्षानन्त्यमपि वर्तते

महत्त्वाणुत्वयोर्नैव विश्रान्तिरुपलभ्यते ॥ ६२० ॥

अनन्तत्वं न अनल्पत्वं, किन्तु परिच्छेदाभावः

अन्यदेव ह्यनन्तत्वं महत्त्वाणुत्वयोः समम् ।

सङ्ख्यायां बहुत्वाल्पत्वयोरानन्त्यमिव कालादेः
महत्त्वाणुत्वयोरप्यानन्त्यम्

बहुत्वाल्पत्वयोर्यद्वत्सङ्ख्यायामुपलभ्यते ॥ ६२१ ॥

आनन्त्यमेकभागानां तावत्त्वं ह्येव[2] गम्यते ।

---

1. V4 यथागमात् 2. U, V1 ह्येव गण्यते ; V2, 4 ह्यवगम्यते

ईश्वरे परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्यं 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिश्रुतिराह

अणीयांश्च महीयांश्च भगवानागमोदितः ॥ ६२२ ॥

आनन्त्यवाचकः शब्दो द्विधानन्त्येऽपि मानताम् ।
याति

ईश्वरस्य कालाल्पत्वगुणाल्पत्वशङ्का न युक्ता

नैव, गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् ॥ ६२३ ॥

सर्वकालगतस्याल्पकालेऽपि स्यादवस्थितिः ।
महागुणस्य चाल्पोऽपि गुणः स्यादिति चेद्भवेत् ॥ ६२४ ॥

तावत्त्वमेव नैव स्याद्देशेऽप्येतन्न नो मतम् ।

ब्रह्मणः गगनस्य च परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्यसद्भावः
सूत्रकारेण उक्तः

महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदवित् ॥ ६२५ ॥

कालादेः अल्पाल्पतरदेशसंस्थानाभावे सर्वत्रावस्थानमपि
न स्यात्, शून्यत्वप्रसङ्गश्च

यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ।
स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद्ध्रुवम् ॥ ६२६ ॥

एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलस्थता ।
शून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः ॥ ६२७ ॥

कालादौ परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्यनिरूपणोपसंहारः,
प्रकृत्यादौ सर्वगते परममहति द्रव्यान्तरेऽपि उभयानन्त्यम्

अतो [1]नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य च क्वचित् ।

---

1. V 2 अतोऽप्यणुत्वविश्रान्तिः

उभयानन्त्ययुक् तस्मात्

ब्रह्म परानपेक्षया अनन्तं, देशतः कालतः गुणादितश्च अनन्तम्

यदि मुख्यं महद्भवेत् ॥ ६२८ ॥

तच्च ब्रह्म परं साक्षात्सर्वानन्त्ययुतं सदा ।

प्रत्यक्षादिप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं साक्षी अङ्गीकर्तव्यः

यदि साक्षी स्वयंभातो न मानं केन गम्यते ॥ ६२९ ॥

अक्षजादेश्च मानत्वमनवस्थान्यथा[1] भवेत् ।

परमाणोरपि भागाः सन्ति, परमाणौ विभिन्नावयवेषु सत्स्वपि तेषां न विभागः

अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येव सर्वदा ॥ ६३० ॥

सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादविभागः पराणुता ।

सजातीयाभ्यामेव द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामेवेत्यादिनियमवत्यां वैशेषिकादिप्रोक्तसृष्टौ प्रमाणं नास्ति

तत्संयोगादनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत् ॥ ६३१ ॥

द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयते ।
कारणस्य गुणास्तेन भवेयुः कार्यगा अपि ॥ ६३२ ॥

तारतम्येन सर्वेऽपि महान्तश्चाणवो यतः ।
न च तत्प्रोक्तसृष्टौ तु[2] मानं केवलकल्पना ॥ ६३३ ॥

---

1. U अनवस्थाथवा भवेत् 2. V4 हि

परमाण्वादिभिः अनियमसृष्टौ साक्षी प्रमाणम्

कथं साक्षिमितस्यास्य शक्नुयाद्वारणे क्वचित् ।

परमाण्वादेः साक्ष्यवेद्यत्वे अनुमानवेद्यत्वमपि न स्यात्

यदि साक्षिमितं नैतन्नानुमा तत्र वर्तते ॥ ६३४

पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एवानुमा भवेत् ।
यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥ ६३५

आकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यमपि न आनुमानिकम्

देशान्तरादिशब्दाश्च शशशृङ्गादिशब्दवत् ।
सदृशं च सजातीयं नास्मत्पक्षे किमेव हि ॥ ६३६

आगमस्य अनादरे शशशृङ्गादेरपि सिद्धिः स्यात्

येनैव च प्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते ।
तेनैव शशशृङ्गादेः शक्यमस्तित्वकल्पनम् ॥ ६३७

प्रत्यक्षागमावधृतमेव व्याप्त्यादि अनुमानप्रमाणाङ्गम्

प्रत्यक्षमागमो वापि भवेद्यत्र नियामकः ।
सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः ॥ ६३८

सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते ।
यदैवाव्यतिरेकेऽस्य[1] ह्यक्षजं वागमो भवेत् ॥ ६३९

तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हि ।
अन्यथा सप्तमरसभावोऽप्यनुमयापतेत्[2] ॥ ६४०

अनिष्टानि च सर्वाणि ह्यनुमा कामचारिणी ।

1. U, V 2 अव्यतिरेकस्य 2. V 2 अनुमया भवेत्

ॐ उभयथाऽपि न
कर्माऽतस्तदभावः ॐ २-२-१२

ॐ समवायाभ्युपगमाच्च
साम्यादनवस्थितेः ॐ २-२-१३

ॐ नित्यमेव च भावात् ॐ २-२-१४

समवायस्य समवायान्तरकल्पनाप्रसङ्गप्रदर्शनेन समवायनिरासः

कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः पञ्चकस्य च ॥ ६४१ ॥
भिन्नस्यैव तु सम्बन्धः समवायोऽन्य ईर्यते ।
भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्ध्रुवम् ॥ ६४२ ॥

समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वकल्पने द्रव्यस्यैव तथात्वमस्तु

स स्वनिर्वाहकश्चेत्स्याद्द्रव्यमेव तथा न किम् ।

समवाये तद्गतत्वादिविशेषाङ्गीकारे गुणक्रियादिकमपि
द्रव्यस्वरूपमेव सत् विशेषात्मकमस्तु

[1]**विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नेऽवसीयते** ॥ ६४३ ॥
गुणक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ।

द्रव्ये गुणाद्यभेदेऽपि विशेषबलाद् भेदव्यवहारः

द्रव्यमेव ततोऽनन्तविशेषात्मतया सदा ॥ ६४४ ॥
नानाव्यवहृतेर्हेतुरनन्तत्वं विशेषतः ।

1. V 1, 2, 4 विशेषतद्गतत्वादिः

विशेषः स्वेनैव विशेषी न पुनः विशेषान्तरेण

विशेषश्च विशेषी स[1] स्वेनैव समवायवत् ॥ ६४५ ॥

गुणगुण्यादीनां भेदे कल्पनागौरवम्

कल्पनागुरुतादोषात् पदार्थान्तरता न हि ।
कल्पयित्वा षट् पदार्थान् साभावानपि केवलम् ॥ ६४६ ॥

एकस्मिन् स विशेषश्चेत् किं पूर्वं तस्य विस्मृतिः ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धप्रमाणानङ्गीकारो न युक्तः

येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥ ६४७ ॥

भावाभावविभागेन यं विना न कथञ्चन ।
एतादृशे विशेषेऽस्मिन् को द्वेषो वादिनां भवेत् ॥ ६४८ ॥

साक्षी अवयवावयव्यादेः सविशेषाभेदं गृह्णाति

अभेदेन प्रतीतिश्च कार्यकारणपूर्वके ।
अभावान्ते पदार्थेऽस्ति[2] सविशेषावसीयते ॥ ६४९ ॥

पदार्थधर्माणामाश्रयतः भेदस्य अत्यन्ताभेदस्य वा अनुपपत्तेः
सर्वपदार्थेषु विशेषोऽङ्गीकार्यः

सामान्यादिपदार्थेषु तन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः ।
कथं धर्मा निवार्यन्ते वस्त्वैक्येऽपि हि वादिभिः ॥ ६५० ॥

कार्यस्य तत्तन्निष्ठत्वं गुणादेर्व्यापितादिकः ।
कथं विशेषो नैवास्ति

धर्माणां भेदे तेषां षट्पदार्थातिरिक्तत्वं स्यात्

स च धर्मोऽपरो यदि ॥ ६५१ ॥

---

1. V 4 च 2. U, V 3, 4 पदार्थेऽस्मिन्

षट्पदार्थातिरेकः स्यात्

षट्पदार्थनियमपरित्यागेपि धर्मसन्तानानवस्था स्यात्

पदार्थानियमेऽपि हि ।

धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्थाखनिर्भवेत्[1] ॥ ६५२ ॥

अनवस्थाभयात् सामान्यादिषु सामान्यादिकमनङ्गीकुर्वता
प्रकृते अनवस्था न परिहर्तुं शक्यते

सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो ह्यतः ।
नाङ्गीकृतः स च यदि नानवस्था क्वचिद्भवेत् ॥ ६५३ ॥

धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदवादिनामस्माकं पक्षे न अनवस्था

अस्मत्पक्षे गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः ।
अनन्यत्वान्नानवस्था

अयावदाश्रयभाविनां अवयविगुणकर्मसामान्यानामवयवादिभिः
भेदाभेदाभ्युपगमः

भेदो नाशे भवेत्तथा ॥ ६५४ ॥

विशेषमेव संश्रित्य

प्रमाणानुसारेण भेदाभेदौ उपेत्य विशेषेण विरोधाभावाभिधानम्

विशेषो बलवान् यतः ।
दृष्टिप्रमाणतश्चैव विरोधो दर्शने कथम् ॥ ६५५ ॥

विरोधो ह्यविरोधश्च यतो दर्शनमानकौ[2] ।

---

1. U, V1-4 अनवस्थाकरो भवेत 2. U दर्शनमानगौ

ततो दृष्टे[1] विरोधस्तु सद्भिरापाद्यते कथम् ॥ ६५६ ॥

धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदस्य भेदाभेदयोश्च तत्र तत्र व्यवस्था-
प्रदर्शनम्

अभिन्नो भगवान्स्वेन तदन्येन विभेदवान् ।
नित्या धर्मास्तदीयास्तु सर्वेऽस्मान्नैव भेदिनः ॥ ६५७ ॥

सामस्त्योच्छेदिनोऽन्यत्र धर्मा उभयरूपिणः[2] ।
भावे त एव चोच्छेदात्तदन्ये च समस्तशः ॥ ६५८ ॥

अंशानामानन्त्येपि अंशांशिनोरभेदेन अंशसंयोग एव अंशि-
संयोग इति न अनवस्था

अंशांशिनोरभेदेन त्वंशसंयोग एव हि ।
अंशिनो नानवस्थाऽतो यद्यप्यंशेष्वविश्रमः ॥ ६५९ ॥

एकस्मिन् जात एवान्यः संयोगो जायते यदि ।
अनवस्था तदैव स्यात्संयोगैक्ये भवेत्क सा ॥ ६६० ॥

अंशे संयोगदृष्टेश्च दृष्टे का साऽनवस्थितिः ।

संयोगस्य अंशावृत्तित्वे कार्येषु परिमाणोत्कर्षो न स्यात्

यद्यंशगो न संयोगः कार्येषु प्रथिमा कथम् ॥ ६६१ ॥

परमाणुपरिमाणाद् द्व्यणुकस्य परिमाणोत्कर्षो नास्तीति
वचः स्वव्याहतम्

परमाणोरणोर्नास्ति महत्त्वेत्यद्भुतं वचः ।
अणूनां प्रथिमापेक्षां विनैव त्र्यणुकेऽपि सः ॥ ६६२ ॥

---

1. V2 दृष्टेर्विरोधस्तु; B1 दृष्टिविरोधस्तु 2. V3, 4, U उभयरूपकाः

परमाणोर्महत्वं च विनेत्येतद्वचः कथम् ।

अंशिनः सर्वैरंशैः अत्यन्ताभेदः, एकैकांशेन तु भेदाभेदौ

अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा ॥ ६६३ ॥

सर्वप्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोद्यते ।

संयोगविभागपृथक्त्वादीनां अनेकाश्रितत्वानङ्गीकारेण अवयव्यादीना-मवयवादिभिरभेदे न कश्चिदतिप्रसङ्गः

संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक् ॥ ६६४ ॥

अन्योन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यते ।
भिन्ना इति तु भेदानां समुदायो हि दृश्यते ॥ ६६५ ॥

यथैव च पदार्थानामनयोर्भेद इत्यपि ।
इतोऽमुष्यामुतोऽमुष्य[1] भेदो दृष्टो द्विधर्मिकः ॥ ६६६ ॥

तत्रैकवचनं यत्तद्द्विप्राणां भोजनं यथा ।

नरत्वादिसामान्यमपि न अनुगतं किन्तु प्रतिव्यक्ति भिन्नम्

नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेयते ॥ ६६७ ॥

न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नगः ।

सादृश्यमपि तत्तत्पदार्थेषु भिन्नम्

एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक् पृथक् ॥ ६६८ ॥

एकस्मिन् नरे नष्टे तद्गतनरत्वादेः नाशात्, नरान्तरे दर्शनाच्च नरत्वादिकं प्रतिव्यक्ति भिन्नम्

एकस्मिन् स विनष्टेऽपि यतोऽन्यत्रैव दृश्यते ।
कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते ॥ ६६९ ॥

---

1. U, V 1, 3 अमुतोऽप्यस्य

एकत्वे नास्ति मानं च

सामान्यादीनां प्रत्याश्रयं भेदे श्रुतिः प्रमाणम्

श्रुतिरप्याह सादरम् ।

"भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला[1] अपि ॥ ६७० ॥

स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः ।
अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः ॥ ६७१ ॥

न केनचिदभिन्नोऽतो भगवान् स्वैर्गुणैर्विना" ।

गोत्वादिसामान्यस्य अनेकवृत्तित्वाभावे गोशब्दसङ्गतिग्रहण-लक्षणव्युत्पत्तिर्न स्यादित्याक्षेपो न युक्तः, सादृश्येन व्युत्पत्तेः सम्भवात्

इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते ॥ ६७२ ॥

सर्वेषु युगपच्छब्दः सदृशेषु प्रवर्तते ।
तथापि प्राप्तितस्त्वेकवचनाच्च विशेषतः ॥ ६७३ ॥

अभीष्टावगतिश्च स्याच्छक्तिः सादृश्यगा यतः ।
तादृशोऽयं च तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ॥ ६७४ ॥

अनुगतसामान्यस्यैव व्युत्पादकत्वे जाति-व्यक्ति-स्वरूपेत्यादि-सामान्यरहितशब्दानां व्युत्पत्तिर्न स्यात्

जातितश्चेत्कथं तासु तत्र चेदनवस्थितिः ।
तथैव व्यक्तिविज्ञानं व्यक्तित्वाभावदूषितम् ॥ ६७५ ॥

यदि तच्चास्ति तस्यापि विशेषेष्वनवस्थितिः ।
कथं स्वरूपत्वमपि ज्ञायतेऽनुगतं यदि ॥ ६७६ ॥

---

1. U अखिला अपि

एकव्युत्पत्तिपर्यन्तमनवस्थादिदूषितम् ।

अनुगतसामान्यदूषणोपसंहारः

कल्पनागौरवात्तेन युक्ता नानुगकल्पना ॥ ६७७ ॥

समवायस्य एकत्वनिरासः

औपाधिकविशिष्टाद्यमपि तद्वस्तु किं ततः ।
अन्यत्तदेव चेदग्निमत्त्वं किं तत्र भण्यते ॥ ६७८ ॥

अग्निसंयोगमात्रं चेद्भवेत्तत्सिद्धसाधनम् ।
भूधरस्याग्निसंयोगो यदि षष्ठ्यर्थ एव कः ॥ ६७९ ॥

समवायो यदि ह्यस्य चैकत्वात्सिद्धसाधनम् ।
यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते ॥ ६८० ॥

नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः ।
सत्यत्वात्को विशेषः स्यान्मायावाद्यन्यथा भवेत् ॥ ६८१ ॥

उपाधिजन्यं तद्गम्यमिति चौपाधिकं[1] भवेत् ।
उभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्ततः ॥ ६८२ ॥

भिन्नत्वं चैव तेष्वस्ति को विशेष उपाधिगे ।
अविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते ॥ ६८३ ॥

उपाधिना तद्गमकमनुमानं न मा भवेत् ।

समवायस्य नित्यत्वनिरासः

एवमेवासतः सत्तासमवायो जनिर्मता ॥ ६८४ ॥

1. U वौपाधिकम्

तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चिन्निवारकम्[1] ।

अस्मत्पक्षे विशिष्टादिनिरूपणे जनिनिरूपणे च नोक्तदोषप्रसङ्गः

अस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतः ॥ ६८५ ॥

नास्ति दोषः क्वचिद्भावो ह्यभावश्च स एव हि ।

अभावभावयोः भावाभावधर्मवत्वं, निषेधविधिबुद्धिविषयत्वं च

अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिलाः ॥ ६८६ ॥

प्रत्यक्षमानतः सर्वमेतन्नो वारणक्षमम् ।
सर्वे भावा अभावाश्च पदार्थास्तेन सर्वदा ॥ ६८७ ॥

तथापि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः ।
सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः ॥ ६८८ ॥

तस्मात्प्रध्वस्तभेदादि सदित्येवावगम्यते ।
अस्त्यभावोऽस्ति च ध्वंसो देहाभावश्च भस्मता ॥ ६८९ ॥

इत्यादि युज्यते सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।

अन्योन्याभावभेदपृथक्त्वानां न परस्परं भेदः

अन्योन्याभावभेदौ च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक् ॥ ६९० ॥

यत्कल्पयन्ति[2] तच्चैव कल्पनागौरवाद्धतम् ।
पर्यायत्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्व एव हि ॥ ६९१ ॥

---

2. V 2 किञ्चिन्नियामकम् 1. B 1 प्रकल्पयन्ति

भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे सर्वशून्यत्वापत्तिरित्याक्षेपनिरासः

भेदस्य तु स्वरूपत्वे ये वदन्ति च शून्यताम् ।
अद्भुतास्ते यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते ।। ६९२ ।।

प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु स्वस्मात्कथञ्चन ।
विभागेनाल्पतैव स्यात्कुत एव तु[1] शून्यता ।। ६९३ ।।

न शून्यानां हि संयोगाद्भावो वस्तुन इष्यते ।
विदारणार्थो धातुश्च विभागगुणवाचकः ।। ५९४ ।।

अविदारणेऽपि ह्यास्यस्य भिन्नावोष्ठौ च[2] तस्य च ।
अत उन्मत्तवाक्यत्वान्मायावादो[3] ह्युपेक्षितः ।। ६९५ ।।

ईश्वरो न अष्टगुणः, किन्तु अनन्तगुणार्णवः

न चामन्दसदानन्दस्यन्द्यनन्तगुणार्णवः ।
ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्वतः ।। ६९६ ।।

"मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे" ।
"अनन्तगुणमाहात्म्यशक्तिज्ञानमहार्णवः ।। ६९७ ।।

नारायणः परोऽशेषचेतनेभ्यः परं पदम्" ।
इत्यादिवेदतद्वाक्यैरनन्तैश्चावसीयते ।। ६९८ ।।

अनन्तगुणता विष्णोः कथमेव ह्यपोह्यते ।
यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेर्निवारिताः ।। ६९९ ।।

कथं तत्तद्विषयता सार्वज्ञार्थं विधीयते ।
औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः ।। ७०० ।।

---

1. U, V 1, 3, 4 च 2. U, V 1–4 तु 3. U मायावादोऽभ्युपेक्षितः

ईश्वरज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वसमर्थनम्

स्वप्रकाशत्वमपि तु यैर्ज्ञानस्य निवारितम् ।
कथं सर्वज्ञता तस्य स्वज्ञानाधिगमं विना ॥ ७०१ ॥

ज्ञानं विश्वाधिगं त्वेकं तज्ज्ञानविषयं परम् ।
इति ज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्परमेश्वरः ॥ ७०२ ॥

इति चेदेष एवार्थस्तज्ज्ञानावसितो यदि ।
स्वप्रकाशत्वमेव स्याज्ज्ञानं ह्येतद्विशेषणम् ॥ ७०३ ॥

ज्ञानान्तरेण चेदत्र भवेदेवानवस्थितिः ।
स्वप्रकाशत्वमेतस्माद्दुर्निवारं[1] समापतेत् ॥ ७०४ ॥

ईश्वरे दुःखाभावेन सुखाभावसाधनं न युक्तम्

सुखवान् दुःखवांश्च स्यादिति व्याप्तिश्च नो भवेत् ।
निर्दुःखत्वं महानन्दः[2] श्रुत्यैवेशस्य भण्यते ॥ ७०५ ॥

योऽशनायापिपासे च शोकादींश्चातिवर्तते ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्विपाप्मेत्यादिका च सा ॥ ७०६ ॥

ईश्वरस्य तथेष्टत्वं दुःखित्वोपाधिरित्यपि ।
उक्ते किमुत्तरं ब्रूयात् श्रुत्यनादरतत्परः ॥ ७०७ ॥

न चात्मदुःखितेच्छा स्यादत एतन्निवार्यते ।
सहृदर्शनमात्रेण श्रुतीनामपलापकः ॥ ७०८ ॥

यज्ञादेरपि पापस्य हेतुत्वं हिंसया युतेः ।
नानुमाति कथं तत्र यद्युपाधिर्निषिद्धता ॥ ७०९ ॥

---

1. U दुर्निवार्यं ; V2 अनिवार्यं 2. V4 परानन्दः

अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेत् ।
" अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ॥ ७१० ॥

तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते " ।
इति श्रुतिर्हि परमा श्रुत्युक्तिर्यदि कारणम् ॥ ७११ ॥

किं कार्यमनुमानेन गलस्तनसमेन हि ।
अनुमानेन यद्यर्थः श्रुतिदृष्टोऽप्यपोद्यते[1] ॥ ७१२ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण नेश्वरो धर्म एव च ।
स्यात्तत्फलं च तेनात्र श्रुतिरेव प्रमा भवेत् ॥ ७१३ ॥

ईशस्यानुमया[2] सिद्धेः श्रुतिर्धर्मिप्रमा भवेत् ।
तया सर्वगुणैः पूर्ण ईश उक्तो[3] यतस्ततः ॥ ७१४ ॥

अनानन्दानुमानस्य[4] धर्मिग्राहिविरोधतः ।
न प्रमाणं भवेत्तस्मान्नानुमात्रोपयोगिनी ॥ ७१५ ॥

वैशेषिकमते कालभेदानङ्गीकारेण ईश्वरेच्छादिकारणानां
सर्वदा सत्त्वेन सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः

नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदात्वतः ।
अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं सदा भवेत् ॥ ७१६ ॥

नहिकालविभेदोऽस्ति तत्पक्षे

अस्मन्मते कालविशेषे उत्पत्तेरेव ईश्वरेच्छाविषयत्वेन न
सर्वदा कार्योत्पत्तिः

अस्मन्मते हरेः ।
विशेषकाल एवैतत्सृष्टयादीच्छा सदातना[5] ॥ ७१७ ॥

1. U श्रुतिदृष्टो व्यपोद्यते 2. V 2 अनुप्रमासिद्धेः 3. U, V 1-4 उक्त ईशो यतस्ततः
4. U अनानन्दानुमा तस्य 5. K सदातनी

कालविशेषाः ईश्वरजन्याः

विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा ।
"सर्वे निमेषा" इति हि श्रुतिरेवाह सादरम् ॥ ७१८ ॥

उदीरयति कालाख्यां[1] शक्तिमित्यस्य वागपि ।
कालस्य कालगत्वेन न विरोधोऽस्ति कश्चन ॥ ७१९ ॥

ईश्वरेच्छायाः सर्वदा विद्यमानत्वेऽपि शक्तिव्यक्तिरूपावस्थित-
सिसृक्षात्वादिविशेषवत्वात् सृष्ट्यादेः समयनियमः

असङ्ख्यातविशेषत्वादिच्छाया अपि सर्वदा ।

कालः स्वगतः ईश्वराधीनश्च

"ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा ॥ ७२० ॥

ईशाधीनौ च तौ नित्यं तदाधारौ च तद्गतौ" ।
इति श्रुतिरपि प्राह काले स्वोद्दिष्ट एव तु ॥ ७२१ ॥

तत्कालसृष्टिमेवातो वाञ्छतीशः सदैव हि ।
स्यात्कालः स तदैवेति कालस्य स्वगतत्वतः ॥ ७२२ ॥

ईश्वरेच्छायां सिसृक्षात्वादिवैचित्र्यं स्वभावादेव

स्वभावादेव हीच्छैषा "देवस्यैष" इति श्रुतेः ।

कारणानां कार्याणां च स्वभावोऽपि ईश्वराधीन एव

स्वभावोऽपि परेशेच्छावश इत्युदितः पुरा ॥ ७२३ ॥

नित्या अनित्याश्च ततस्तदधीना इति श्रुतिः ।

---

1. U, V 2, 3 कालाख्यशक्तिं

ॐ रूपादिमत्त्वाच्च
विपर्ययो दर्शनात् ॐ २-२-१५

ॐ उभयथा च दोषात् ॐ २-२-१६

वैशेषिकमते रूपादिमत्त्वेन परमाणूनामनित्यत्वमेव स्यात्

रूपस्पर्शादिहेतुभ्यः परमाणोरनित्यता ॥ ७२४ ॥
अनुमेया

ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ २-२-१७

'आत्मन आकाशः' इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वेन वैशेषिकमत-मनुपादेयमिति विष्णौ सर्वशब्दसमन्वये नास्ति तद्विरोधः

श्रुतीनां च विरुद्धत्वान्न तन्मतम् ।
उपादेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः ॥ ७२५ ॥

॥ इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ समुदायाधिकरणम् ॥

ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि
तदप्राप्तिः ॐ २-२-१८

सौगतमतनिरासः, वैभाषिकसौत्रान्तिकमतानुवादः

वैभाषिकाश्च सौत्रान्ताः स्वरसक्षणिकं जगत् ।
अणूनां समुदायं च कालकर्मनिमित्ततः ॥ ७२६ ॥

उत्पत्तिकाले युक्तानामात्मानं च क्षणस्थितम्[1] ।
नित्यं सन्तानमेतेषां पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम् ॥ ७२७ ॥

---

1. U क्षणस्थितिम्

संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना स्थितिः ।
दुःखाभावं सुखं चाहुररूपज्ञानसन्ततिम् ॥ ७२८ ॥

मोक्षं

परमाणुसमुदाय एव गोघटादिप्रपञ्चो, न त्ववयवी कश्चिदस्तीति तन्मतस्य निरासः

स समुदायो हि नैकस्मादेव युज्यते ।
नोभयोश्चोभयत्वं यत्समुदायव्यपेक्षया ॥ ७२९ ॥

अतोऽन्योन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ।

ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ २-२-१९

अन्योन्यापेक्षया पुंसः समुदायत्ववेदनम् ॥ ७३० ॥

स्यात्तत्सदातनत्वेऽपि तच्च सामीप्यहेतुकम् ।
इति चेत्कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृतिकारणम् ॥ ७३१ ॥

न तु कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ।
अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणतात्मनः ॥ ७३२ ॥

संयोगिरूपराहित्यान्नैव तज्ज्ञानतापि हि ।
विशेषकार्यजनकं यदि कारणमिष्यते ॥ ७३३ ॥

कुतः समानरूपत्वं कार्याणामपि सर्वशः ।
अतोऽनियत्या यत्किञ्चिद्यस्य कस्यापि कारणम् ॥ ७३४ ॥

अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ।
यस्य कस्यापि यत्किञ्चिद्विशेषमुपपादयेत् ॥ ७३५ ॥

कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्यस्य कस्यचित् ।
भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणम् ॥ ७३६ ॥

इति नित्यविनाशित्वे केन मानेन गम्यते ।
इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम् ॥ ७३७ ॥

ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ २-२-२०

ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ २-२-२१

ॐ प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॐ २-२-२२

ॐ उभयथा च दोषात् ॐ २-२-२३

ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ २-२-२४

ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ २-२-२५

सर्वक्षणिकतावादनिरासः

विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यन्ते सदातनाः ।
दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्ववस्तुषु ॥ ७३८ ॥

फलादीनां विशेषेण सर्वत्राप्यनुमीयते ।
सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकाशस्याविशेषतः ॥ ७३९ ॥

अविशेषोऽखिलस्यापि सत्त्वात्किं नानुमीयते ।
यद्याकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु ॥ ७४० ॥

संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना स्थितिः ।
दुःखाभावं सुखं चाहुररूपज्ञानसन्ततिम् ॥ ७२८ ॥

मोक्षं

परमाणुसमुदाय एव गोघटादिप्रपञ्चो, न त्ववयवी कश्चिदस्तीति तन्मतस्य निरासः

स समुदायो हि नैकस्मादेव युज्यते ।
नोभयोश्चोभयत्वं यत्समुदायव्यपेक्षया ॥ ७२९ ॥

अतोऽन्योन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ।

ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ २-२-१९

अन्योन्यापेक्षया पुंसः समुदायत्ववेदनम् ॥ ७३० ॥

स्यात्तत्सदातनत्वेऽपि तच्च सामीप्यहेतुकम् ।
इति चेत्कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृतिकारणम् ॥ ७३१ ॥

न तु कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ।
अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणतात्मनः ॥ ७३२ ॥

संयोगिरूपराहित्यान्नैव तज्ज्ञानतापि हि ।
विशेषकार्यजनकं यदि कारणमिष्यते ॥ ७३३ ॥

कुतः समानरूपत्वं कार्याणामपि सर्वशः ।
अतोऽनियत्या यत्किञ्चिद्यस्य कस्यापि कारणम् ॥ ७३४ ॥

अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ।
यस्य कस्यापि यत्किञ्चिद्विशेषमुपपादयेत् ॥ ७३५ ॥

कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्यस्य कस्यचित् ।
भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणम् ॥ ७३६ ॥

इति नित्यविनाशित्वे केन मानेन गम्यते ।
इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम् ॥ ७३७ ॥

ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ २.२.२०

ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ २-२-२१

ॐ प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॐ २-२-२२

ॐ उभयथा च दोषात् ॐ २-२-२३

ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ २-२-२४

ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ २-२-२५

सर्वक्षणिकतावादनिरासः

विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यन्ते सदातनाः ।
दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्ववस्तुषु ॥ ७३८ ॥

फलादीनां विशेषेण सर्वत्राप्यनुमीयते ।
सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकाशस्याविशेषतः ॥ ७३९ ॥

अविशेषोऽखिलस्यापि सत्त्वार्त्किं नानुमीयते ।
यद्याकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु ॥ ७४० ॥

सधर्मिप्रतियोगित्वमभावस्य नियामकम् ।
तौ विना न ह्यभावश्च क्वचिद्दृष्टः कदाचन ॥ ७४१ ॥

अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते ।
स्वीकारत्यागतोऽदृष्टदृष्टयोः[1] सर्ववस्तुषु ॥ ७४२ ॥

गुणानुन्मत्त एवासौ विदधात्यधिकं पुनः ।
उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात्पूर्ववस्तुनः ॥ ७४३ ॥

न संस्कारार्पकत्वं च युज्यते कस्यचित्क्वचित् ।
अतो ज्ञातं मयेत्यादि न ज्ञेयमनुमा कुतः ॥ ७४४ ॥

एकत्वमनुभूतिस्थं त्यक्त्वा निर्मानिका[2] भिदा ।
कुत आत्मादिकेषु स्याद्धत्येवानुभवो यतः ॥ ७४५ ॥

कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं विना कथम् ।
पूर्वसंस्कारयोगी स्यादुत्तरो नियमेन च ॥ ७४६ ॥

सम्बद्धा एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः ।
असम्बद्धः कथं पूर्व उत्तरे वासनाकरः ॥ ७४७ ॥

एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम् ।
क्षणमात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु ॥ ७४८ ॥

पूर्वमध्यापरकलाविकलः[3] क्षण इष्यते ।
पूर्वभावभवं कार्यमुत तन्नाशसम्भवम् ॥ ७४९ ॥

यौगपद्यं सति भवेदुत्पाद्यानामशेषतः ।
विनाशे चेन्न तत्कार्यं कार्योत्पत्तौ च का प्रमा ॥ ७५० ॥

---

1. V 2, 3 दृष्टादृष्टयोः 2. U, V 2, 3 निर्मनिका 2. U, V 1–4 कलारहित

अभेदेऽपि[1] विशेषेण देहदीपफलादिषु ।
विशेषदर्शनं युक्तमस्माकमनुभूतितः ॥ ७५१ ॥

विशेषदर्शनं मानं यदि न स्थैर्यदृक्कुतः ।
दिक्सुखे च खदृष्टान्ताद्भावौ सचेत्कचिद्भवेत् ॥ ७५२ ॥

ज्ञानातिरिक्तः सर्वोऽपि रूपादिप्रपञ्चोऽनुमेय इति सौत्रान्तिक-
सिद्धान्तविशेषस्य दुर्बलत्वात् स्फुटतरानल्पदोषवत्त्वाच्च
सूत्रे न निरासः

विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं वदेत् ।
मायावादिवदेवासावुपेक्ष्यो भूतिमिच्छता ॥ ७५३ ॥

सर्वप्रमाणसिद्धं यद्बुद्धेर्भेदेन सर्वदा ।
कथं नु तस्य बुद्धित्वं विश्वमन्यच्च किम्प्रमम् ॥ ७५४ ॥

सर्वलोको बिभेत्यज्ञो यस्मादनुभवात्सदा ।
तस्यापलापिनः किं न निष्प्रमाणकवादिनः ॥ ७५५ ॥

सोऽहं तदिदमेवाहं सुखी सद्गगनं दिशः ।
सत्या इत्याद्यनुभवाः सदा तत्प्रतिपक्षगाः ॥ ७५६ ॥

वैभाषिकसौत्रान्तिकमतनिराकरणोपसंहारः

अतो निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगम् ।
दुर्मतं कोऽनुगृह्णीयाद्विनासुरततिं क्वचित् ॥ ७५७ ॥

॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ७ ॥

---

1. U अभेदेन विशेषेण

॥ असदधिकरणम् ॥

ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ २-२-२६

माध्यमिकमतनिरासः । शून्यमेव तत्त्वं, जगतः सांवृतसत्यत्वमिति तन्मतानुवादः

अपरः शून्यमखिलं मनोवाचामगोचरम् ।
निर्विशेषं स्वयंभातं निर्लेपमजरामरम् ॥

अशेषदोषरहितमनन्तं देशकालतः ।
वस्तुतश्च तदस्मीति नित्योपासापरोक्षितम् ॥

रागादिदोषरहितं तद्भावं योगिनं नयेत् ।
तस्यैवानादिसंवृत्या नानाभेदात्मकं जगत् ॥

सदिवाभाति सत्यत्वं सांवृतं तस्य चेष्यते ।
पारमार्थिकसत्यत्वं[1] शून्यादन्यस्य न क्वचित् ॥

सांवृतेनैव सत्त्वेन[2] [illegible] ोऽखिले [illegible] ।
शून्यात्संवृतियो [illegible]

[illegible] त् ।

[illegible] जगाद जगतो गुरुः

1. U, V 4 पारमार्थिकसत्त्वं तु 2. U, V 2 सत्येन

नासतो जगतो भावो न हि दृष्टासतो जनिः ।
सतः क्वचित्प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्धरम् ॥ ७६४ ॥

ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ २-२-२७

यद्येवं सप्तमरसान्मधुरादिव पीनता ।
भवेज्जनस्य [illegible] गोरिव घातकम् ॥ ७६५ ॥

कार्यार्थी क [illegible] ोपादद्यात्कथञ्चन ।
न प्रवर्तेत च [illegible] द्वेष्टसम्भवात् ॥ ७६६ ॥

देशकाल [illegible] न हि शून्यात्सतो भवेत् ।
पुरुषेच्छ [illegible] दि किञ्चित्प्रजायते ॥ ७६७ ॥

किं नानु [illegible] स्तुत्वात्पुरुषोद्भवः[1]
सर्वस्यापि [illegible]

ॐ न [illegible] लब्धेः ॐ [illegible]

[illegible] भसत्त्वोक्तिनि [illegible] ॥ ७६८ ॥
[illegible] थं सवि [illegible]

[illegible] ॥ ७६९ ॥

[illegible] २-२-२९

[illegible] ॥ ७७० ॥

॥ असदधिकरणम् ॥

ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ २-२-२६

माध्यमिकमतनिरासः । शून्यमेव तत्त्वं, जगतः सांवृतसत्यत्वमिति तन्मतानुवादः

अपरः शून्यमखिलं मनोवाचामगोचरम् ।
निर्विशेषं स्वयंभातं निर्लेपमजरामरम् ॥ ७५८ ॥

अशेषदोषरहितमनन्तं देशकालतः ।
वस्तुतश्च तदस्मीति नित्योपासापरोक्षितम् ॥ ७५९ ॥

रागादिदोषरहितं तद्भावं योगिनं नयेत् ।
तस्यैवानादिसंवृत्या नानाभेदात्मकं जगत् ॥ ७६० ॥

सदिवाभाति सत्यत्वं सांवृतं तस्य चेष्यते ।
पारमार्थिकसत्यत्वं[1] शून्यादन्यस्य न क्वचित् ॥ ७६१ ॥

सांवृतेनैव सत्त्वेन[2] व्यवहारोऽखिलो भवेत् ।
शून्यात्संवृतियोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तते ॥ ७६२ ॥

सृष्टिकाले पुनश्चान्ते स्तिमितं शून्यतां व्रजेत् ।
इति ब्रूते

ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ २-२-२६

असतः शून्यस्य जगत्कारणत्वनिरासः

तमुद्दिश्य जगाद जगतां गुरुः ॥ ७६३ ॥

---

1. U, V 4 पारमार्थिकसत्त्वं तु 2. U, V 2 सत्येन

नासतो जगतो भावो न हि दृष्टासतो जनिः ।
सतः क्वचित्प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्वरम् ॥ ७६४ ॥

ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ २-२-२७

यद्येवं सप्तमरसान्मधुरादिव पीनता ।
भवेज्जनस्य मार्जारशृङ्गं गोरिव घातकम् ॥ ७६५ ॥

कार्यार्थी कारणं सच्च नोपादद्यात्कथञ्चन ।
न प्रवर्तेत चेष्टाय शून्यादेवेष्टसम्भवात् ॥ ७६६ ॥

देशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो भवेत् ।
पुरुषेच्छानुसारेण यदि किञ्चित्प्रजायते ॥ ७६७ ॥

किं नानुमीयते तद्वद्वस्तुत्वात्पुरुषोद्भवः[1] ।
सर्वस्यापि

ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ २-२-२८

विश्वस्य असत्त्वोक्तिनिरासः

न चाभावो विश्वं सदिति गम्यते ॥ ७६८ ॥
यतोऽनुभवविरोधे तु वचनं वादिनः कुतः ।

विश्वस्य स्वप्नभ्रान्तिसमत्वनिरासः

स्वप्नभ्रान्तिवदेवेदं संवृत्यैवोपलभ्यते ॥ ७६९ ॥
यदि सत्त्वेन

ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ २-२-२९

किञ्चात्र भ्रमो नैव निवर्तते ।
अनादेरस्य विश्वस्य निवृत्तिर्यदि चेष्यते ॥ ७७० ॥

1. U पुरुषाद्भवः

निवृत्तिश्च निवर्तेत तस्या भ्रान्तित्वसम्भवात् ।
दृष्टस्य भ्रान्तितो चेत्स्याददृष्टे न भ्रमः कुतः ॥ ७७१ ॥

गवामश्रृङ्गिभावेन न हि स्याच्छशश्रृङ्गिता ।

सतः कारणत्ववादिनां नैते दोषाः

अस्माकं तु प्रमाणेन प्रसादादीश्वरस्य च ॥ ७७२ ॥

उक्तभङ्ग्यागमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम् ।

मिथ्यात्वसाधकानुमाननिरासः

दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा ॥ ७७३ ॥

मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेत् ।
साधकत्वमसत्यस्य साध्यं विप्रतिपत्तितः ॥ ७७४ ॥

तस्य चेत्यनवस्था स्यात्सत्त्वं चास्यानुभूतितः ।
अनुभूतिविरोधेन मिथ्यात्वे मा न काचन ॥ ७७५ ॥

साक्षिणा प्रत्यक्षविषयस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपसत्त्वं गृह्यते

अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षिगोचरौ ।
तत्सम्बन्धितया सत्त्वमपि दृष्टस्य साक्षिगम् ॥ ७७६ ॥

दृढदृष्टं तु यद्दृष्टं दृष्टाभासस्ततोऽपरम्[1] ।

दृश्यत्वाद्यनुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वम्

भ्रान्तेः संवृतिसत्यस्य विशेषो व्यभिचारवान् ॥ ७७७ ॥

---

1. V 2 दृष्ट्याभासस्ततोऽपरम्; V 4 दृष्ट्याभासस्ततोऽपरः

तेनाप्यङ्गीकृतः सम्यक्त्व नः सत्यत्वमेव हि ।
विज्ञानाव्यभिचारोऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा ॥ ७७८ ॥

नैव दृष्टा प्रमा सा च न भवेत्स्वविरोधतः ।

अनेकभेदभिन्नस्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षत्वं सम्भवति, भेदस्यापि प्रत्यक्षत्वं सम्भवति, भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वात् न अन्योन्याश्रयदोषः, अतः प्रपञ्चस्य न सांवृतत्वम्

भेदो विशेषधर्म्यादिग्रहणापेक्षया यदि ॥ ७७९ ॥

अन्योन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्राह्य इति यन्न तत् ।
स्वरूपं वस्तुनो भेदः यन्न तस्य ग्रहेऽग्रहः ॥ ७८० ॥

अन्यथास्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यते[1] ।
अगृहीतो यदा भेदस्तदा स्वस्मादिति ग्रहः ॥ ७८१ ॥

स्यात्प्रतीतिविरोधाच्च न हि कश्चित्तथा वदेत् ।

भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वमनङ्गीकुर्वतां मतेऽपि न अन्योन्याश्रयः

धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा युगपद्यदि ॥ ७८२ ॥

विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यते ।
को विरोधः स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु ॥ ७८३ ॥

अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते ।

अहेतुप्रसङ्गनित्यसमजात्युत्तरेण माध्यमिकमायावादिनौ निराकरोति

किञ्च भेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति ॥ ७८४ ॥

---

1. U, V1 युज्यते

धर्म्यादिभेदग्रहणात्तेनोक्तोऽन्योन्यसंश्रयः ।
अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योन्यसंश्रयः ॥ ७८५ ॥

अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योन्यसंश्रयः ।
एतादृशस्य वक्तारावुभौ जात्युत्तराकरौ ॥ ७८६ ॥

मायी माध्यमिकश्चैव तदुपेक्ष्यौ बुभूषुभिः ।

शून्यवादमायावादयोः नैव वैलक्षण्यम्

यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः ॥ ७८७ ॥

न हि लक्षणभेदोऽस्ति निर्विशेषत्वतस्तयोः ।
अनृतादिविरोधित्वमुभयोश्च स्वलक्षणम् ॥ ७८८ ॥

मिथ्याभूतस्य असाधकत्वं स्फुटत्वात्सूत्रे नोक्तम्

स्ववाक्याभावसंवादान्न कृत्यं प्रतिवादिनः ।
तत्पक्ष इति वैधर्म्यान्न स्वप्नादिवदित्यजः ॥ ७८९ ॥

अप्रयत्नान्निराचक्रे[1]

'वैधर्म्याच्चे'ति चकारेण प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वं निष्प्रमाणत्वं च सूचितम्

चेति दृष्टिविरुद्धताम् ।
निष्प्रमाणत्वमप्यस्य सूचयामास विश्वकृत् ॥ ७९० ॥

॥ इति असदधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥

ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ २-२-३०

1. V 4 निराचष्टे

योगाचारमतनिरासः

ज्ञानमेवैकमखिलज्ञेयाकारं[1] प्रभासते ।
तत्र सन्ततिभेदश्च स्वभेदो भेद एव च ॥ ७९१ ॥

कल्पिताः प्रतिभासन्ते नानासंवृतिभूमिषु ।
इत्येतदपि नो युक्तं न हि ज्ञानतया जगत् ॥ ७९२ ॥

भासतेऽनुभवस्यैव विरुद्धत्वादपेशलम् ।
तन्मतं

ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ २-२-३१

स्थिरस्य जगतः क्षणिकज्ञानेन अभेदः न युज्यते

क्षणिकत्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ॥ ७९३ ॥

ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण

ॐ सर्वथानुपपत्तेश्च ॐ २-२-३२

सर्वश्रुतिविरुद्धत्वात् सर्वे बौद्धपक्षाः न युक्ताः

सर्वश्रुतिविरोधतः ।
अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः ॥ ७९४ ॥

॥ इति अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥

ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ २-२-३३

जैनमतनिरासः

आह क्षपणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम् ।
द्वयाद्वयमतत्सर्वं सप्तभङ्गि सदातनम् ॥ ७९५ ॥

1. V 2, 4 अखिलं ज्ञेयाकारं

सप्तभङ्गीनिरासः

नैतत्पदार्थे[1] एकस्मिन्युक्तं दृष्टिविरोधतः ।
भावाभावतया विश्वं येन रूपेण मीयते ॥ ७९६ ॥

तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते ।
तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता ॥ ७९७ ॥

यदि तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते चलदर्शनः ।
अतिहाय प्रमाणाप्तनियमं[2] सदसत्तया ॥ ७९८ ॥

अशेषमाविरुद्धं च निर्मानं व्याहतं सदा ।
सर्वप्रकारं वदतो दृष्टहानिरमग्रहः[3] ॥ ७९९ ॥

स्वव्याहतत्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि ।

ॐ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॐ २-२-३४

ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ २-२-३५

आत्मनः कायपरिमाणत्वनिरासः

वक्ति स्वप्रभमात्मानं देहमानं तदप्यलम् ॥ ८०० ॥

दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवात् ।

आत्मनः स्थूलसूक्ष्मशरीरेषु प्रवेशात् स्थूलसूक्ष्मपरिमाणोपजनने अनित्यत्वापत्तिः

अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः ॥ ८०१ ॥

तन्मते तदनित्यत्वं पुद्गलस्यानिवारितम् ।
नानित्यतास्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः ॥ ८०२ ॥

---

1. V 4 न तत्पदार्थे एकस्मिन् 2. U प्रमाणात्तं नियमं 3. B 1 दृष्टहानिरसद्ग्रहः

लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यान्न तच्चेतने क्वचित् ।
ओतप्रोतात्मकत्वं तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः ॥ ८०३ ॥

इत्यादिलक्षणस्यैव निवृत्तौ स्यादनित्यता ।
भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मते ॥ ८०४ ॥

नैवं तस्यान्यथाभावो यस्यानित्यत्वमीरितम् ।
रूपादियुक्तस्य तथा जगन्नाशित्वसिद्धये ॥ ८०५ ॥

व्याप्त्या [1]तयान्यथाभावादात्मनोऽनित्यता भवेत् ।

ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभय-नित्यत्वादविशेषात् ॐ २-२-३६

सन्ततोर्ध्वगतेर्मुक्तित्वे आत्मनः विकृतिः अनित्यत्वं च स्यात्

नित्योर्ध्वगतिरप्येषा या मुक्तिरिति कथ्यते ॥ ८०६ ॥

अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न विकृतिश्च सा ।
कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते ॥ ८०७ ॥

संस्थानापगमश्चेत्स न हि भूसागरादिषु ।
यः कश्चिदन्यथाभावो यदि मुक्तिश्च तादृशी ॥ ८०८ ॥

स्थावराणामनात्मत्वनिरासः

देहमाने विकारः स्यादिति स्यास्नूननात्मनः ।
आह हस्त्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथाभवः ॥ ८०९ ॥

अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विकृतिर्हि या ।
देहव्याप्तौ[2] विशेषः कस्तस्याः स्यास्नुतनौ च नुः ॥ ८१० ॥

---

1. V4 व्याप्त्यानयान्यथाभावात् 2. U, V1 देहव्याप्त्यै

वृक्षादीनां सेन्द्रियत्वं सात्मकत्वंच

गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्थितिः ।
अपि वृक्षस्य दृश्यन्त इति नानात्मता भवेत् ॥ ८११ ॥

एवं चात्माकात्स्न्यमिति तत एवाह वेदवित् ।

॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ पत्युरधिकरणम् ॥

ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ २-२-३७

पाशुपतमतनिरासः, तन्मतानुवादः

सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैरुक्तं[1] सदाशिवम् ॥ ८१२ ॥

जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम् ।
आहुः पाशुपताः

पशुपतेः दोषित्वश्रवणात् तस्य जगत्कारणत्वादिकं नोपादेयम्

तच्च बहुश्रुतिविरोधतः ॥ ८१३ ॥

नोपादेयं मतं ह्यस्य देवस्य स्तुहिगर्तगम् ।
उत्पिपेष शिरस्तस्य गृणीषे सत्पतिं पदम् ॥ ८१४ ॥

यद्विष्णोरुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ।
धनुर्यं कामये तं तमुग्रं मा शिश्नदेवताः ॥ ८१५ ॥

ग्रन्थिश्शिनदेवानेकोऽसावासीन्नारायणः परः ।
तस्माद्रुद्रः सम्प्रसादश्चाभूतां वैष्णवं मखम् ॥ ८१६ ॥

---

1. U, V 1–4 गुणैर्युक्तं

यज्ञेन यज्ञमयजन्ताबध्नन् पुरुषं पशुम् ।
यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा ॥ ८१७ ॥

इत्यादिश्रुतिसामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मृतिः ।
पराधीनपदप्राप्तिरज्ञत्वं प्रलयेऽभवः ॥ ८१८ ॥

प्रतीयन्ते सदोषत्वान्नेशः पशुपतिस्ततः ।

ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ २-२-३८

तन्मते शिवस्य अशरीरत्वेन न जगत्कर्तृत्वम्

अशरीरत्वतस्तस्य सम्बन्धो जगता क्वचित् ॥ ८१९ ॥

कर्तृत्वेन न युज्येत देहिनो ज्ञानदृष्टितः ।

ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ २-२-३९

ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ २-२-४०

शरीराभावेऽपि कारकग्रामस्य साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठेयत्वमिति
न युक्तं, भोगप्रसङ्गात्

न च देहादिवद्विश्वमस्य स्याद्भोगसम्भवात् ॥ ८२० ॥

आदिसृष्टिसमये अधिष्ठानाभावात् शिवस्य न कर्तृत्वम्

अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते ।
नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा ॥ ८२१ ॥

शिवस्य अदेहत्वे असर्वज्ञत्वं, देहित्वे अनित्यत्वम्

अदेहश्चेदसर्वज्ञः[1] शिलाकाष्ठादिवत्सदा ।
देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ॥ ८२२ ॥

---

1. V4 अदेहश्चेदसार्वज्ञं ; U अदेहश्चेदसार्वज्ञः

श्रुतिप्रामाण्यबलात् नैते दोषाः विष्णौ सम्भवन्ति

न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् ।
मनोबुद्ध्यङ्गितां विष्णोर्लक्षयामो य एव सः ॥ ८२३ ॥

स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्तिरूर्जिता ।
देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽग्रतो[1] भवेत् ॥ ८२४ ॥

एको नारायण[2] आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं मात्रया परः ॥ ८२५ ॥

सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ।
ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः[3] ॥ ८२६ ॥

आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः प्रभुः ।
प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च भुजौ हरेः ॥ ८२७ ॥

आनन्दो मध्यतो ब्रह्म पुच्छं नान्यदभूत्क्वचित् ।
मनसोऽस्याभवद्ब्रह्मा ललाटादपि शङ्करः ॥ ८२८ ॥

पक्षयोर्गरुडः शेषो मुखादासीत्सरस्वती[4] ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ८२९ ॥

इत्यादिश्रुतिसन्दर्भबलान्नित्यगुणात्मनः ।
विष्णोर्देहाज्जगत्सर्वमाविरासीदितीर्यते[5] ॥ ८३० ॥

मानवत्त्वाद्विरोधः को नामानं क्वचिदिष्यते ।
अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ॥ ८३१ ॥

---

1. U वासुदेवोऽग्रतोऽभवत् 2. U, V 1, 3, 4 एको नारायणस्त्वासीत्
3. U, V 4 परमाक्षरः 4. U, V 1 मुखादास सरस्वती 5. V 2, 3 इतीर्यते

अत उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते ।

शिवादिनाम्नां विष्णौ शक्तिमत्त्वात् शिवादिनामयुक्ताः श्रुतयः विष्णुविषया एव

शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः ॥ ८३२ ॥

नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामधाः ।
विष्णुनामानि नान्यस्य सर्वनामा हरिः स्वयम् ॥ ८३३ ॥

न नारायणनामानि तदन्येष्वपरे हरौ ।
इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तः समन्वयः ॥ ८३४ ॥

शैवपुराणान्यपि शिवस्य जगत्कारणत्वे न प्रमाणानि

पुराणानि पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा ।
तद्विरुद्धेषु नो मानं पूर्वापरविरोधतः ॥ ८३५ ॥

समन्नाह्यविरोधाच्च नियमाद्वैष्णवेष्वपि ।
मोहार्थमुक्तितश्चैव

अधिकरणार्थोपसंहारः

विष्णुरेको गुणार्णवः ॥ ८३६ ॥

स्कन्दसूर्यगणेशादिमतानि न्यायतोऽमुतः ।
निराकृतान्यशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ॥ ८३७ ॥

॥ इति पत्युरधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ उत्पत्त्यधिकरणम् ॥

ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ २-२-४१

शाक्तमतनिरासारम्भः

निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छक्तिमतं पृथक् ।
दूष्यते

शाक्तमतानुवादः

महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ॥ ८३८ ॥
त्रिपुरा भैरवीत्यादिनामभिः साभिधीयते ।
तस्याः सदाशिवाद्याश्च जायन्ते देवमानवाः[1] ॥ ८३९ ॥
भूतभौतिकमप्येतदिति

महावाममतनिरासः

तन्नोपपद्यते ।
दृष्टा पुम्भ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुम्भ्यो[2] वा विशेषतः ॥ ८४० ॥
केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यस्तत उत्पत्त्यसम्भवात् ।
नार्च्यं महावाममतं

मध्यवाममतनिरासः

वामैरन्यैरुदीर्यते[3] ॥ ८४१ ॥
शिवोपसर्जना शक्तिः ससर्जेदं समन्ततः ।
इति तच्चोपपन्नं न

ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ २-२-४२

शिवस्याकरणत्वतः ॥ ८४२ ॥
अदेहत्वात्

अणुवाममतनिरासः

अपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम् ।

---

1. U, V 1, 3 देवमानुषाः 2. V 3 स्त्रीपुम्भ्योऽपि विशेषतः
2. U, V 1–4 वामैरन्यदुदीर्यते

अणुवामाः

ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ २-२-४४

न तद्युक्तमीशवादप्रवेशनात् ॥ ८४३ ॥

सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं गुरुकल्पनया द्वयम् ।
न युज्यते ततस्त्वीश[1] एक एव प्रयोजकः ॥ ८४४ ॥

उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति नैवात्र दूष्यते ।

ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ २-२-४५

शाक्तमतनिरासोपसंहारः

श्रुतिस्मृतीतिहासानां सामस्त्येन विरोधतः ॥ ८४५ ॥

सतां जुगुप्सितत्वाच्च नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम् ।

उत्पत्त्यसम्भवादित्यादिचतुस्सूत्री पाञ्चरात्रमतनिराकरणपरेति व्याख्यानं न युक्तम्

पञ्चरात्रनिषेधार्थमेतान्याचक्षते यदि ॥ ८४६ ॥

सूत्राण्यतिविरुद्धं तद्यत आह स भारते ।
"पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ॥ ८४७ ॥

ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ।
पञ्चरात्रविदो ये[2] तु यथाक्रमपरा नृप ॥ ८४८ ॥

एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते"
इति, गीता च तच्छास्त्रसङ्क्षेप इति हीरितम् ॥ ८४९ ॥

---

1. U ह्यतस्त्वीशः 2. B1 पञ्चरात्रविदो मुख्याः

वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ।
दृश्योऽहं[1] नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि ॥ ८५० ॥

इति वाराहवचनं श्लोका इति वचः श्रुतौ ।
वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः ॥ ८५१ ॥

पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्यैकैव द्विधेयते ।
इत्यादिवेदवचनैः पञ्चरात्रमपोद्यते ॥ ८५२ ॥

कथमेव

जीवोत्पत्त्यभिधानात् पञ्चरात्रस्याप्रामाण्यमिति न युक्तं, श्रुति-
सूत्रेष्विव पञ्चरात्रेऽपि देहाद्युत्पत्त्यपेक्षयैवोत्पत्तिकथनात्

अत्र दोषः क उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि ।
इहैवोक्ता न चाभूतभावस्तत्रापि [2]कथ्यते ॥ ८५३ ॥

" अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले ।
वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमती"ति हि तद्वचः ॥ ८५४ ॥

न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित् ।

वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवोऽजायतेत्यत्र जनिः प्रादुर्भावः
व्यूहो वा

जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु ॥ ८५५ ॥

वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ।
मनोऽभिमानिनः कामस्यैवं साक्षाद्धरेः क्वचित् ॥ ८५६ ॥

सङ्कर्षणादिनाम्नैव नित्याचिन्त्योरुशक्तितः ।
व्यूहयुक्तोऽन्यथानूद्य[3] कथं दुष्टत्वमुच्यते ॥ ८५७ ॥

---

1. V1 दृश्यो वै नान्यथा 2. V2 दृश्यते 3. V1 व्यूह उक्तोऽन्यथानूद्य

शाण्डिल्यवृत्तान्तकथने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत
इत्यस्य निरासः

“यदि विद्याच्चतुर्वेदा” नितिवद्वेदपूरणम् ।
पञ्चरात्रादिति कुतो द्वेषः शाण्डिल्यवर्तने ॥ ८५८ ॥

अपव्याख्याननिराकरणोपसंहारः

अतः परमशास्त्रोरुद्वेषादुदितमासुरैः ।
दूषणं पञ्चरात्रस्य वीक्षायामपि न क्षमम् ॥ ८५९ ॥

॥ इति उत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

पादार्थोपसंहारः

अतोऽशेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः ।
नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते ॥ ८६० ॥

अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ।
ततो[1] भूय इवायान्ति एतस्या नैव निन्दकाः ॥ ८६१ ॥

ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह ।
दोषज्ञानादतीत्यैतां[2] विद्ययामृतमश्नुते ॥ ८६२ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

---

1. U ततो भूय इवाप्स्यन्ति ये तस्या नैव निन्दकाः 2. U अतीत्यैतान्

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

अस्मिन् पादे वैदिकवचनानां परस्परविरोधाभावप्रदर्शनं,
सङ्गतिश्च अन्तर्भावलक्षणा

अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः ।
करिष्यन्

प्रथमपादे अधिदैवादिविषयवाक्यानां परस्परविरोधाभावप्रदर्शनं,
चतुर्थपादे आध्यात्मविषयवाक्यानां परस्परविरोधाभावप्रदर्शनम्

अधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् ॥ ८६३ ॥

स्वरूपनिर्णयायैव वचनानां परस्परम् ।
पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिः ॥ ८६४ ॥

एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिसङ्ग्रहः

अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं च ततोऽधिकम् ।
एतत्सर्वं ततः[1] साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ॥ ८६५ ॥

दृष्टयुक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः ।
प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तिता ॥ ८६६ ॥

लोकदृष्टानुसारित्वं[2] जीवसाम्यमनादिता ।
तत्र तत्र परिज्ञानं गुणसाम्यश्रुती तथा ॥ ८६७ ॥

उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने ।
नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ ८६८ ॥

---

1. U, V1, 3 सतः ; V2 अतः 2. V1, 2 लोकदृष्टयनुसारित्वं

एतत्पादाधिकरणसिद्धान्तयुक्तिसङ्ग्रहः

व्यवस्थानुपपत्तिश्च स्वातन्त्र्यमनुसारिता ।
मुख्यता शक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसङ्ग्रहः ॥ ८६९ ॥

गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता ।
अभीष्टासिद्धिसुव्यक्ती शास्त्रसिद्धिर्विपर्ययः ॥ ८७० ॥

विशेषकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः[1] ।

॥ वियदधिकरणम् ॥

ॐ न वियदश्रुतेः ॐ २-३-१

वियत्पदं न आकाशमात्रपरं, किन्तु परमात्मातिरिक्तानां प्रकृत्यादीनामुपलक्षणार्थम्

प्रकृतिः पुरुषः कालो [2]वेदास्तदभिमानिनः ॥ ८७१ ॥

महदाद्याश्च जायन्ते

इह अधिकरणे उक्तं जन्म न अभूत्वाभवनलक्षणं, किन्तु पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणम्

पराधीनविशेषिता ।
इदं सर्वं ससर्जेति जनिमत्त्वमिहोदितम् ॥ ८७२ ॥

आकाशस्य वैशेषिकादिवदवकाशमात्ररूपत्वे, बाह्यानामिव मूर्ताभावरूपत्वेऽपि वा अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिर्नैवोपपद्यते

अवकाशमात्रमाकाशः कथमुत्पद्यतेऽन्यथा ।
यद्यनाकाशता पूर्वं किं मूर्तनिबिडं जगत् ॥ ८७३ ॥

1. U, V 1–4 साधकाः 2. U, V 2, 3, 4 देवाः

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

अस्मिन् पादे वैदिकवचनानां परस्परविरोधाभावप्रदर्शनं,
सङ्गतिश्च अन्तर्भावलक्षणा

अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः ।
करिष्यन्

प्रथमपादे अधिदैवादिविषयवाक्यानां परस्परविरोधाभावप्रदर्शनं,
चतुर्थपादे आध्यात्मविषयवाक्यानां परस्परविरोधाभावप्रदर्शनम्

अधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् ॥ ८६३ ॥

स्वरूपनिर्णयायैव वचनानां परस्परम् ।
पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिः ॥ ८६४ ॥

एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिसङ्ग्रहः

अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं च ततोऽधिकम् ।
एतत्सर्वं ततः[1] साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ॥ ८६५ ॥

दृष्टयुक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः ।
प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तिता ॥ ८६६ ॥

लोकदृष्टानुसारित्वं[2] जीवसाम्यमनादिता ।
तत्र तत्र परिज्ञानं गुणसाम्यश्रुती तथा ॥ ८६७ ॥

उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने ।
नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ ८६८ ॥

---

1. U, V1, 3 सतः ; V2 अतः 2. V1, 2 लोकदृष्टयनुसारित्वं

एतत्पादाधिकरणसिद्धान्तयुक्तिसङ्ग्रहः

व्यवस्थानुपपत्तिश्च स्वातन्त्र्यमनुसारिता ।
मुख्यता शक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसङ्ग्रहः ॥ ८६९ ॥

गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता ।
अभीष्टासिद्धिसुव्यक्ती शास्त्रसिद्धिर्विपर्ययः ॥ ८७० ॥

विशेषकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः[1] ।

॥ वियदधिकरणम् ॥

ॐ न वियदश्रुतेः ॐ २-३-१

वियत्पदं न आकाशमात्रपरं, किन्तु परमात्मातिरिक्तानां प्रकृत्यादीनामुपलक्षणार्थम्

प्रकृतिः पुरुषः कालो [2]वेदास्तदभिमानिनः ॥ ८७१ ॥

महदाद्याश्च जायन्ते

इह अधिकरणे उक्तं जन्म न अभूत्वाभवनलक्षणं, किन्तु पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणम्

पराधीनविशेषिता ।
इदं सर्वं ससर्जेति जनिमत्त्वमिहोदितम् ॥ ८७२ ॥

आकाशस्य वैशेषिकादिवदवकाशमात्ररूपत्वे, बाह्यानामिव मूर्ताभावरूपत्वेऽपि वा अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिर्नैवोपपद्यते

अवकाशमात्रमाकाशः कथमुत्पद्यतेऽन्यथा ।
यद्यनाकाशता पूर्वं किं मूर्तनिबिडं जगत् ॥ ८७३ ॥

---

1. U, V 1–4 साधकाः 2. U, V 2, 3, 4 देवाः

मूर्तसम्पूर्णता चैव यद्यनाकाशता भवेत् ।
मूर्तद्रव्याणि चाकाशे स्थितान्येव हि सर्वदा ॥ ८७४ ॥

'आत्मन आकाशः' इत्यादिश्रुतौ भूताकाशाभिमानी
आकाशशब्दवाच्यः, तद्देहोत्पत्तिः पराधीनविशेषावाप्तिः

अत आकाशशब्दोक्तस्तद्देवोऽत्र विनायकः ।
देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याभिधीयते ॥ ८७५ ॥

रूपिणः भूताकाशस्य अभूत्वाभवनात्मकोत्पत्तिरपि
एतच्छ्रुत्यभिप्रेता

भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरमेव तु[1] ।
उत्पद्यते

अव्याकृताकाशः साक्षिप्रत्यक्षसिद्धः नित्यः, भूताकाशा-
व्याकृताकाशेत्याकाशद्वयसद्भावे श्रुतिरेव प्रमाणम्

अव्याकृतं हि गगनं साक्षिगोचरम् ॥ ८७६ ॥

प्रदेश इति विज्ञेयं नित्यं नोत्पद्यते हि तत् ।

अव्याकृताकाशस्य अभूत्वाभवनलक्षणोत्पत्त्यसम्भवेऽपि पराधीन-
विशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिः 'इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतिविवक्षिता

तथापि मूर्तसम्बन्धपरतन्त्रविशेषयुक् ॥ ८७७ ॥

खमेवोत्पत्तिमन्नाम श्रुतिशब्दविवक्षितम् ।

प्रकृत्यादीनां पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिः

प्रकृतिः पुरुषः काल इत्येते च समस्तशः ॥ ८७८ ॥

---

1. V2 तत्

ईशाधीनविशेषेण जन्या इत्येव शब्दिताः[1] ।

क्षणलवादिरूपकालविशेषस्य अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिः, कालप्रवाहस्य नित्यत्वम्

कालप्रवाह एवैको नित्यो न तु विशेषवान् ॥ ८७९ ॥

रमायाः भगवदिच्छया सिसृक्षुत्वविशेषप्राप्तिरेव सृष्टिः, न तु देहोत्पत्तिः

पुरुषाव्यक्तकालानां रमैवैकाभिमानिनी ।
सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षाद्भगवदिच्छया ॥ ८८० ॥

प्राप्तैव सृष्टेत्युदिता

प्रधानस्य ईश्वराधीनविकारेण पुरुषाणां देहसम्बन्धेन च सृष्टिः

प्रधानं विकृतेरपि ।
पुमांसो देहसम्बन्धात्सृष्टिमन्त इतीरिताः ॥ ८८१ ॥

ॐ अस्ति तु ॐ २-३-२

ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ २-३-३

ॐ शब्दाच्च ॐ २-३-४

ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॐ २-३-५

ॐ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका-
च्छब्देभ्यः ॐ २-३-६

---

1. U, V 1–4 कीर्तिताः

ॐ यावद्विकारं तु
विभागो लोकवत् ॐ २-३-७

॥ इति वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ मातरिश्वाधिकरणम् ॥

ॐ एतेन मातरिश्वा
व्याख्यातः ॐ २-३-८

प्रतिभातपरावरत्वात् मुख्यवायुः नित्यसमः, पराधीनविशेषाप्तेः
जनिमांश्च

एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिभातपरावरः ।
मुख्यवायुर्नित्यसमः शरीरोत्पत्तिकारणात् ॥ ८८२ ॥

पराधीनविशेषेण जनिमानेव[1] शब्दितः ।

जन्मनः पराधीनविशेषस्वरूपत्वे अङ्गीकृत एव भगवदन्यस्य
सर्वस्य जन्मेति युज्यते

नैव किञ्चित्ततो जन्मवर्जितं परमादृते ॥ ८८३ ॥

पराधीनविशेषत्वे जन्मनः

उपादानधर्मिणो धर्म्यन्तरात्मना परिवर्तः जन्म इत्येवाङ्गीकारे
रमायाः जीवचैतन्यस्य प्रधानस्य वेदस्य च एवंविध-
जन्माभावात् परमेश्वरादृते सर्वं जनिमदिति न सिद्ध्येत्

स्थूलताभवः ।
पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते ॥ ८८४ ॥

---

1. V2 जनिमानिति

रमाया नैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलम् ।
प्रधानस्य च वेदस्य

वेदस्यापि ईश्वरेच्छया नियतविशिष्टानुपूर्वीकत्वेनार्थबोधकत्व-
शक्त्याविर्भावरूपपराधीनविशेषावाप्तिरस्ति

वेदस्यापीश्वरेच्छया ॥ ८८५ ॥

व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्ति तस्मात्तद्वशतैव हि ।
उत्पत्तिरत्र कथिता

॥ इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ असम्भवाधिकरणम् ॥

ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ २-३-९

स्वतन्त्रत्वात् ब्रह्मणः न उत्पत्तिः

स्वतन्त्रत्वात्परात्मनः ॥ ८८६ ॥

नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्वतन्त्रं ततोऽपरम् ।

॥ इति असम्भवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ तेजोऽधिकरणम् ॥

ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ २-३-१०

॥ इति तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ अबधिकरणम् ॥

ॐ आपः ॐ २-३-११

॥ इति अबधिकरणम् ॥ ५ ॥

20

॥ पृथिव्यधिकरणम् ॥

ॐ पृथिव्यधिकाररूप-
शब्दान्तरादिभ्यः ॐ २-३-१२

॥ इति पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ तदभिध्यानाधिकरणम् ॥

ॐ तदभिध्यानादेव तु
तल्लिङ्गात्सः ॐ २-३-१३

॥ इति तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ विपर्ययाधिकरणम् ॥

ॐ विपर्ययेण तु क्रमोऽत
उपपद्यते च ॐ २-३-१४

॥ इति विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ अन्तराधिकरणम् ॥

ॐ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण
तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॐ २-३-१५

ॐ चराचरव्यपाश्रयस्तु
स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॐ २-३-१६

॥ इति अन्तराधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥

ॐ नात्मा श्रुतेः
नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ २-३-१७

॥ इति आत्माधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ज्ञाधिकरणम् ॥

ॐ ज्ञोऽत एव ॐ २-३-१८

ॐ युक्तेश्च ॐ २-३-१९

॥ इति ज्ञाधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥

ॐ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॐ २-३-२०

ॐ स्वात्मना चोत्तरयोः ॐ २-३-२१

ॐ नाणुरतच्छ्रुतेरिति
चेन्नेतराधिकारात् ॐ २-३-२२

ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॐ २-३-२३

ॐ अविरोधश्चन्दनवत् ॐ २-३-२४

ॐ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्ना-
भ्युपगमाद्धृदि हि ॐ २-३-२५

ॐ गुणाद्वालोकवत् ॐ २-३-२६

॥ इति उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ व्यतिरेकाधिकरणम् ॥

ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा
च दर्शयति ॐ २-३-२७

अच्छेद्यं जीवं विभज्य भागानां भोगशक्तिं प्रदाय पुनरेकता-
मापादयतो हरेः सर्वं वशं, स एव स्वतन्त्रः

अच्छेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः ॥ ८८७ ॥

कृत्वा भोगान् प्रदायैव चैक्यमापादयेत्पुनः ।
अत ईशवशं सर्वं चेतनाचेतनं जगत् ॥ ८८८ ॥

अविभागं विभागाय यदा नयति केशवः ।
किमशक्यं परेशस्य तदेति ह्यभिधीयते ॥ ८८९ ॥

॥ इति व्यतिरेकाधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ पृथगधिकरणम् ॥

ॐ पृथगुपदेशात् ॐ २-३-२८

जीवात्मनः परमात्मना आत्यन्तिकभेदसमर्थनम् 'योऽहं सोऽसा'-
वित्यादिश्रुतिभिः भेदमिथ्यात्वसाधकानुमानेन च जीव-
ब्रह्मणोरभेद इत्याशङ्का

एवं स्थितेऽपि जीवैक्यं केचिदाहुः परात्मना ।
तद्योऽहमिति पूर्वाभिः श्रुतिभिश्चानुमाबलात् ॥ ८९० ॥

'भिन्नोऽचिन्त्य' इत्यादिश्रुतौ जीवपरमात्मनोर्भेदोपदेशात्
न तयोरभेदः

न तद्युक्तं यतो विष्णुः पृथगेवाभिधीयते ।

मुक्तावपि जीवपरमात्मनोः भेदाभिधायिन्यः श्रुतिस्मृतयः

प्रज्ञानेत्रो लोक इति मुक्तौ भेदोऽभिधीयते ॥ ८९१ ॥

एतमानन्दमित्यन्या परमं साम्यमित्यपि ।
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ ८९२ ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।
उपसम्पद्यते[1] ज्योतिः स्वरूपेणाभिपद्यते ॥ ८९३ ॥

तत्र पर्येति जक्षंश्च क्रीडन्नपि सदा सुखी ।
आचक्ष्व मे परं मोक्षं धीरा यं प्रवदन्ति तम् ॥ ८९४ ॥

इत्युक्त आह वाग्देवी परं मोक्षं प्रजापतेः ।
शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति परितः स्रवाः ॥ ८९५ ॥

---

1. U उपसम्पद्य तज्ज्योतिः

धानापूपा मांसकामाः सदा पायसकर्दमाः ।
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥ ८९६ ॥

ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते ।
प्रविशन्ति परं देवं मुक्तास्तत्रैव भोगिनः ॥ ८९७ ॥

निर्गच्छन्ति यथाकामं परेशेनैव चोदिताः ।
भेददृष्ट्याभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ॥ ८९८ ॥

कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् ।
स सङ्गत्य पुनःकाले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ ८९९ ॥

जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ।
ऋचां त्वः पोषमास्ते च परेण प्रेरिताः सदा ॥ ९०० ॥

यत्कामस्तत्सृजत्यद्धैवात्मना[1] तत्सृजत्यपि ।
सहैव ब्रह्मणा कामान् भुङ्क्ते निस्तीर्णतद्गुणः ॥ ९०१ ॥

दुःखादींश्च परित्यज्य जगद्व्यापारवर्जितः ।
भुङ्क्ते भोगान्सदैवोच्चानित्याद्यागममानतः ॥ ९०२ ॥

मुक्तस्य भेदावगतेः कथमेव ह्यभिन्नता ।
जीवेशयोः

अनुमानेनापि न अभेदसिद्धिः

नानुमा च तद्भेदं प्रमापयेत् ॥ ९०३ ॥

मिथ्यैव भेदो विमतो भेदत्वाच्चन्द्रभेदवत् ।
इति चेत्साध्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न वोभयम् ॥ ९०४ ॥

---

1. V2 यत्कामास्ते जुहुमस्तत्र आत्मना तत्सृजत्यसौ

यदि सन्नपसिद्धान्तः स एवासन्नितीरिते ।
नोभयं चेन्न सिद्धं तत् इति मानस्य दूषणम् ॥ ९०५ ॥

अनिर्वचनीयत्वे अनुमानं न प्रमाणम्

न च मानान्तरेणैतच्छक्यं साधयितुं क्वचित् ।
अनुमानेन चेत्सैव ह्यनवस्था भविष्यति ॥ ९०६ ॥

अनिर्वचनीयत्वप्रतिपादकः आगमोऽपि नास्ति

न चागमस्तदर्थोऽस्ति नासदासीन्न तद्वदेत् ।
परिशेषादनिर्वाच्यं यदि सिध्येत्परात्मनः ॥ ९०७ ॥

अनिर्वाच्यत्वमेव स्यात्परिशिष्टो ह्यसौ सदा[1] ।
न चान्य आगमस्तत्र सदसत्प्रतियोगिनि ॥ ९०८ ॥

प्रत्यक्षमनिर्वचनीये न प्रमाणम्

न च प्रत्यक्षमत्रास्ति

अर्थापत्तिरपि अनिर्वचनीये न प्रमाणम्

न चार्थापत्तिरिष्यते ।
बाधायोगात्सत इति बाधाभावत एव हि ॥ ९०९ ॥

इष्टापत्तिर्न हि भ्रान्तावपि बाधोऽवगम्यते ।
विषयस्य कुतो बाधो विद्यमानं हि बाध्यते ॥ ९१० ॥

न हि वन्ध्यासुतो वध्यो[2] यज्ञदत्तो हि वध्यते[3] ।
बाधायोगात्सत[4] इति व्याप्तिरेषा क्व दृश्यते ॥ ९११ ॥

1. V 1–4 तदा 2. U, V 2, 3 बाध्यो 3. U, V 2, 3 बाध्यते
4. U बाधायोगः सत इति

कश्चायं बाध उद्दिष्टो न हि नाशोऽसतो भवेत् ।
निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्य कथमेवोपपद्यते ॥ ९१२ ॥

नासीदस्ति भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता ।
यदि बाधस्तदा सत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥ ९१३ ॥

प्रतीतिर्नासत इति वदन्नङ्गीकरोति ताम् ।
निषेधो ह्यप्रतीतस्य कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥ ९१४ ॥

उपमानमनिर्वचनीये न प्रमाणम्

न चोपमा भवेदत्र

उपलब्ध्यभावोऽपि अनिर्वचनीये न प्रमाणम्

प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव च ।

ईशस्य परात्मनां च अप्रत्यक्षत्वात् भेदोऽप्रत्यक्ष इति न युक्तं स्वात्मनः प्रत्यक्षत्वात् शास्त्रावगतेश्वरात् भेदप्रत्यक्षसम्भवात्

शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदः स्वात्मन ईयते ॥ ९१५ ॥

स्वात्मनः परमात्मभेदग्राहकं साक्षिप्रत्यक्षं प्रबलं अतः तद्विरोधेन जीवब्रह्मणोः एकत्वं नानुमातुं शक्यते

अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यते ।
किञ्चित्कर्ता च दुःखीति सर्वैरेवानुभूयते ॥ ९१६ ॥

सर्वज्ञो भगवान्विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुतः[1] ।

ईश्वरं पक्षीकृत्य जीवाभेदसाधने उपजीव्यश्रुतिविरोधः

अनुभूताद्धि भेदेन श्रुतिरेषा वदत्यमुम् ॥ ९१७ ॥

---

1. V3 स्मृतः

'तत्त्वमसि'-त्यादिश्रुतिरपि उपजीव्यप्रत्यक्षागमविरोधादभेदे न प्रमाणम्

उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेत् ।

उपजीव्यप्रत्यक्षागमयोरप्रामाण्ये धर्मिण एवासिद्ध्या आगमैः अनुमानेन च धर्मिबोधनं न स्यात्

अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यति ॥ ९१८ ॥

स एव धर्मिणो ग्राही तदभेदः कथं भवेत् ।

'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतिः ब्रह्मस्वरूपमात्रे प्रमाणं, सार्वज्ञादि-भेदकधर्मविशिष्टयांशे अप्रमाणमिति न युक्तम्

यत्स्वरूपग्रहे मानं तद्धर्मे न कथं भवेत् ॥ ९१९ ॥

एकविज्ञानविज्ञप्त्या द्वयं मानं भविष्यति ।
न चेदेकं प्रमाणं[1] तद्द्वयमप्यत्र नो भवेत् ॥ ९२० ॥

उपजीव्यविरोधेन अभेदप्रमाणस्य दुष्टत्वनिरूपणोपसंहारः

धर्मिग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्य दूषणम् ।

निरपेक्षभेदश्रुतेः सापेक्षाभेदप्रमाणबाधकत्वम्

नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्र क्वचिद्भेदश्रुतेर्बलात् ॥ ९२१ ॥

भेदश्रुतिः न अनुवादिनी, ब्रह्मणः शास्त्रैकयोनित्वात्

न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्भवति क्वचित् ।

ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यत्वेऽपि तेनैव प्रमाणेन अभेदानुमानादेः उपजीव्यप्रमाणविरोधः

येन मानेन चोपेयं भेदस्तेनावगम्यते ॥ ९२२ ॥

---

2. U अमानं

सर्वज्ञानुमयैवेशो यद्युपेयः कथञ्चन ।
सर्वज्ञत्वगुणेनैव तया[1] भेदोऽवगम्यते ॥ ९२३ ॥

अभेदानुमानागमयोः उपजीव्यप्रमाणविरोधपरिहाराय "अहं दुःखी"त्याद्यनुभवस्य मिथ्यात्वकथनस्य निरासः

न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेत् ।
न हि बाधः क्वचिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु ॥ ९२४ ॥

यदि दुःखानुभूतिश्च भ्रान्तिरित्यवसीयते ।
अदुःखिताश्रुतिः केन न भ्रान्तिरिति गम्यते ॥ ९२५ ॥

श्रुतिस्वरूपमर्थश्च मानेनैवावसीयते ।
तच्चेन्मानं गृहीतं ते किं दुःखानुभवे भ्रमः ॥ ९२६ ॥

न च बाधविशेषोऽस्ति यदबाधितमेव तत् ।
बाधो यद्यनुभूतेऽथ[2] कथं निर्णय ईयते ॥ ९२७ ॥

कोऽपि ह्यर्थो न निश्चेतुं[3] शक्यते भ्रमवादिना ।
भ्रमत्वमभ्रमत्वं च यदैवानुभवोपगम् ॥ ९२८ ॥

एकस्य भ्रमता तत्र परस्याभ्रमता कुतः ।
भ्रमत्वमभ्रमत्वं च सर्वं वेद्यं हि साक्षिणा ॥ ९२९ ॥

स चेत्साक्षी क्वचिद्दुष्टः कथं निर्णय ईयते ।
विशेषाः सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः[4] ॥ ९३० ॥

ऊरीकृत्य च तान्सर्वान् व्यवहारः प्रवर्तते ।
साक्षिणो व्यवसायी तु व्यवहारोऽभिधीयते ॥ ९३१ ॥

---

1. V4 तयोः 2. U, V1-4 अर्थे 3. V3 निर्णेतुं 4. U साक्षिप्रत्ययगोचराः

तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये ।
साक्षी निर्दोष एवैकः सदाङ्गीकार्य एव नः ॥ ९३२ ॥

शुद्धः साक्षी यदा सिद्धो दुःखित्वं वार्यते कथम् ।
उपजीव्यप्रमाणं तद्भेदग्राहकमेव हि ॥ ९३३ ॥

"पृथगुपदेशादि"ति सूत्रार्थोपसंहारः

अतो जीवेशयोर्भेदः श्रुतिसामर्थ्यसुस्थिरः[1] ।

ॐ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ २-३-२९

जीवब्रह्मणोर्भेदेऽपि अभेदवदुपन्यासे श्रुतेराशयवर्णनम्

तथापि तु चिदानन्दपूर्वास्तत्सदृशा गुणाः ॥ ९३४ ॥

सारः[2] स्वरूपमस्यापि मुक्तावप्यवशिष्यते ।
अतोऽभेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि ॥ ९३५ ॥

पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयात् ।
सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिदाम् ॥ ९३६ ॥

आहुरीशेन जीवस्य न स्वरूपाभिदां क्वचित् ।
स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशिष्यते ॥ ९३७ ॥

सादृश्यं च विशेषेण

जडानां क्वचिदेवाभेदव्यपदेशे हेतुः

जडानां द्वयमेव तु ।
भवेत्सादृश्यमत्यल्पं तृतीयं परमात्मना ॥ ९३८ ॥

---

1. V 4 सुस्थितः 2. U, V 4 सारस्वरूपमस्यापि

ईशस्य स्वगतरूपाद्यभेदोपदेशो मुख्य एव

ईशरूपक्रियाणां च गुणानामपि सर्वशः ।
तथैवावयवानां तत्स्वरूपैक्यं तु मुख्यतः ॥ ९३९ ॥

"यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति" ॥ ९४० ॥

इति श्रुतेः

ईशधर्माणां न भेदाभेदौ स्तः

नोभयं च भेदाभेदाख्यमिष्यते ।
"एकमेवाद्वितीयं[1] तन्नेह नानास्ति किञ्चन ॥ ९४१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य[2] इह नानेव पश्यति" ।
इति श्रुताविवेत्यस्माद्भेदाभेदनिराकृतिः[3] ॥ ९४२ ॥

इवोभये च सादृश्य इति वाक् शब्दनिर्णये ।

॥ इति पृथगधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ यावदधिकरणम् ॥

ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॐ २-३-३०

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ पुंस्त्वाधिकरणम् ॥

ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॐ २-३-३१

1. U एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चन 2. B1 यद्भिन्नानेव पश्यति
3. B1 भेदाभेदो निराकृतः

ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽ-
न्यतरनियमो वान्यथा ॐ २-३-३२

॥ इति पुंस्त्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ कर्तृत्वाधिकरणम् ॥

ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ २-३-३३

ॐ विहारोपदेशात् ॐ २-३-३४

ॐ उपादानात् ॐ २-३-३५

ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न
चेन्निर्देशविपर्ययः ॐ २-३-३६

ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ २-३-३७

ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ २-३-३८

ॐ समाध्यभावाच्च ॐ २-३-३९

ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ २-३-४०

ॐ परात्तु तच्छ्रुतेः ॐ २-३-४१

ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित-
प्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ २-३-४२

॥ इति कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

॥ अंशाधिकरणम् ॥

ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ २-३-४३

जीवब्रह्मणोः न मुख्यः अभेदः, नापि स्वाभाविकौ भेदाभेदौ, किन्तु सादृश्यादिलक्षणः अमुख्यः अभेदः, मुक्तौ श्रुतिस्मृतिभिः भेदोपदेशात्

भेदस्य मुक्तौ वचनादपि तत्पक्षनिग्रहः ॥ ९४३ ॥

चेतनत्वादि सादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते ।
अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित् ॥ ९४४ ॥

न केनचिदभेदोऽस्ति भेदाभेदोऽपि[1] वा क्वचित् ।
समुदायमृते विष्णोः स्वगुणादीन्विनापि वा ॥ ९४५ ॥

इति श्रुतेर्न तस्यास्ति भेदाभेदोऽपि केनचित् ।

अभेदश्रुतयः भेदश्रुतयश्च अंशत्वाभिप्रायाः, जीवस्य परमेश्वरांशता तु तत्सादृश्यं तदधीनसत्तादिमत्त्वं च

अभेदश्रुतयोंऽशत्वात्सादृश्यं चांशतास्य तु ॥ ९४६ ॥

मत्स्याद्यवताराः हरेः स्वरूपांशाः, जीवाः विभिन्नांशाः

अंशस्तु द्विविधो ज्ञेयः स्वरूपांशोऽन्य एव च ।
विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक् ॥ ९४७ ॥

अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः ।
स एव चेत्स्वरूपांशः प्रादुर्भावा हरेर्यथा ॥ ९४८ ॥

---

1. B1 अथवा

ॐ मन्त्रवर्णात् ॐ २-३-४४

ॐ अपि स्मर्यते ॐ २-३-४५

ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॐ २-३-४६

ॐ स्मरन्ति च ॐ २-३-४७

स्वरूपांशे दृष्टान्ताः

सूर्यमण्डलमान्येकस्तत्प्रकाशाभिमानवान् ।
सूर्योऽथ सप्तमाब्धेश्च बाह्योदस्य च वारिपः ॥ ९४९ ॥

कठिनत्वेन मेर्वादेः पृथिव्या अपि देवता ।
धरादेव्येवमेवैको भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ ९५० ॥

नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः सदा ।

भिन्नांशे दृष्टान्ताः

विण्मूत्राद्यभिमानिन्यो[1] यथापभ्रष्टदेवताः ॥ ९५१ ॥

सूर्यादिभ्यस्तथैवायं संसारी परमात्पृथक् ।

ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धा-ज्ज्योतिरादिवत् ॐ २-३-४८

देहदोषैश्च दुष्टत्वादपभ्रष्टाख्यदेवताः ॥ ९५२ ॥

अन्याः सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च तैः सदा ।
एवमेव पराद्विष्णोः पृथक्संसारिणो मताः ॥ ९५३ ॥

1. U विण्मूत्राक्ष्यादिमानिन्यो

अनुग्राह्याश्च तेनैव तत्प्रसादाच्च मोक्षिणः ।
न तु मत्स्यादिरूपाणामनुग्राह्यत्वमिष्यते ॥ ९५४ ॥

ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ २-३-४९

गुणपरिपूर्णत्वात् मत्स्यादीनां स्वरूपांशत्वं, अपरिपूर्णत्वात् जीवानां भिन्नांशत्वम्

गुणैरशेषैः पूर्णत्वान्मुख्याभेदो परैर्न च ।

ॐ आभास एव च ॐ २-३-५०

जीवाः अंशाभासाः, न तु मुख्यांशाः

अंशाभासाश्च सर्वेऽपि परस्यांशा न मुख्यतः ॥ ९५५ ॥

यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ।
न तु पुम्पादवत्पादा जीवा एते परात्मनः ॥ ९५६ ॥

पूर्णास्तस्य गुणा एव प्रादुर्भावतया स्थिताः ।
एवं जगाद परमा[1] श्रुतिर्नारायणं परम् ॥ ९५७ ॥

एतत्पादार्थसङ्ग्रहः

अक्षयो भगवान्विष्णुर्लक्ष्म्यावासो लये स्थितः ।
मुक्तैः सदा चिन्त्यमानो ब्रह्माद्यैस्तारतम्यगैः ॥ ९५८ ॥

प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदाश्चेति चतुष्टयम् ।
नित्यं स्वरूपतो विष्णोर्विशेषावाप्तिमात्रतः ॥ ९५९ ॥

उत्पत्तिमदिति प्रोक्तं लक्ष्मीस्तदभिमानिनी ।
ततो जातः पुमान्नाम ब्रह्मास्यां वासुदेवतः ॥ ९६० ॥

---

1. U परमश्रुतिः

सूत्रात्मा प्राणनामा च देव्यौ प्रकृतिमानिनी ।
ततो रूपं महन्नाम[1] ब्रह्मणोऽहङ्कृतिः शिवः ॥ ९६१ ॥

ब्रह्मणो बुद्धिनाम्नोमा[2] तत इन्द्रो मनोऽभिधः ।
स्कन्दश्च तत एवान्ये सर्वे देवाः प्रजज्ञिरे ॥ ९६२ ॥

तत्र पूर्वतनः श्रेयान् गुणैः सर्वैः समस्तशः ।
तेभ्यश्च भगवान्विष्णुस्तदधीना इमे सदा ॥ ९६३ ॥

जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानसंसृतिः ।
मोक्षश्च तदधीनत्वमेतेषां नैव हीयते ॥ ९६४ ॥

मुक्तावपि स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णसद्गुणः ।
इति श्रुत्युपपत्तिभ्यां पादेऽस्मिन्प्रभुणोदितम् ॥ ९६५ ॥

॥ इति अंशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ अदृष्टाधिकरणम् ॥

ॐ अदृष्टानियमात् ॐ २-३-५१

ॐ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॐ २-३-५२

ॐ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॐ २-३-५३

॥ इति अदृष्टाधिकरणम् ॥ १९ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

1. U महान्नाम 2. V1 बुद्धिनामोमा

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अध्यात्मविषयश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः, श्रुत्यादिसिद्ध-
युक्तिसहितश्रुतिविरोधपरिहारः

श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते ।
यत्र तन्निर्णयं देवः सुविशिष्टोपपत्तिभिः ॥ ९६६ ॥

करोत्यनेन पादेन

एतत्पादीयपूर्वपक्षयुक्तयः, सिद्धान्तयुक्तयश्च

तत्र स्पष्टार्थवच्छ्रुतिः ।
विशेषश्रुतिवैरूप्यं माहात्म्यं व्यक्तसद्गुणः[1] ॥ ९६७ ॥

दृष्टायुक्तिः समानत्वं कर्तृशक्तिर्विमिश्रिता ।
युक्तयः पूर्वपक्षेषु सुनिर्णीतास्तु तादृशाः ॥ ९६८ ॥

युक्तयो निर्णयस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ।

॥ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥

ॐ तथा प्राणाः ॐ २-४-१

ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ २-४-२

ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॐ २-४-३

॥ इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ तत्प्रागधिकरणम् ॥

ॐ तत्प्राक् श्रुतेश्च ॐ २-४-४

॥ इति तत्प्रागधिकरणम् ॥ २ ॥

---

1. U व्यक्तसद्गुणाः

॥ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ॥

ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॐ २-४-५

॥ इति तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सप्तगत्यधिकरणम् ॥

ॐ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॐ २-४-६

ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॐ २-४-७

॥ इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ अण्वधिकरणम् ॥

ॐ अणवश्च ॐ २-४-८

॥ इति अण्वधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ श्रेष्ठाधिकरणम् ॥

ॐ श्रेष्ठश्च ॐ २-४-९

ॐ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॐ २-४-१०

॥ इति श्रेष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ चक्षुराद्यधिकरणम् ॥

ॐ चक्षुरादिवत्तु
तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॐ २-४-११

ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा
हि दर्शयति ॐ २-४-१२

॥ इति चक्षुराद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥

ॐ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॐ २-४-१३

॥ इति पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ अण्वधिकरणम् ॥

ॐ अणुश्च ॐ २-४-१४

॥ इति अण्वधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥

ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं
तु तदामननात् ॐ २-४-१५

ॐ प्राणवता शब्दात् ॐ २-४-१६

ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॐ २-४-१७

॥ इति ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ तइन्द्रियाधिकरणम् ॥

ॐ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशा-
दन्यत्र श्रेष्ठात् ॐ २-४-१८

ॐ भेदश्रुतेः ॐ २-४-१९

ॐ वैलक्षण्याच्च ॐ २-४-२०

॥ इति तदिन्द्रियाधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ सञ्ज्ञाधिकरणम् ॥

ॐ सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु
त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ २-४-२१

॥ इति सञ्ज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ मांसाधिकरणम् ॥

ॐ मांसादि भौमं
यथाशब्दमितरयोश्च ॐ २-४-२२

ॐ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॐ २-४-२३

॥ इति मांसाधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तयः

स्वाभाविकान्यथानामसहभावान्यथोक्तयः ॥ १६९ ॥

अविशेषविशेषौ[1] च सहभावो विमिश्रता[2] ।
विरुद्धोक्तिः सहस्थानं वैयर्थ्यं चान्यथागतिः ॥ १७० ॥

युक्तयः पूर्वपक्षस्य

एतत्पादीयाधिकरणसिद्धान्तयुक्तयः

गुणाधिक्यार्थतो भवौ ।
उपपत्तिर्द्विरूपत्वमाधिक्यमनुरूपता ॥ १७१ ॥

योग्यता बलवत्त्वं[3] च विभागः कारणाभवः ।
कृप्तिरन्या गतिश्चैव सिद्धान्तस्यैव साधकाः ॥ १७२ ॥

॥ तदन्तराधिकरणम् ॥

ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॐ ३-१-१

॥ इति तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥

ॐ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॐ ३-१-२

॥ इति त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

---

1. U. अविशेषो विशेषौ च 2. V 1,2,4,5 विमिश्रिता 3. U V 2,5 प्रबलत्वं

॥ प्राणगत्यधिकरणम् ॥

ॐ प्राणगतेश्च ॐ ३-१-३

॥ इति प्राणगत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ अग्न्याद्यधिकरणम् ॥

ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति
चेन्न भाक्तत्वात् ॐ ३-१-४

॥ इति अग्न्याद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ प्रथमाधिकरणम् ॥

ॐ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न
ता एव ह्युपपत्तेः ॐ ३-१-५

॥ इति प्रथमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥

ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादि-
कारिणां प्रतीतेः ॐ ३-१-६

॥ इति अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ भाक्ताधिकरणम् ॥

ॐ भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथा
हि दर्शयति ॐ ३-१-७

॥ इति भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ कृतात्ययाधिकरणम् ॥

ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्
दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ३-१-८

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ यथेताधिकरणम् ॥

ॐ यथेतमनेवं च ॐ ३-१-९

॥ इति यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ चरणाधिकरणम् ॥

ॐ चरणादिति चेन्न तदुप-
लक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॐ ३-१-१०

ॐ आनर्थक्यमिति चेन्न
तदपेक्षत्वात् ॐ ३-१-११

ॐ सुकृतदुष्कृते एवेति
तु बादरिः ॐ ३-१-१२

॥ इति चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ अनिष्टाधिकरणम् ॥

ॐ अनिष्टादिकारिणामपि
च श्रुतम् ॐ ३-१-१३

ॐ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहा-
वरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॐ ३-१-१४

ॐ स्मरन्ति च ॐ ३-१-१५

॥ इति अनिष्टाधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ अपिसप्ताधिकरणम् ॥

ॐ अपि सप्त ॐ ३-१-१६

॥ इति अपिसप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ तत्राप्यधिकरणम् ॥

ॐ तत्रापि च
तद्व्यापारादविरोधः ॐ ३-१-१७

॥ इति तत्राप्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ विद्याधिकरणम् ॥

ॐ विद्याकर्मणोरिति तु
प्रकृतत्वात् ॐ ३-१-१८

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ नतृतीयाधिकरणम् ॥

ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ ३-१-१९

ॐ स्मर्यतेऽपि च लोके ॐ ३-१-२०

ॐ दर्शनाच्च ॐ ३-१-२१

ॐ तृतीये शब्दावरोधः
संशोकजस्य ॐ ३-१-२२

ॐ स्मरणाच्च ॐ ३-१-२३

॥ इति नतृतीयाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥

ॐ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॐ ३-१-२४

॥ इति तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ नातिचिरेणाधिकरणम् ॥

ॐ नातिचिरेण विशेषात् ॐ ३-१-२५

॥ इति नातिचिरेणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

॥ अन्याधिकरणम् ॥

ॐ अन्याधिष्ठिते
पूर्ववदभिलापात् ॐ ३-१-२६

ॐ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॐ ३-१-२७

॥ इति अन्याधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ रेतोऽधिकरणम् ॥

ॐ रेतःसिग्योगोऽथ ॐ ३-१-२८

॥ इति रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ योन्यधिकरणम् ॥

ॐ योनेः शरीरम् ॐ ३-१-२९

बीजयोनिसम्बन्धेन शरीरोत्पत्तिरित्युत्सर्गः, ज्ञानतपोयोगादिकारण-
विशेषेण तदभावेऽपीत्यपवादः

बीजपूरुषयोनीनां सज्जातिनियमोज्झितम् ।
अथशब्देन भगवानाह कारणतश्च ताम् ॥ ९७३ ॥

॥ इति योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तयः

पश्चाददृष्टचविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाः ।
स्थानभेदो विरुद्धत्वं न्यायसाम्यं स्वतो[1] भवः ॥ ९७४ ॥

गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो विलोमता ।
नानाभावः प्रलोभश्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ ९७५ ॥

एतत्पादीयाधिकरणसिद्धान्तयुक्तयः

अशक्यकर्तृताशक्तिः [2]स्वतोऽबोधस्तथैव च ।
अमानक्लृप्तिसन्मानव्यवस्थात्यल्पताभवाः ॥ ९७६ ॥

विशेषदृष्टिवाक्ये[3] च पुंशक्तिः सुनिदर्शनम् ।
अलौकिकत्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णयप्रमाः ॥ ९७७ ॥

॥ सन्ध्याधिकरणम् ॥

ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ३-२-१

ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ३-२-२

ॐ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येना-
नभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ३-२-३

ॐ सूचकश्च हि श्रुते-
राचक्षते च तद्विदः ॐ ३-२-४

---

1. V 2, 3, 4, 5 सतो भवः 2. V 3 सतो बोधः, V 4 ततो बोधः
3. V 2 विशिष्टदृष्टिवाक्ये च

भगवतः स्वभावस्थाप्रवर्तकत्वमहिमोक्तिः, अनादिमनसः अनाद्यनुभवप्रवाहोत्पन्नवासनाश्रयत्वम्

वासनाः सर्ववस्तूनामनाद्यनुभवागताः ।
सन्त्येवाशेषजीवानामनादिमनसि स्थिताः ॥ ९७८ ॥

त्रिगुणात्मकं मनोऽस्त्येव यावन्मुक्तिः [1]सदातनम् ।
तत्रैवाशेषसंस्काराः सञ्चीयन्ते सदैव च ॥ ९७९ ॥

सूक्ष्मत्वेन लये सच्च प्राकृतैरुपचीयते ।
सृष्टिकाले यदा तन्न कुतः संसारसंस्थितिः ॥ ९८० ॥

भगवानेव संस्काररूपोपादानेन स्वाप्नपदार्थान् सृष्ट्वा दर्शयति

संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगत् ।
स्वप्नकाले दर्शयति

स्वप्नमायासरूपेत्यादिश्रुतिस्मृतिषु स्वाप्नस्य जाग्रत्त्वप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वमुक्तम्

भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हि ॥ ९८१ ॥

अननुभूतशिरच्छेदादेः प्रतीतेः स्वप्नस्य भ्रान्तित्वमिति न युक्तं संसारस्य अनादित्वात् क्वचिज्जन्मनि अनुभवसम्भवात् । अत्रापि जन्मनि श्रवणजनितसंस्कारसम्भवात्

अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते ।
अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते ॥ ९८२ ॥

इति श्रुतिपुराणोक्तिरनादित्वात्तु युज्यते ।

शशविषाणादीनां जन्मान्तरे अनुभवाभावेऽपि स्वाप्नप्रतीत्युपादानतत्संस्कारः सम्भवति

कदाचिद्दर्शनायोग्यं यत्तत्रापि विभागतः ॥ ९८३ ॥

---

1. V 1, 5 सनातनम्

दृष्टं समाधिकरणं दृश्यतेऽत्र[1] स च भ्रमः ।

स्वाप्नपदार्थानां वासनोपादानकत्वसमर्थनम्

वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत् स्पष्टता न च ॥ ९८४ ॥

स्वप्नस्य द्रष्टुः स्वप्नोपलभ्यरथादेः किं भेदः, अथ अभेदः,
उत भेदाभेदौ इति विकल्प्य प्रश्नो न युज्यते

भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमिति प्रश्नो न युज्यते ।
द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ॥ ९८५ ॥

विकल्पप्रश्नदोषाः स्वव्याहत्यादयः तत्त्वनिर्णयविरोधिनः

प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः ।
सिद्धार्थता च वैफल्यं न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः ॥ ९८६ ॥

वादेऽपि तत्त्वनिर्णयविरोधिनः निग्रहत्वम्

तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः ।

वादे सम्भावितकिञ्चिन्निग्रहोद्भावनेन न कथावसानं, जल्प-
वितण्डयोस्तु सर्वमपि निग्रहस्थानमुद्भाव्यं, तेन
कथावसानं च भवति

उद्भावनीयमेव स्यान्न कथावसितिर्भवेत् ॥ ९८७ ॥

विजिगीषुकथायां तु कथावसितिकारणम् ।

सिद्धार्थविषयत्वस्य दूषणत्वानङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः

परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं प्रतिवादिनः ॥ ९८८ ॥

1. U दृश्यते च

प्रतिज्ञायां तदन्यस्य सिद्धतैव हि साधिका[1] ।

नैयायिकानां मते आश्रयासिद्ध्यादयो दोषाः, तत्त्वतस्तु न ते दोषाः

आश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् ॥ ९८९ ॥

केषाञ्चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन ।

शृङ्गत्वादिकं बाधितविषयत्वान्न साधनं, न तु असदाश्रयत्वात्

दोषो व्याहतिरेवास्ति नृशृङ्गास्तित्वसाधने ॥ ९९० ॥

यत्र व्याहतता नास्ति कोऽतिसङ्गोऽस्य साधने ।

न्यायानां प्रत्यक्षागममूलत्वं, तदभावे न्यायाभासत्वम्

प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायाः सर्वे भवन्ति हि ॥ ९९१ ॥

न्यायाभासा अमूलाः स्युः न्यायस्यान्यस्य तौ पुनः ।

अदृष्टव्यभिचारस्यैव हेतोः साध्यसाधकत्वं साक्षिणा सिद्धं प्रमाणबाधे च अदृष्टव्यभिचारित्वं न भवति अतो बाधस्य दूषणत्वम्

अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् ॥ ९९२ ॥

ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधे न तद्भवेत् ।

सर्वेषां ज्ञानानां मानत्वं साक्षिणैव अवसीयते

यत्साक्षिणैव मानत्वं मानानामवसीयते ॥ ९९३ ॥

---

1. U साधका

रागादिकलुषितं मनः अप्रमाणस्य प्रामाण्यं गृह्णाति
तच्च बाधितं भवति

अमानस्य तु मानत्वं मानसत्वाच्चलं भवेत् ।

यथा निरुपाधिकमेव साधनं प्रामाण्योपयोगि तथा निरुपाधिक
एव व्यभिचारः असाधनत्वे हेतुः

उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् ॥ ९९४ ॥

व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति ।
अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनतानुमा ॥ ९९५ ॥

मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च ।

व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेण न दुष्टत्वं, व्यधिकरणस्यापि
व्याप्त्यादिसम्पत्तितः साधकत्वं दृष्टम्, अतो व्यधिकरणा-
सिद्धिर्न दोषः

व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं तु[1] कथमेव हि दूषणम् ॥ ९९६ ॥

रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता[2] यतः ।
इत्युक्ते साधनं नो किं न ह्याङ्गैवात्र साधिका[3] ॥ ९९७ ॥

अप्रसिद्धविशेषणत्वमपि न दोषः

अन्यत्सदसतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमा ।
असिद्धसाधने दोषः को व्याप्तिर्यदि विद्यते ॥ ९९८ ॥

व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र तैश्चावगम्यते[4] ।
अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते ॥ ९९९ ॥

---

1. V 1, 2, 5 च 2. V 4 कृत्तिकाभ्युदयो यतः 3. U साधका
4. U तैश्चैव गम्यते

लिङ्गस्योक्तौ विशेषोऽयं केन मानेन गम्यते ।
साधनं परमाण्वादेर्यद्यसिद्धस्य[1] चेष्यते ॥ १००० ॥

यथानुभवमेवैतन्नाङ्गीकार्यं कुतस्तदा ।
यत्र नातिप्रसङ्गोऽस्ति मानं न च विपर्यये ॥ १००१ ॥

क्लिष्टकल्पनयैवात्र साध्यमित्यतिदुर्वचः ।

पक्षधर्मत्व-सपक्षसत्त्वादिपञ्चरूपोपपन्नत्वाभावेऽपि परिशेषादीना-
मनुमानत्वाङ्गीकार इव केवलव्यतिरेकिणोऽपि पञ्च-
रूपोपपन्नताविरहेऽपि अनुमानत्वमङ्गीकार्यम्

परिशेषो मिथःसिद्धिश्चक्रकस्वाश्रयादयः ॥ १००२ ॥

असिद्धसाधकत्वेन[2] पञ्चावयवतां विना ।
अङ्गीकार्याः समस्तैस्तन्नियमः किंनिबन्धनः ॥ १००३ ॥

वादे सिद्धसाधनतोद्भावनेऽपि कथावसितिर्न भवति, अतो वादत्व-
हानेरभावात् वादकथायां सिद्धसाधनं निग्रहस्थानम्

सिद्धसाधनतायां च न कथावसितिर्भवेत् ।

वादिप्रतिवादिनोरन्यतरपक्षेऽपि व्यभिचारो हेत्वसिद्धिश्च
हेतोर्दूषणमेव

व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरेकपक्षेऽपि दूषणम् ॥ १००४ ॥

न अष्टौ दृष्टान्तदोषाः, किन्तु साध्यसाधनवैकल्यमेकमेव

साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य

व्यर्थविशेषणत्वव्यर्थविशेष्यत्वे हेतुदूषणे

विशेषणे ।
वैयर्थ्यमेकासिद्धौ च विशिष्टासिद्धिरेव हि ॥ १००५ ॥

---

1. U, V2, 3, 4, 5 यदासिद्धस्य चेष्यते 2. V1 असिद्धसाधनत्वेन

प्रथमप्रश्ने अप्रयोजनतादोषोद्भावनं शक्यम्

अप्रयोजनता[1] तत्र प्रथमप्रश्नदूषणम् ।

सिद्धार्थताऽप्रयोजनत्वयोर्न अतिरिक्तनिग्रहस्थानत्वं, किन्तु अधिकेऽन्तर्भावः

सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेत् ॥ १००६ ॥

अर्थापत्त्युपमानाभावानां न पृथक्प्रमाणत्वम्

अर्थापत्त्युपमाभावा अनुमान्तर्गताः क्वचित् ।
प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः [2]सुखादेर्नियमेन च ॥ १००७ ॥

अन्यत्र झटिति प्राप्तः

उपक्रमोपसंहारादीनां वाक्यप्रकरणस्थानादीनां च अनुमानेऽन्तर्भावः

प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः ।
आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः ॥ १००८ ॥

वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधाः ।
कुरुपाण्डववत्तेषामुपपत्तेः पृथग्वचः ॥ १००९ ॥

तर्कस्य दूषणानुमानेऽन्तर्भावः

स्वन्यायैः [illegible]

[illegible]न्यायैः साधनं कार्यं परन्यायैस्तु दूषणम् ।
स्वन्यायैर्दूषणं च स्यात्साधितैः प्रतिवादिनः ॥ १०१० ॥

प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषकाः ।

छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वम्, यद्वा छलमसङ्गतं, जातिर्विरोधः

छलं जातिरिति द्वेधा व्याहत्यन्तरमिष्यते ॥ १०११ ॥

---

1. U अप्रयोजकता 2. B1 दुःखादेः

छलजात्योर्लक्षणम्

जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया छलमर्थान्तरोत्तरम् ।

उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोगप्रदर्शनम्, प्रमाणाभावात् प्रमाणविरोधात् स्वव्याहतेश्च न स्वमस्य अनिर्वचनीयत्वम्

एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः ॥ १०१२ ॥

नानिर्वाच्यमिह प्रोक्तं मायामात्रपदेन हि ।
विलक्षणं सदसतोरिति हि व्याहतं स्वतः ॥ १०१३ ॥

स्वमस्य सदसद्विलक्षणत्वे ब्रह्मणि प्रतियोगित्वरूपधर्माङ्गीकार-प्रसङ्गः

प्रतियोगित्वमप्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत् ।

प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे स्वमस्य वा सत्यत्वं, ब्रह्मणो वा मिथ्यात्वं स्यात्

मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ॥ १०१४ ॥

अविलक्षणत्वं सत्यं स्यान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः ।
अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वा

ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वनिरासः

यदि धर्मा न केचन ॥ १०१५ ॥

ब्रह्मणो नैव जिज्ञास्यं जिज्ञासा धर्मनिर्णयः ।
इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ॥ १०१६ ॥

इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिता ।
इत्थम्भावात्मकान् धर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ॥ १०१७ ॥

प्रथमप्रश्ने अप्रयोजनतादोषोद्भावनं शक्यम्

अप्रयोजनता[1] तत्र प्रथमप्रश्नदूषणम् ।

सिद्धार्थताऽप्रयोजनत्वयोर्न अतिरिक्तनिग्रहस्थानत्वं, किन्तु अधिकेऽन्तर्भावः

सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेत् ॥ १००६ ॥

अर्थापत्त्युपमानाभावानां न पृथक्प्रमाणत्वम्

अर्थापत्त्युपमाभावा अनुमान्तर्गताः क्वचित् ।
प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः [2]सुखादेर्नियमेन च ॥ १००७ ॥

अन्यत्र झटिति प्राप्तः

उपक्रमोपसंहारादीनां वाक्यप्रकरणस्थानादीनां च अनुमानेऽन्तर्भावः

प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः ।
आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः ॥ १००८ ॥

वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधाः ।
कुरुपाण्डववत्तेषामुपपत्तेः पृथग्वचः ॥ १००९ ॥

तर्कस्य दूषणानुमानेऽन्तर्भावः

स्वन्यायैः साधनं कार्यं परन्यायैस्तु दूषणम् ।
स्वन्यायैर्दूषणं च स्यात्साधितैः प्रतिवादिनः ॥ १०१० ॥

प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषकाः ।

छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वम्, यद्वा छलमसङ्गतं, जातिर्विरोधः

छलं जातिरिति द्वेधा व्याहत्यन्तरमिष्यते ॥ १०११ ॥

---

1. U अप्रयोजकता 2. B1 दुःखादेः

छलजात्योर्लक्षणम्

जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया छलमर्थान्तरोत्तरम् ।

उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोगप्रदर्शनम्, प्रमाणाभावात् प्रमाणविरोधात् स्वव्याहतेश्च न स्वप्नस्य अनिर्वचनीयत्वम्

एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः ॥ १०१२ ॥

नानिर्वाच्यमिह प्रोक्तं मायामात्रपदेन हि ।
विलक्षणं सदसतोरिति हि व्याहतं स्वतः ॥ १०१३ ॥

स्वप्नस्य सदसद्विलक्षणत्वे ब्रह्मणि प्रतियोगित्वरूपधर्माङ्गीकार-प्रसङ्गः

प्रतियोगित्वमप्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत् ।

प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे स्वप्नस्य वा सत्यत्वं, ब्रह्मणो वा मिथ्यात्वं स्यात्

मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ॥ १०१४ ॥

अविलक्षणत्वं सत्यं स्यान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः ।
अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वा

ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वनिरासः

यदि धर्मा न केचन ॥ १०१५ ॥

ब्रह्मणो नैव जिज्ञास्यं जिज्ञासा धर्मनिर्णयः ।
इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ॥ १०१६ ॥

इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिता ।
इत्थम्भावात्मकान् धर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ॥ १०१७ ॥

अदृश्यत्वादयोऽप्यस्य गुणा हि प्रभुणोदिताः ।
यदि स्युस्तादृशा धर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किम् ॥ १०१८ ॥

अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे सत्त्वैवं देशकालगा ।
देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यते ॥ १०१९ ॥

सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते ।
मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणता ॥ १०२० ॥

अप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्य किं वेदो मानतां व्रजेत् ।
न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः ॥ १०२१ ॥

वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथम् ।
धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने ॥ १०२२ ॥

इदन्तदादिधर्मित्वे धर्मोऽन्यः कल्प्यतेऽत्र हि ।
सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क्व दृश्यते ॥ १०२३ ॥

तदर्थं यदि धर्माणामारोपः सानवस्थितिः ।

सार्वज्ञादेः मिथ्यात्वसिद्धये विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वकथनं न युक्तं, विश्वमिथ्यात्वसाधकानुमानस्य गौडपादादिपुरुष-प्रणीतागमस्य च अप्रामाण्यात्

[1]ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृपूर्विणः ॥ १०२४ ॥

भ्रान्तिर्विश्वस्य येनैव मानाभासेन कल्प्यते ।
तन्मात्रस्यान्यथाभावे[2] किं न स्याद्विश्वसत्यता ॥ १०२५ ॥

येनेदं कल्प्यते भ्रान्तं भ्रान्तिस्तस्यैव किं न सा ।
भ्रान्तत्वे तस्य विश्वारेरीशाद्यभ्रान्तमेव हि ॥ १०२६ ॥

1. V3 ईशतद्धान 2. U अन्यथाभावात्

भवेयुर्भ्रान्तयो नृणां नैवेशादेः कथञ्चन ।

विश्वसत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षबाधितत्वात् 'नेह नानास्ती'त्याद्यागमः
न विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादकः

सत्यत्वमक्षजप्राप्तं यदि भ्रान्तमितीष्यते ॥ १०२७ ॥

सर्वप्रमाणप्रामाण्यं साक्षिवेद्यम्

प्रामाण्यमागमस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः ।
साक्षिप्रत्यक्षतो ह्येव मानानां मानतेयते ॥ १०२८ ॥

साक्षिणः स्वप्रकाशत्वात् न अनवस्था

साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्था ततो न हि ।

ऐक्यागमस्य प्रत्यक्षतः न प्राबल्यम्

तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ॥ १०२९ ॥

ऐक्यागमस्य किं न स्यात् तस्याप्येतादृशं यदि ।
ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वं यदा विश्वस्य सत्यता ॥ १०३० ॥

ऐक्यवाक्यस्य मानत्वं यद्यबाध्यमितीष्यते ।
अक्षजस्यापि मानत्वं नाबाध्यं किमितीष्यते ॥ १०३१ ॥

अद्वैतहानिसामान्यान्न विशेषश्च कश्चन ।
यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ॥ १०३२ ॥

प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं तात्कालिकमिति व्याहतम्

प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्याहता भवेत् ।
कालान्तरेऽप्यमानं चेदिदानीं मानता कुतः ॥ १०३३ ॥

विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादकानुमानागमयोः मोक्षसमये अबाधितत्वे अद्वैतहानिः, बाधितत्वे विश्वस्य पुनः प्राप्त्या मोक्षाभावप्रसङ्गः

मिथ्यात्वमानं मोक्षेऽपि मानं किं नेति भण्यताम् ।
मानत्वेऽद्वैतहानिः स्यादमानत्वेऽप्यमोक्षता ॥ १०३४ ॥

विश्वस्य पुनरापत्तिर्मिथ्यामानं यदा न मा ।

मुक्तेः सत्त्वे अद्वैतहानिः, असत्त्वे अमुक्तत्वप्रसङ्गः, मुक्तेः कालाधिकरणकत्वेन कालस्यासत्त्वे मोक्षाभावः

अस्ति चेन्मुक्त्यवस्था च द्वैतापत्तिरतोऽन्यथा ॥ १०३५ ॥

अमुक्तत्वं तथा काले कालाधीना हि मुक्तता ।
काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं कालनिवर्तने ॥ १०३६ ॥

मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यात् संसारित्वमतो भवेत् ।

प्रत्यक्षसिद्धस्य अनुमानागमाभ्यां न बाधः, देहात्मत्वं न प्रत्यक्षसिद्धं, किन्तु अनुमानाभासगम्यम्

क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमबाधितम् ॥ १०३७ ॥

देहात्मत्वं यदि न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् ।
मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रमा ॥ १०३८ ॥

उपचारश्च कृष्णोऽहमिति कर्दमलेपने ।
वस्त्रस्य यद्वदेवं स्यात् यद्युपाधिकृतं तदा ॥ १०३९ ॥

स्वतः शुक्लत्ववत् कार्ष्ण्यं न ममेति प्रतीयते ।

देहादिसङ्घातस्य आत्मनश्च अन्योन्यं भेदः तद्धर्माणां च परस्परमसंसर्गः प्रतीयत एव

कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते[1] ॥ १०४० ॥

जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः[2] पक्षिणो झषाः ।
भयाभयस्वभोगादौ[3] कारणानि विजानते ॥ १०४१ ॥

अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत्कथं भवेत् ।
अन्वयव्यतिरेकादेरनुसन्धानविस्मृतौ ॥ १०४२ ॥

यदा देहान्तरज्ञानं देहैक्यावसितिः कुतः ।

देहात्मभेदज्ञानेऽपि आत्मनो देहे व्याप्तत्वात् अभिन्नवद्व्यवहारः

व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवात् ॥ १०४३ ॥

भेदज्ञानेऽपि चाङ्गारवह्निवत् स्वाविविक्तवत् ।
भवन्ति व्यवहाराश्च न हि प्रत्यक्षगानपि ॥ १०४४ ॥

अर्थान्यथानुभवतः प्रतिपादयितुं क्षमाः ।
लोकाः

प्रत्यक्षप्राप्तस्य न अनुपजीव्यागमानुमानाभ्यां बाधः इत्युक्तार्थोपसंहारः

ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ॥ १०४५ ॥

शक्यं वारयितुं क्वापि

प्रत्यक्षस्य न वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमः, उत्तरकालस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे मोक्षस्यापि तदवेद्यत्वं स्यात्, ततश्च तदर्थः प्रयत्नो न स्यात्

तच्चेन्नोत्तरगोचरम् ।
कथमेवोत्तरः कालस्तद्गो मोक्षश्च गम्यते ॥ १०४६ ॥

1. U प्रमीयते 2. V5 पशवः 3. V4 भयाभयस्वभोगादेः

पदार्थेषु प्रमाणान्तरेण शक्तिग्रहानन्तरमेव वाक्यानां वाक्यार्थ-
बोधकत्वात् साक्षिणा उत्तरकालाद्यनवगतौ न आगमेन
तदवगतिः

आगमोऽपि हि सामान्ये सिद्धे प्रत्यक्षतः पुनः ।
विशेषं गमयेदेव कथं शक्तिग्रहोऽन्यथा ॥ १०४७ ॥

अतीतानागतार्थेषु जाते शक्तिग्रहेऽखिलम् ।
विशेषं [1]गमयेद्वाक्यं न तदज्ञातशक्तिके ॥ १०४८ ॥

शक्तिश्चेद्वर्तमाने स्यान्नातीतानागतं वदेत् ।
यदि शक्तिग्रहोऽन्यत्र कथं स स्यात्तदग्रहे ॥ १०४९ ॥

"सामान्याकार एव शब्दवाच्यो, विशेषस्तु लक्ष्य एव । अतो
न शक्तिग्रहाय अतीतादिग्रहापेक्षा" इति मीमांसकमतस्य
निरासः

सामान्यं दृष्टमेवासावन्यत्र गमयेद्यदि ।
सामान्यवर्जितं वस्तु स्वरूपं गमयेत्कथम् ॥ १०५० ॥

न स्वरूपत्वसामान्यं केनाप्यङ्गीकृतं क्वचित् ।
स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् ॥ १०५१ ॥

सर्वानुगतधर्माणामन्ते हि स्वत्वमिष्यते ।
किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने स्वरूपमिति केवलम् ॥ १०५२ ॥

स्यादुत्तरं ततोऽन्यच्चेत्तदेव स्वयमेव नः ।
एवं व्यावृत्तरूपेऽपि यदा शक्तिग्रहो भवेत् ॥ १०५३ ॥

---

1. U, V 1; 3, 4, 5 ज्ञापयेत्

तस्य सामान्यतो ज्ञानं विना स च भवेत्कुतः ।

सर्वं वस्तु व्यावृत्तरूपं सामान्यरूपं च, स्वरूपाभिन्नस्य प्रतिनियतस्य सामान्याकारस्य अभ्युपगमः

अतो विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यते ॥ १०५४ ॥

एकस्यैव वस्तुनो विशेषबलेन व्यावृत्तानुवृत्तबुद्धिजनकत्वेन विशेषसामान्यरूपता

व्यावृत्तं यच्च सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः ।

पदार्थानां न परस्परमेकधर्मता

न चैकधर्मता तेन पदार्थानां परस्परम् ॥ १०५५ ॥

धर्माणां भेददृष्टयैव तत्सादृश्यस्य दर्शनात् ।

अनुगतसामान्याभावेन वर्तमानातीतानागताः साक्षिगोचराः

अतः सर्वे[1] पदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचराः ॥ १०५६ ॥

सर्वमित्येव विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथा ।

अनुगतसामान्याभावेऽपि सादृश्यात् शक्तिग्रहः

किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापि वस्तुनः ॥ १०५७ ॥

शब्दशक्तिग्रहश्च स्यात्तत्तत्सादृश्यमानतः ।

मानसप्रत्यक्षस्य अतीतार्थगोचरत्वम्

प्रत्यक्षं मानसं चैव यदातीतार्थगोचरम् ॥ १०५८ ॥

तदा स्मृतिप्रमाणत्वमतीतत्वविशेषितम्[2] ।
आधिक्यमनुभूतात्तु यदातीतत्वमिष्यते ॥ १०५९ ॥

---

1. U सर्वपदार्थाश्च 2. V2 अतीतत्वविशेषणम्

बाधाभावात् स्मृतेः प्रमाणत्वम्

मानता च कथं न स्यात्स्मृतेर्बाधश्च नात्र हि ।

प्रत्यभिज्ञायाः अतीतादिग्राहित्वम्

मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिगम् ॥ १०६० ॥

अतीतवर्तमानत्वधर्मिणी सा च दृश्यते ।

प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षत्वसमर्थनम्

न च सा स्मृतिमात्रार्धा तदिदन्त्वग्रहैकतः ॥ १०६१ ॥

'प्रत्यक्षस्य न वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमः' इत्युक्तार्थोपसंहारः

अतो न वर्तमानैकनियमः स्याद्ग्रहेऽक्षजे ।

प्रमाणप्रमेयप्रमात्रतिरिक्तप्राकट्यापरपर्यायज्ञाततायाः निरासः

न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित् ॥ १०६२ ॥

मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया ।
मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् ॥ १०६३ ॥

ज्ञानमेव ततोऽन्या न प्रमितिर्नाम दृश्यते ।

प्रमाणप्रमेयप्रमातृरूपत्रिविधविश्वस्य अबाध्यत्वप्रतिपादनोपसंहारः

मानमातृप्रमेयाणां तदुच्छित्तिर्न हि क्वचित् ॥ १०६४ ॥

स्वप्नस्य न मिथ्यात्वं, तस्य जाग्रत्त्वमात्रे भ्रमः

स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित् ।
जाग्रत्त्वमात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटम् ॥ १०६५ ॥

अतो मिथ्या न च स्वप्नो जाग्रद्वज्जाग्रदेव च ।
आत्मवत्क्वचिदात्मा च स्यादेव भ्रमगोचरः ॥ १०६६ ॥

एतावता न मिथ्यासौ स्वप्ने जागरिते तथा ।
यद्यात्मन्यन्यथा दृश्यं भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ॥ १०६७ ॥

अबाधितानुवृत्तेस्तु [1]स्वप्नादेर्भ्रान्तता कुतः ।

जाग्रत्स्वप्नयोः मिथ्यात्वानुमानमनुपपन्नम्

न च काचित्प्रमा विश्वभ्रान्तत्वे सर्वमेव च ॥ १०६८ ॥

अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु कथं तद्भ्रान्तता[2] भवेत् ।

स्वप्नजागरयोः भ्रान्तत्वं साधयतः मतमपि भ्रान्तं, अशेषदोषदुष्टम्

किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च ॥ १०६९ ॥

अङ्गीकरोति नियतं तत्र सम्प्रतिपन्नता ।
वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्यति ॥ १०७० ॥

भ्रान्तत्वभ्रान्तता[3] चेत्स्यात् कथं नाभ्रान्ति[4]सत्यता ।
अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ॥ १०७१ ॥

येन स्वमतहेयत्वं स्वयमङ्गीकृतं सदा ।
भ्रान्तित्वाद्दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलम् ॥ १०७२ ॥

उन्मत्तोऽपि कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति ।
ईशशक्तेरचिन्त्यत्वान्महोन्मत्तैः प्रवर्तितम् ॥ १०७३ ॥

---

1. V1 स्वाप्नादेर्भ्रान्तिता कुतः 2. U. J. V4, 5 तद्भ्रान्तिता
3. U भ्रान्तित्वभ्रान्तता 4. V2, 3, 4 अभ्रान्तसत्यता

मायाशब्दार्थनिरूपणम्, जीववासना उपादानकारणम्,
ईश्वरप्रज्ञा निमित्तकारणम्

अतः प्रज्ञात्र मायोक्ता जैव्युपादानमेव सा ।
निमित्तमैश्वरी मुख्या[1]

मायामात्रशब्दार्थः

निर्मितं त्रातमेव च ॥ १०७४ ॥

ताभ्यां सह पृथक् चैव मायामात्रमितीर्यते[2] ।
उभाभ्यां मातमैश्वर्या त्रातं सह पृथक् ततः ॥ १०७५ ॥

प्रज्ञावासनयोः मनउपादानकत्वम्, अत एव अत्र जैवीप्रज्ञा-
शब्दः वासनायां लाक्षणिकः

प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च वासनाः ।
धीर्भीरिति मनस्त्वेवेत्याह च श्रुतिरञ्जसा ॥ १०७६ ॥

मनः चिदचिन्मिश्रम्, जीवः सर्वाः सांसारिकीः अवस्थाः
यावन्मुक्ति मनसैव पश्यति

चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः ।
तेनावस्था इमाः सर्वा जीवः पश्यति सर्वदा ॥ १०७७ ॥

'कार्त्स्न्येन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इति सूत्रांशव्याख्यानम्

मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यद्वाह्यवन्न ते ।
स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न तथा क्वचित् ॥ १०७८ ॥

क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे वासना मानसी च सा ।

॥ इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

1. U मुख्यं 2. V2 इतीष्यते, V1 इतीयते

॥ पराभिध्यानाधिकरणम् ॥

ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ३-२-५

न केवलं स्वप्न ईश्वरेच्छाधीनः, किन्तु तत्तिरोधानं तदभिव्यक्तिरपि

ईशेच्छयान्तर्दधाति व्यज्यते च पुनस्तया ॥ १०७९ ॥

॥ इति पराभिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ देहयोगाधिकरणम् ॥

ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ ३-२-६

द्वितीयतृतीयाधिकरणार्थोपसंहारः

सृष्ट्वैव वासनाभिश्च प्रपञ्चं स्वाप्नमीश्वरः ।
वासनामात्रतां तस्य नीत्वान्तर्धापयत्यजः ॥ १०८० ॥

॥ इति देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ तदभावाधिकरणम् ॥

ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ३-२-७

॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ प्रबोधाधिकरणम् ॥

ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ३-२-८

॥ इति प्रबोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥

ॐ स एव च कर्मानु-
स्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ३-२-९

॥ इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सम्पत्त्यधिकरणम् ॥

ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ३-२-१०

परमेश्वर एव जीवं सुषुप्तिबोधमोहान् प्रापयति

सुषुप्तिबोधमोहांश्च[1] स्ववशस्तद्वशं सदा ।
जीवं नयति जीवेशः[2]

परमेश्वर एव सर्वेषां सर्वावस्थाप्रेरकः, न तु केषाञ्चित्
कादाचित्कावस्थाप्रेरकः

नान्यः कर्तास्य[3] कश्चन ॥ १०८१ ॥

॥ इति सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ नस्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥

ॐ न स्थानतोऽपि परस्यो-
भयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ३-२-११

1. U, V2 सुषुप्तिमोहबोधांश्च 2. U, V1, 2, 3, 5 देवेशः 3. V4 कर्तास्ति

सुरनरादिशरीरेषु प्रतिशरीरं दक्षिणाक्ष्यादिस्थानेषु स्वप्नादिकर्ता न स्थानभेदेन भिन्नः

न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुः ।
सर्वत्राशेषदोषोज्झपूर्णकल्याणचिद्गुणः ॥ १०८२ ॥

ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ३-२-१२

ॐ अपि चैवमेके ॐ ३-२-१३

'कार्यकारणबद्धौ तावि'त्यादिश्रुत्या परमात्मनि भिन्नत्वाल्पगुणत्वादिप्रतीतिरित्याक्षेपो न युक्तः । सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां परमेश्वरस्य अशेषदोषदूरत्वे समस्तगुणपरिपूर्णत्वे महातात्पर्यात् तद्विरुद्धस्य मानत्वाभावात्

तद्विरुद्धं तु यत्तत्र मानं नैव क्वचिद्भवेत्[1] ।
महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु ॥ १०८३ ॥

मोक्षादिप्रयोजनेन शास्त्रेण तत्साधनभूतं भगवद्गुणोत्कर्षनिर्दोषताज्ञानमेवोत्पादनीयमिति तत्रैव अशेषशास्त्रस्य महातात्पर्यम्

दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव वेदवाक् ।
भवेन्मानं तदीशानात्प्रसन्नादेव नान्यथा ॥ १०८४ ॥

प्रसन्नता गुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलम् ।
निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन केनचित् ॥ १०८५ ॥

निर्दोषाशेषसद्गुणपरमात्मज्ञानं प्रसादद्वारा मोक्षसाधनमित्यत्र प्रमाणवचनानि

"यो मामशेषदोषोज्झं गुणसर्वस्वबृंहितम् ।
जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा" ॥ १०८६ ॥

---

1. U, V 2–5 भवेत्क्वचित्

"यो मामशेषाभ्यधिकं विजानाति स एव माम् ।
विजानात्यखिलांस्तस्य दद्यां कामान् परं पदम्" ॥ १०८७ ॥

'यो मामेवमसम्मूढः' 'किं [1]मां निन्दन्ति शत्रवः' ।
इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवावसीयते ॥ १०८८ ॥

उक्तार्थे अनुमानम्

लोकतश्च प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनात् ।

महातात्पर्यविरुद्धवचनानामन्यार्थता

महातात्पर्यमुख्यस्य विरोधादत एव हि ॥ १०८९ ॥

दोषित्वनिर्गुणत्वाल्पगुणत्वादि कथञ्चन ।
नार्थः श्रुतिपुराणादेः

सकलशास्त्रस्य भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यमित्यत्र भगवद्गीता-समाख्या

तद्विरुद्धोऽखिलस्य च ॥ १०९० ॥

अर्थः स्वयं विनिर्णीतो वासुदेवेन सादरम् ।
"इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥ १०९१ ॥

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत" ।
इति

अधिकरणार्थोपसंहारः

अतोऽखिलसच्छास्त्रविरुद्धत्वेन नानुमा ॥ १०९२ ॥

वर्तते तत्र तेनेशो निर्णीतोऽखिलसद्गुणः ।

॥ इति नस्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

---

1. U मा

॥ अरूपाधिकरणम् ॥

ॐ अरूपवदेव हि
तत्प्रधानत्वात् ॐ ३-२-१४

ॐ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॐ ३-२-१५

ॐ आह च तन्मात्रम् ॐ ३-२-१६

ॐ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॐ ३-२-१७

॥ इति अरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ उपमाधिकरणम् ॥

ॐ अत एव चोपमा
सूर्यकादिवत् ॐ ३-२-१८

भेदाभेदमतनिरासः

'जीवः ब्रह्माभिन्नः चेतनत्वात्, ब्रह्मांशत्वात्' इत्यनुमानं न युक्तं
'जीवो ब्रह्माभिन्नो न भवति तदाभासत्वात्' इत्यनुमानविरोधात्

न च चित्त्वादभिन्नत्वं जीवस्येशवदाप्यते ॥ १०९३ ॥
यत आभासतामेव श्रुतिरस्य वदत्यलम् ।

जीवस्य ब्रह्माभासत्वे श्रुतिवचनानि

"यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम्" ॥ १०९४ ॥

"छाया यथा पुंसदृशी[1] पुमधीना च दृश्यते ।
एवमेवात्मकाः सर्वे ब्रह्माद्याः परमात्मनः" ॥ १०९५ ॥

---

1. U पुंसदृशा

"सत्ताप्रतीतिकार्येषु पुमधीनो[1] यथेयते ।
आभास एवं[2] पुरुषा मुक्ताश्च परमात्मनः" ॥ १०९६ ॥

जीवस्य ब्रह्माभासत्वं न साक्षात्, किन्तु रमाब्रह्मादिपरम्परया

"छाया विष्णो रमा तस्याश्छाया धाता विशेषकौ ।
तस्येन्द्रकामौ च तयोस्तयोरन्येऽखिला अपि" ॥ १०९७ ॥

हरेर्ब्रह्मास्य गीस्तस्या विशेषाविन्द्र एतयोः ।
मारश्चाभासकाः सर्व एतयोस्तदधीनतः ॥ १०९८ ॥

परमेश्वरः पूर्णशक्तिः, अन्ये सर्वे अल्पशक्तयः, परमेश्वरा-
भासत्वात् जीवाः तेन अत्यन्तभिन्नाः

सर्वेऽल्पशक्तयश्चैव पूर्णशक्तिः परो हरिः ।
चेतनत्वेऽपि भिन्नास्ते तस्मादेतेन सर्वदा" ॥ १०९९ ॥

इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो ज्ञायते भेद एव हि ।

जीवस्य परमेश्वराभासत्वं श्रुतियुक्तिविरुद्धं, अतः समुदायैक्य-
मङ्गीकार्यमित्याशङ्का

आभासत्वं हि निर्णीतं जीवस्य परमात्मनः ॥ ११०० ॥

तन्न युक्तं यदाभास उपाध्यायत्त ईयते ।
उपाध्यायत्तताभावादाभासत्वविरोधतः ॥ ११०१ ॥

चेतनत्वेन चांशत्वात्समुदायैक्यमापतेत् ।

समुदायैक्याङ्गीकारे समुदायांशयोः जीवेश्वरयोः भेदोऽपि
सम्भवति

अतः पृथक्त्वमुदितं समुदायांशयोर्भवेत् ॥ ११०२ ॥

1. V5 पुमधीना 2. Pr. एव

समुदायैक्यस्वरूपम्
ब्रह्म एकमेव तत्त्वं मायासम्बन्धादीश्वरतामापद्यते, जीवाः
ब्रह्मणोंऽशाः भिन्नाभिन्नाः

ईशाख्या समुदाये स्यादीशरूपेष्विवोदिता ।

देहाद्युपाधीनामात्यन्तिकापाये जीवाः स्वाभाविकं
ब्रह्मत्वमापद्यन्ते

अतो देहाद्युपाधीनामपाये समता भवेत् ॥ ११०३ ॥

ईशरूपैः

सूर्यकादिवत् उपाधिनिमित्तमाभासत्वं जीवस्य न
सम्भवतीत्याक्षेपः

अथाभासा मुख्यतः सूर्यकादिवत् ।
यदा तदोपाध्यायत्तरूपाणां नाशिता भवेत् ॥ ११०४ ॥

एतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं 'अत एव चोपमा' इति सूत्रभागः

इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह वेदाधिपः प्रभुः ।
अत एवोपमेत्येव च

परमात्माधीनत्व-परमात्मसदृशत्वाभ्यां जीवस्य परमात्माभासत्वं
न तु उपाध्यधीनत्वतन्नाशनाश्यत्वाद्यैः

अन्याभासविशेषिताम् ॥ ११०५ ॥

यदुक्तं तदधीनत्वं सर्वावस्थास्वशेषतः ।
जीवस्य सदृशत्वं च चित्त्वमात्रं न चापरम् ॥ ११०६ ॥

तावन्मात्रेण चाभासो रूपमेषां चिदात्मनाम् ।
नोपाध्यधीनताद्यैश्च नातिसाम्यं निदर्शने ॥ ११०७ ॥

किञ्चित्सुखादिसादृश्यमपीशेनासुरानृते ।

आभासशब्दार्थनिरूपणम्

तत आभासते नित्यं तद्वदाभासतेऽपि च ॥ ११०८ ॥

भानमस्तित्वमपि चैवा समन्ताद्यतस्ततः ।
जीव आभास उद्दिष्टः सदैव परमात्मनः ॥ ११०९ ॥

न जलायत्तसूर्यादिप्रतिबिम्बोपमत्वतः ।

सूत्रे एवशब्दः तदधीनत्वं, चशब्दः किञ्चित् सादृश्यं च अवधारयतः

तदधीनत्वमेवेति किञ्चित्सादृश्यमेव च ॥ १११० ॥

सम्प्रकाशयतः सूत्रगतौ

समुदायैक्यं सर्वप्रमाणविरुद्धम्

अखिलमानतः ।
जीवेशभेददृष्टचैव समुदायैकता कुतः ॥ ११११ ॥

'सर्वोपेते'त्यादिसूत्रेण सर्वशक्तेः ब्रह्मणः निर्दोषित्वस्योक्तत्वेन दोषिणा जीवेनैक्यं न युज्यते

अशेषदोषराहित्यं सर्वशक्तित्वतो हरेः ।
"सर्वोपेते"ति कथितमत ऐक्यं क्व दोषिणा ॥ १११२ ॥

उपाधिनिमित्तदोषवत्त्वं न घटते

अशेषशक्तियुक्तश्चेत्स्वातन्त्र्याद्दोषवान् कथम् ।

'जीवब्रह्मणोरैक्येऽपि ब्रह्मणो जीवगतदुःखाद्यनुसन्धानाभावात् न दोषः' इत्यादिपरिहारनिरासः

अनुसन्धानरहितमैक्यं चेदेकता न तत् ॥ १११३ ॥

चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरम् ।
अनुसन्धानरहितं[1] समुदायैक्यमेव चेत् ॥ १११४ ॥

---

1. U रहितसमुदायैक्यमेव

चेतनेष्वस्तु तन्नाममात्रमेव यतस्ततः ।
मुक्तौ स्यादनुसन्धानमित्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ११११५ ॥

सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धत्ते नैव सा यतः ।
पश्चात्स्यादनुसन्धानं चेन्मिथ्याज्ञानिता भवेत् ॥ ११११६ ॥

विद्यमानानुसन्धानं न चेदज्ञत्वमापतेत् ।
असदैक्यं भवेत्पश्चाद्यदि स्यात्सप्तमो रसः ॥ ११११७ ॥

संसारे मोक्षे च समुदायैक्यमिति पक्षस्य निरासः

समुदायैक्यमेतस्माद्दूरतोऽपाकृतं सदा ।

मत्स्याद्यवताराणां तु परस्परं परमात्मना च न भेदः

अतोऽशेषगुणोन्नद्धं[1] निर्दोषं यावदेव हि ॥ ११११८ ॥

तावदेवेश्वरो नाम तत्र भेदोऽपि न क्वचित् ।
"नेह नानास्ति किमपि हरयोऽयमयं हि सः" ॥ ११११९ ॥

इत्यादिश्रुतिमानेन

इन्द्रार्जुनाद्यंशेषु अनुसन्धानप्रकारः

जीवांशाः सर्व एव च ।
नियमेनानुसन्धानवन्तो यद्येकता स्वतः ॥ ११२० ॥

अंशिनोऽशेषसन्धानमत्यल्पस्यापि विद्यते ।
भुवि जातेन चांशेन सुखदुःखादि तद्गतम् ॥ ११२१ ॥

अनुभूयते विशेषस्तु कश्चिदीशकृतो भवेत् ।
ईशस्याचिन्त्यशक्तित्वान्नाशक्यं क्वापि विद्यते ॥ ११२२ ॥

---

1. Pr. अशेषगुणोन्नद्धनिर्दोषं

जीवेश्वरैक्ये ईश्वरस्य ईशतैव अनुपपन्ना

सेशतानुपपन्नैव यदि जीवैकतास्य हि ।
अनीशस्येशतेत्येव विरुद्धं सर्वमानतः ॥ ११२३ ॥

उपजीव्यविरोधात् जीवेश्वरैक्ये श्रुतिः न प्रमाणम्

ईशत्वेनैव विज्ञातमनीशत्वेन चेत् श्रुतिः ।
अनीशत्वेन विज्ञातमीशत्वेनाथवादिशेत् ॥ ११२४ ॥

उपजीव्यविरोधेन नैव मानत्वमेष्यति ।

अघटितघटनाशक्त्या ईशत्वानीशत्वयोरेकत्र समावेशकल्पना न युक्ता

अत एवेशतासिद्धेर्न किञ्चिच्छक्यमस्य च ॥ ११२५ ॥

परमात्मशक्त्या अघटितघटनाकल्पनाप्रकारः

ईशत्वेऽनीशभेदेन श्रुत्या सम्यक्प्रकाशिते ।
अयुक्तमपि चान्यत्र युक्तं भवति तद्बलात् ॥ ११२६ ॥

अतोऽन्यत्रापि यद्दृष्टं तदीशेनैव कल्प्यते ।
श्रुत्याभासाप्तमपि न हीशत्वपरिपन्थि यत् ॥ ११२७ ॥

उक्तार्थे ब्रह्मतर्कवचनानि

ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या दुःखी मुक्तो भिदा न हि ।
इति प्रतिज्ञाव्याघातः सर्वदोषाधिकाधिकः ॥ ११२८ ॥

इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतिहेयमतोऽखिलैः ।
बुभूषुभिर्मतमिदं जीवेशाभेदवादिनः ॥ ११२९ ॥

नायुक्तमीशितुः किञ्चिदीशत्वस्याविरोधि यत् ।
यदीशत्वविरोधि[1] स्यात्तदेवायुक्तमञ्जसा ॥ ११३० ॥

---

1. U ईशित्वविरोधि

ईशत्वस्याविरोधेन[1] योजयित्वाखिलाः प्रमाः ।
सिद्धेशत्वेन[2] चायुक्तमपि हीशेन योजयेत् ॥ ११३१ ॥

मानतः प्राप्तमखिलं नामानं योजयेत्क्वचित् ।
इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतो युक्तमिहोदितम् ॥ ११३२ ॥

॥ इति उपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

अरूपाधिकरणस्थसूत्रचतुष्टयतात्पर्यनिरूपणम्
प्राकृतरूपरहितत्वादरूपं ब्रह्म

स चाप्राकृतरूपत्वादरूपः स्वगुणात्मकम् ।
रूपमस्य शिरःपाणिपादाद्यात्मकमिष्यते ॥ ११३३ ॥

अतो नानित्यता नैव श्रुतिद्वयविरोधिता ।
यथा हि तैजसस्यैव प्रकाशस्योज्झितावपि ॥ ११३४ ॥

आत्मैव ज्योतिरित्याह जीवस्येशं श्रुतिस्तथा ।

॥ अम्बुवदधिकरणम् ॥

ॐ अम्बुवदग्रहणात्तु न
तथात्वम् ॐ ३-२-१९

॥ इति अम्बुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥

ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावा-
दुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ३-२-२०

1. U ईशित्वस्याविरोधेन 2. U सिद्धेशित्वेन

ॐ दर्शनाच्च ॐ ३-२-२१

'अथात आनन्दस्य मीमांसे'त्यादिश्रुत्या मुक्तौ आनन्दस्य
साध्यस्य तारतम्यावगमात् साधनभूतायाः भक्तेरपि
तारतम्यमावश्यकम्

तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ ११३५ ॥
ब्रह्मादीनां च सर्वेषामानन्दादेर्यथाक्रमम् ।

॥ इति वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ पालकत्वाधिकरणम् ॥

ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति
ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ३-२-२२

॥ इति पालकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ अव्यक्तत्वाधिकरणम् ॥

ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ३-२-२३

ॐ अपि संराधने
प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ३-२-२४

ॐ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॐ ३-२-२५

ॐ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॐ ३-२-२६

ॐ अतोऽनन्तेन
तथा हि लिङ्गम् ॐ ३-२-२७

॥ इति अव्यक्तत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥

ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहि-
कुण्डलवत् ॐ ३-२-२८

ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा
तेजस्त्वात् ॐ ३-२-२९

ॐ पूर्ववद्वा ॐ ३-२-३०

ॐ प्रतिषेधाच्च ॐ ३-२-३१

॥ इत्यहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ परमताधिकरणम् ॥

ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्ध-
भेदव्यपदेशेभ्यः ॐ ३-२-३२

ॐ दर्शनात् ॐ ३-२-३३

ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॐ ३-२-३४

॥ इति परमताधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ स्थानविशेषाधिकरणम् ॥

ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ३-२-३५

ब्रह्माद्यानन्दानां भगवदानन्दप्रतिबिम्बत्वेऽपि साधनभूत-
भक्त्यादिवैचित्र्यात् वैचित्र्यम्

प्रतिबिम्बवदप्येषामानन्दोऽन्यगुणा[1] यथा ॥ ११३६ ॥

ॐ उपपत्तेश्च ॐ ३-२-३६

बिम्बभूतनारायणशक्त्या च प्रतिबिम्बेषु वैचित्र्यम्

नारायणगुणाधीनश्च

ब्रह्मादिजीवानन्दः अत्यल्पत्वात् बिम्बभूतभगवदानन्दाद्भिन्नः

अत्यल्पस्तदपेक्षया ।

तस्माद्भिन्नश्च सततं

ब्रह्मादिजीवानन्दस्य अत्यल्पत्वे श्रुतिः

"अन्यज्ज्ञानं परस्य च ॥ ११३७ ॥

अन्यज्ज्ञानं च जीवानामन्य आनन्द ईशता ।
मुख्येशता परेशस्य गौणी जीवस्य सा यतः" ॥ ११३८ ॥

इति श्रुतेः

॥ इति स्थानविशेषाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पालकत्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्ताशयविशदीकरणम्

सृष्टिनाशौ तदधीनावितीरिते ।
स्वभावत्वात्स्थितेर्नैतदपेक्षेति न युज्यते ॥ ११३९ ॥

यतः स्वभावोऽप्यखिल ईशायत्तोऽखिलस्य च ।

अव्यक्तत्वाधिकरणतात्पर्यनिरूपणम्

जीवशक्त्यपेक्षया अव्यक्तोऽपि भगवान् स्वशक्त्यैव दृश्यते

अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः ॥ ११४० ॥

---

1. V3 अन्यगुणः

अहिकुण्डलाधिकरणतात्पर्यनिरूपणम्

सर्वेषां ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणा सविशेषोऽत्यन्ताभेदः

तदभिन्ना गुणा नित्यमपि सर्वे विशेषतः ।
गुणत्वेन गुणित्वेन भोक्तृभोग्यतया स्थिताः[1] ॥ ११४१ ॥

विशेषात्मतया तेषां नित्यशक्त्यात्मना तथा ।
नित्यं [2]स्थितेर्न धर्माणां क्रियादीनामनित्यता ॥ ११४२ ॥

न विशेषात्मता चेयमनित्या शक्तिरूपता ।
सैव यत्सविशेषा स्याद्

विशेषोऽपि भगवतो नैव भिन्नः, स्वनिर्वाहकश्च

विशेषोऽन्यो न चाप्ययम् ॥ ११४३ ॥

स्वनिर्वाहकताहेतोस्तथापि स्याद्विशेषता[3] ।

ज्ञानादिधर्माणां भगवदभिन्नत्वं तद्विशेषत्वमित्युभयस्यापि श्रुतौ व्यपदेशो वर्तते

विशेषत्वेन विज्ञातेः प्रमाणैरखिलैरपि ॥ ११४४ ॥

ससर्ज सञ्जहारेति विशेषो ह्यवगम्यते ।
श्रुत्यैव स स एवेति तदभेदश्च गम्यते ॥ ११४५ ॥

सविशेषाभेदसमर्थनम्

प्रथमं भेदवादिना विशेषोऽवश्यमङ्गीकार्य इति प्रतिपादनम्

भेदो यदि विशेषस्य स भेदो भेदिना कथम् ।
भिन्नश्चेदनवस्था स्यादभिन्नश्चेत् पुरा न किम् ॥ ११४६ ॥

1. Pr. स्थितः 2. U नित्यस्थितेः 3. U विशेषतः

विशेषोऽभिन्न एवेति तेन नाभ्युपगम्यते ।
अभिन्नो निर्विशेषश्चेद्भेदस्तद्भेदता कुतः ॥ ११४७ ॥

अनेनानेन भिन्नोऽयमिति यत्सविशेषतः ।
भेद एवैष बहुधा दृश्यते तत्किमुत्तरम् ॥ ११४८ ॥

अभेदभेदयोश्चैव स्वरूपत्वं हि भेदिनः[1] ।
तयोरप्यविशेषत्वे पर्यायत्वं हि शब्दयोः ॥ ११४९ ॥

अभेदभेदशब्दौ च पर्यायाविति को वदेत् ।
भेदोऽन्योन्यमभेदश्च भेदिना चेद्विशेषिता ॥ ११५० ॥

अविशेषे कथं भेदो भेदिनैकस्तथा भिदा ।
पुनस्तयोर्विभेदश्च भेदिमात्रत्वतो भवेत् ॥ ११५१ ॥

भेदिनश्चैव भेदस्य विशेषो यदि गम्यते ।
अभेदाभेदिनोश्चैव किं भेदोऽभेदभेदयोः ॥ ११५२ ॥

विशेषेणैव सर्वत्र यदि व्यवहृतिर्भवेत् ।
कल्पनागौरवायैव[2] किं भेदः कल्प्यते तदा ॥ ११५३ ॥

ऐक्यप्रतीत्यभावेन भेद एव गवाश्वयोः[3] ।
स एवेति प्रतीतौ हि विशेषो नाम भण्यते ॥ ११५४ ॥

अभेदवादिना मायावादिनापि विशेषोऽवश्यमङ्गीकार्य इति
प्रतिपादनम्

सच्चिदादेरपर्यायसिद्ध्यर्थं मायिनापि हि ।
अङ्गीकार्यो विशेषोऽयं यद्यसत्यविशेषणम् ॥ ११५५ ॥

---

1. U भेदिना 2. V4 कल्पनागौरवादेव 3. U गवश्वयोः

पृथक्पृथग्वारयितुं शब्दान्तरमितीष्यते ।
मायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषिता[1] ॥ ११५६ ॥

सत्यस्यापि भवेत्सा च तथा चेदनवस्थितिः ।
यदि सत्ये विशेषो न न तदुक्तिर्भवेत्तदा ॥ ११५७ ॥

लक्ष्यते चेत्तेन लक्ष्यमित्यपि स्याद्विशेषिता ।
पुनः पुनर्लक्षणायामपि स्यादनवस्थितिः ॥ ११५८ ॥

यद्यभावविशेषित्वं स्यादङ्गीकृतमेव ते ।
असार्वज्ञ्यादिराहित्यमप्येवं ते भविष्यति ॥ ११५९ ॥

तदा सार्वज्ञ्यमेव स्याद्भावार्थत्वान्नञोर्द्वयोः ।
यदि नैतादृशं ग्राह्यमसुखत्वानिवर्तनात् ॥ ११६० ॥

असत्त्वाज्ञानतादेश्च स्यादसत्त्वादिकं तदा ।
अनृतादिविरोधित्वं यद्यस्याभ्युपगम्यते ॥ ११६१ ॥

अनैश्वर्यविरोधित्वमप्येवं किं निवार्यते ।
अखण्डखण्डनादेवं[2] विशेषोऽखण्डवादिना ॥ ११६२ ॥

खण्डितेनापि मनसा स्वीकार्योऽनन्यथागतेः[3] ।

भेदाभेदवादिनापि विशेषोऽवश्यमङ्गीकार्यः

अखण्डखण्डवादिभ्यां खण्डाखण्डेन चैव तत् ॥ ११६३ ॥

महादरेण शिरसि[4] विशेषो धार्य एव हि ।

1. U विशेषेण विशेषिता 2. V 4 अखण्डखण्डनादेव
3. V 3, 4 स्वीकार्यो नान्यथागतेः 4. V 5 शिरसा

अहिकुण्डलादिनिदर्शनत्रयमपि सविशेषाभेदोपयुक्तत्वेन सूत्रकारस्याभिमतम्

निदर्शनत्रयेणातो भगवानत्यभिन्नताम् ॥ ११६४ ॥

गुणानामादरेणाह

भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदस्य समर्थितत्वात् अभिहितान्वयवादो न सूत्रकाराभिप्रेतः, किन्तु अन्विताभिधानवाद एव अभिप्रेत इत्यवगम्यते

तच्च नाभिहितान्वयः ।
यदाशेषविशेषाणामुक्तिः सामान्यतो भवेत् ॥ ११६५ ॥

पदैकेनाप्युत्तरेण विशेषावगतिर्भवेत् ।
यतोऽशेषविशेषाणां वस्तुनास्त्येव चैकता ॥ ११६६ ॥

अतः सामान्यतो ज्ञातः पदान्तरबलात्पुनः ।
भवेद्विशेषतो ज्ञातस्तेन स्यादन्वितोक्तिता ॥ ११६७ ॥

अन्विताभिधानमनुभवसिद्धम्

स्वार्थ एवान्वितो यस्मात्केनचित्तद्विशेषतः ।
अनेनेति तदुक्त्यैव ज्ञायतेऽनुभवेन हि ॥ ११६८ ॥

अन्विताभिधानानङ्गीकारे बाधकप्रदर्शनम्

यद्यनन्वितमेवैतत्पदं स्वार्थं वदेदिह ।
तथान्यान्यपि सर्वाणि कः कुर्यादन्वयं पुनः ॥ ११६९ ॥

व्यापारो न हि शब्दस्य परः स्वार्थप्रकाशनात् ।
पुमानप्येकवारोक्त्या कृतकृत्यो यदा भवेत् ॥ ११७० ॥

अन्वयस्य कथं ज्ञानं शब्दार्थत्वं यदास्य न ।
यदैवानन्वितार्थस्य वचनं तैः पदैर्भवेत् ॥ ११७१ ॥

अनन्वितः स्याच्छब्दार्थो न तदर्थो हि सोऽन्वयः ।
निराकाङ्क्षपदान्येव वाक्यमित्युच्यते बुधैः ॥ ११७२ ॥

तत्तदर्थाभिधानेन स्यान्निराकाङ्क्षता च सा ।
अपूर्तेस्तावदर्थानामाकाङ्क्षा पूर्वमिष्यते ॥ ११७३ ॥

कर्मकर्तृक्रियाणां तु पूर्तौ कोऽन्योऽन्वयो भवेत् ।
अपूर्तिश्चेत्पदैरुक्तैः किं नृशृङ्गेण पूर्यते ॥ ११७४ ॥

व्यापारश्चेत्पुनस्तेषामनुक्तावपि किं न सः ।
उक्ते बुद्धिस्थताहेतोर्यदि व्यापार इष्यते ॥ ११७५ ॥

बुद्धिस्थत्वाय यत्नं न कथं कुर्युः पुरैव च ।
पुरुषाधीनता तेषां यदि पश्चाच्च सा समा ॥ ११७६ ॥

पुमानेवान्वयायैषां यदि पश्चाद्विचेष्टते[1] ।
अनन्विताभिधानानां स एवार्थान्तरोक्तिषु ॥ ११७७ ॥

यततां शब्दशक्तिश्चेत्तत्र नैवान्वये कथम् ।
तत्कल्पनागुरुत्वादिदोषेतोऽभिहितान्वयः ॥ ११७८ ॥

अभिहितान्वयवादोऽनुभवविरुद्धः

अनुभूतिविरुद्धश्च त्याज्य एव मनीषिभिः ।
कर्तृशब्दे ह्यभिहिते धर्मसामान्यवेदनात् ॥ ११७९ ॥

विशेषधर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छति ।
गुणक्रियादिधर्माणां विशेषे कथिते पुनः ॥ ११८० ॥

1. U, V 3, 4 पश्चाद्यदि विचेष्टते

निराकाङ्क्षो भवेद्यस्माच्छब्दा अन्वितवाचकाः ।

अधिकरणार्थोपसंहारः

अतोऽनन्तगुणात्मैको[1] भगवानेक एव तु ॥ ११८१ ॥

उच्यते सर्ववेदैश्च[2]

परमताधिकरणतात्पर्यनिरूपणम्

परमात्मनो आनन्दादिगुणाः लौकिकानन्दादिभ्यो विलक्षणाः

ते चाखिलविलक्षणाः ।
सर्वे सर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार एव तु[3] ॥ ११८२ ॥

तथापि सविशेषाश्च विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि च ।
तैस्तैः शब्दैश्च भण्यन्ते युज्यते चोपदेशतः ॥ ११८३ ॥

अन्यानन्दादिसादृश्यमानुकूल्यादि नापरम् ।
पूर्णत्वादि महत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥ ११८४ ॥

"पूर्णोऽशेषनियन्ता च सुस्वादुतम[4] एकलः ।
गुणोरुसमुदायोऽयं[5] वासुदेवः सुनिष्कलः[6]" ॥ ११८५ ॥

वासुदेवश्रुतिश्चैषा[7] गुणान्वक्ति हरेः परान् ।

॥ तथान्यत्वाधिकरणम् ॥

ॐ तथान्यत्प्रतिषेधात् ॐ ३-२-३७

॥ इति तथान्यत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

1. V 2 अतोऽनन्तगुणात्मैव 2. V 2 सर्वशब्दैश्च 3. U च
4. V 2, 3, 4, 5 सुस्वादुत्तमः 5. V 5 गुणादिसमुदायोऽयं 6. U स निष्कलः
7. U, V 2, 3, 5 वासुदेवश्रुतिः सैषा

॥ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

ॐ अनेन सर्वगतत्वमायामय-
शब्दादिभ्यः ॐ ३-२-३८

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ फलाधिकरणम् ॥

ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ३-२-३९

ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ३-२-४०

ॐ धर्मं जैमिनिरत एव ॐ ३-२-४१

ॐ पूर्वं तु बादरायणो
हेतुव्यपदेशात् ॐ ३-२-४२

ईश्वरः फलकारणम्, स च लीलया धर्माधर्मौ अपेक्ष्य फलं ददाति । अतः अनुपचरितमेव तस्य स्वातन्त्र्यम्

स एवाशेषजीवस्थनिःसङ्ख्यानादिकालिकान् ॥ ११८६ ॥

धर्माधर्मान्सदा पश्यन् स्वेच्छया बोधयत्यजः ।
कांश्चित्तेषां फलं चैव[1] ददाति स्वयमच्युतः ॥ ११८७ ॥

न ते विशेषं कमपि प्रेरणादिकमुच्यते ।
कुर्युः कदापि तेनायं स्वतन्त्रोऽनुपचारतः ॥ ११८८ ॥

1. V2 तस्य

भगवन्माहात्म्यज्ञानार्थं कर्मस्वरूपप्रपञ्चनम्

कर्माणि तानि च पृथक् चेतनान्येव सर्वशः ।
अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभाञ्जि च ॥ ११८९ ॥

प्रत्येकं तेषु चानन्तकर्माण्येवंविधानि च ।
तानि चैवमितीशस्य निःसीमा शक्तिरुत्तमा ॥ ११९० ॥

एकैव ब्रह्महत्या हि वराहहरिणोदिता ।
ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता राजदेहतः ॥ ११९१ ॥

स्तोत्रस्य तस्य माहात्म्याद्व्याधत्वं गमिता पुनः ।
प्राप्य ज्ञानं परं चाप तथान्यान्यपि सर्वशः[1] ॥ ११९२ ॥

अनन्तान्युदितान्येवं प्रभुणा कपिलेन हि ।
संसारे पच्यमानानि कर्माण्यपि पृथक्पृथक् ॥ ११९३ ॥

॥ इति फलाधिकरणम् ॥ २० ॥

पादार्थोपसंहारः

तस्मादनन्तमाहात्म्यगुणपूर्णो[2] जनार्दनः ।
भक्त्या परमयाराध्य इति पादार्थ ईयते ॥ ११९४ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

---

1. U सर्वदा 2. U; V 1, 2, 4, गुणपूगो जनार्दनः

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

तृतीयाध्यायगतपादक्रमे आनन्तर्यलक्षणसङ्गतिप्रदर्शनम्

वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् ।
आपरोक्ष्यं तया[1] विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ॥ ११९५ ॥

प्रसङ्गात् प्रथमसूत्रमारभ्य अतीतानां सर्वेषामपि सूत्राणां
परस्परसङ्गतिनिरूपणार्थं प्रथमसूत्रार्थानुवादः
तत्र अथशब्दार्थनिरूपणम्

युक्तितो ज्ञातवेदार्थो निरस्य समयान् परान् ।
परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम् ॥ ११९६ ॥

अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः ।
बहुयुक्तिविरोधानां [2]भानात्तत्सहितश्रुतेः ॥ ११९७ ॥

विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां प्राणतत्वगान् ।
परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः ॥ ११९८ ॥

देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा तत्पितृतास्मृतेः ।
विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम् ॥ ११९९ ॥

निष्पाद्य बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः[3] ।
उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्यवेदनात् ॥ १२०० ॥

सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य च ।
यतेतोपासनायैव विशिष्टाचार्यसम्पदा ॥ १२०१ ॥

---

1. U, V1, 3, 4, 5 भवेत् 2. V2, 4 भावात्
3. V2, 4 दुःखितः, V5 तदन्यत्रापि दुःखतः

प्रथमसूत्रस्थातश्शब्दार्थप्रतिपादकत्वेन द्वितीयसूत्रस्य व्याख्यानम्

कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये ।
अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तितः पुनः ॥ १२०२ ॥

सृष्टिबन्धनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः ।
यतो मोक्षादिदातासावतो जिज्ञास्य एव वः ॥ १२०३ ॥

इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासाख्यं ज्ञानरश्मिमत् ।
येनैव बन्धमोक्षः स्यात् स च जिज्ञासया गतः ॥ १२०४ ॥

सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासातोऽस्य मुक्तिदा ।

मोक्षादिदत्वं ईशस्य नेति शङ्कानिवर्तकत्वेन तृतीयसूत्रव्याख्यानम्

मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते ॥ १२०५ ॥

इति चेच्छास्त्रयोनित्वात् शास्त्रगम्यो हि मोक्षदः ।
प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः कथञ्चन ॥ १२०६ ॥

किमित्यनादिसंसारमग्नाः[1] सर्वा इमाः प्रजाः ।
यस्मान्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ॥ १२०७ ॥

धावन्त्येव तमुद्दिश्य राजाद्यमखिलाः प्रजाः ।
अनुमागम्यतो[2] मोक्षो यदि [3]स्यादनुमैव हि ॥ १२०८ ॥

दृष्टपूरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारयेत् ।
तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भवति ध्रुवम् ॥ १२०९ ॥

मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यः स्वतन्त्रो भगवानेवेति समन्वयसूत्रार्थनिरूपणम्

शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात् ।
मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात् परतन्त्रः स्वयं सृतौ ॥ १२१० ॥

---

1. V5 संसारे मग्नाः 2. U अनुमानगम्यतः
3. U, V1, 2, 3, 4, 5 यदि तस्यानुमैव हि

वर्तमानः कथं शक्तः परमोक्षाय केवलम् ।
अन्याश्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव हि ॥ १२११ ॥

तेन[1] नानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः ।
अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो विष्णुर्मुमुक्षुभिः ॥ १२१२ ॥

'यमेवैष' इत्यादिश्रुतीनां सम्यक् अन्वयात् इति प्रकारान्तरेण
हेतुनिरूपणम्

"यमेवैष" इति श्रुत्या "तमेवे"ति च सादरम् ।
शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ॥ १२१३ ॥

"य एनं विदुरमृता" इत्युक्तस्तु समुद्रगः ।
"तदेव ब्रह्म परम"मिति श्रुत्यावधारितः ॥ १२१४ ॥

"यतः प्रसूते"ति ततः सृष्टिमाह ततो हरिः ।

विष्णोरितरस्य शास्त्रयोनित्वनिरासकत्वेन अन्वयः उपपत्त्यादि-
लिङ्गमिति सौत्रहेतुव्याख्यानम्

शास्त्रयोनिर्न चान्योऽस्ति मुख्यतस्त्विति गम्यते ॥ १२१५ ॥

शास्त्रयोनित्वमेतस्य[2] ज्ञायते हि समन्वयात् ।

ईक्षत्यधिकरणसङ्गतिप्रापकतया संशब्दार्थनिरूपणम्

समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते ॥ १२१६ ॥

एवं परममुख्यार्थो नारायण इति श्रुतेः ।
निर्धारणाय "नाशब्दमि"ति वेदपतिर्जगौ ॥ १२१७ ॥

---

1. U, V1, 2, 3, 4, 5 तेनाननुसृतो मोक्षं 2. V3 शास्त्रयोनित्वमेवास्य

'गतिसामान्यादि'ति सूत्रस्य सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम्

कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणाम् ।
"वेदा ह्यनन्ता" इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ॥ १२१८ ॥

अनन्तवेदनिर्णीतिर्महाप्रलयवारिधेः ।
उत्तारणोपमेत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ॥ १२१९ ॥

इत्याशङ्कापनोदार्थं[1] स आह करुणाकरः ।
अशक्योत्तारणत्वेऽपि[2] ह्यागमापारवारिधेः ॥ १२२० ॥

निर्णीयते मयैवायं रोमकूपलयोदिना ।
यद्यप्यशेषवेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानवैः ॥ १२२१ ॥

मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुताम् ।
इति प्रकाशयन् विश्वपतिराह प्रमेयताम् ॥ १२२२ ॥

निखिलस्यापि वेदस्य गतिसामान्यमञ्जसा ।
को नाम गतिसामान्यमनन्तागमसम्पदः ॥ १२२३ ॥

ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्तमेकं बादरायणम् ।
अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु ॥ १२२४ ॥

जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात्तस्य प्रसादतः ।
इति मुख्यतयाशेषगतिसामान्यवित्प्रभुः ॥ १२२५ ॥

प्रतिजज्ञे दृढं यस्माद्देवानामपि पूर्यते ।

अध्यायशेषेण अस्याः पञ्चाधिकरण्या एव प्रपञ्चनम्

अतो निखिलवेदानां सिद्ध एव[3] समन्वयः ॥ १२२६ ॥

1. U, V 4, 5 इतिशङ्कापनोदार्थं 2. U अशक्योत्तरणत्वेऽपि 3. U एवं

इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् ।

प्रथमपादे अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकशब्दसमन्वयः इत्यादि-
समन्वयक्रमस्य तद्बीजस्य च निरूपणम्

तत्र प्रथमतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः ॥ १२२७ ॥

शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् ।
इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि[1] तुर्यपादोदितस्य तु ॥ १२२८ ॥

महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि ।
ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्यतोऽन्ये यथाक्रमम् ॥ १२२९ ॥

दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ।
अतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ॥ १२३० ॥

प्रवृत्तः प्रथमं देवः

आनन्दमयाद्यधिकरणेषु समन्वयक्रमस्य बीजप्रदर्शनम्

तत्रानन्दादयो गुणाः ।
ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ १२३१ ॥

देवतान्तरगाः सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः ।
विष्णुमेव वदन्त्यद्धा तत्सङ्गादुपचारतः ॥ १२३२ ॥

अन्यदेवान् वदन्तीह विशेषगुणवक्तृतः[2] ।
विष्णुमेव परं ब्रूयुरेवमन्येऽप्यशेषतः ॥ १२३३ ॥

प्रथमपादे नामात्मकशब्दसमन्वयानन्तरं द्वितीयपादे
लिङ्गात्मकशब्दसमन्वयस्य बीजप्रदर्शनम्

इत्यन्यत्र प्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः ।
ज्ञाते समन्वये विष्णौ लिङ्गैर्ह्येष समन्वयः ॥ १२३४ ॥

---

1. U इतोऽत्यभ्यधिकत्वेऽपि 2. V 2, 3, 4 विशेषगुणवत्त्वतः

तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक्समन्वयः ।
इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ॥ १२३५ ॥

आह

तृतीयपादे उभयात्मकशब्दसमन्वयस्य बीजप्रदर्शनम्

उभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः ।
इति संशयनुत्त्यर्थमुभयत्र प्रतीतितः ॥ १२३६ ॥

शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः[1] ।
समन्वयो हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ॥ १२३७ ॥

शब्दा लिङ्गानि च यतो नैवान्यत्र स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः ॥ १२३८ ॥

यतोऽतो यदधीनास्ते शब्दार्थत्वमुपागताः ।
अत्यल्पेनैव शब्दस्य वृत्तिहेतुगुणेन तु ॥ १२३९ ॥

अयो यथा दाहकत्वं स एवेशः स्वतन्त्रतः ।
मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ॥ १२४० ॥

इत्याह

चतुर्थपादे दुःखिवद्धावराद्यन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयः
दुःखित्वादीनां हरौ दूषणत्वाभावः

एवं च शब्दानां नारायणसमन्वये ।
सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन युज्यते ॥ १२४१ ॥

विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् ।
इति चेदवरत्वादि द्विविधं ह्युपलभ्यते ॥ १२४२ ॥

---

2. Pr. अशेषतः

परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन् ।
सोऽपि ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत् ॥ १२४३ ॥

अन्योऽवरत्वानुभवी तयोः पूर्वोऽस्ति[1] केशवे ।
द्वितीयो जीव एवास्ति स्वातन्त्र्यान्नैव[2] दूषणम् ॥ १२४४ ॥

हरेः

प्रथमाध्यायार्थानुवादपूर्वकं द्वितीयाध्यायसङ्गतिप्रदर्शनम्

एवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये ।
उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यतः ॥ १२४५ ॥

अतोऽशेषविरोधानां कृतेशेन निराकृतिः ।

तृतीयाध्यायसङ्गतिः

समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ॥ १२४६ ॥

किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः ।

तृतीयाध्यायगतपादत्रयसङ्गतिः

तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसन्ततौ ॥ १२४७ ॥

उक्तायां भक्तिदार्ढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये ।
वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्येत्यादरेण हि ॥ १२४८ ॥

उपासनायाः द्वैविध्यम्

सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।
ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणादिकम् ॥ १२४९ ॥

तथोभयात्मकं चैव पादेऽस्मिन् बादरायणः ।
आहोपासनमद्धैव विस्तरात् श्रुतिपूर्वकम् ॥ १२५० ॥

---

1. V2, 4 पूर्वस्तु 2. U न च

एतत्पादीयाधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तयः

पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः ।
विशेषदर्शनं कार्यलोपो नानोक्तिराशुता ॥ १२५१ ॥

विभ्रमोपाकृतिर्लिङ्गमनवस्थाविशेषिता ।
अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गोऽदूरसंश्रयः ॥ १२५२ ॥

विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्टवैरूप्यमुन्नतिः ।
अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ ॥ १२५३ ॥

पुंसाम्यं प्राप्तसन्त्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः ।
विशेषदर्शितालापौ[1] गुणसाम्यं पृथग्दृशिः ॥ १२५४ ॥

अगम्यवर्त्म सन्धानमिष्टं फलमकल्पना ।
शुद्धवैरूप्यमङ्गत्वमविशेषदृशिः क्रिया ॥ १२५५ ॥

युक्तयः पूर्वपक्षस्थाः

एतत्पादीयाधिकरणेषु सिद्धान्तयुक्तयः

सुज्ञेयत्वं विधिक्रिया ।
माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः ॥ १२५६ ॥

फलसाम्यं विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता ।
यथाशक्तिक्रिया सन्धिः प्रमाणबलमानतिः ॥ १२५७ ॥

कारणं कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम् ।
प्रतिक्रियाविरोधश्च प्रतिसन्धिरनूनता ॥ १२५८ ॥

संस्कारपाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तुवैभवम् ।
विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः ॥ १२५९ ॥

1. U, V 1, 3, 4 विशेषदर्शितालापो

सुस्थिरत्वं कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः ।
साधनोत्तमता नानादृष्टिः शिष्टिरनूनता ॥ १२६० ॥

अविघ्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः ।
[1]सिद्धान्तनिर्णया ह्येता युक्तयो व्याहृताः सदा ॥ १२६१ ॥

॥ सर्ववेदाधिकरणम् ॥

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ३-३-१

ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ३-३-२

यथाशक्तिवेदज्ञानमेत्र उपासनाङ्गम्

यथाशक्त्यखिलान् वेदान्विज्ञायोपासनं भवेत् ।
तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि ॥ १२६२ ॥

तदन्येषां यथायो[2]गमखिलज्ञप्तिरिष्यते ।
तावतोपासने[3] योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान् ॥ १२६३ ॥

महत्त्वस्य परं पारं विदित्वैव जनार्दनः ।
स्तोष्यतामे[4]ति तुष्टत्वमिति नास्त्येव नारद ॥ १२६४ ॥

किन्तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरू[5]पतः ।
यः स्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ॥ १२६५ ॥

इत्यादिवाक्यसन्दर्भाद्यथायोग्याखिलज्ञता ।
आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्ति विचारणात् ॥ १२६६ ॥

---

1. U, V 1, 2, 3, 4, 5 सिद्धान्तनिर्णये ह्येता युक्तयोऽव्याहताः सदा
2. U यथायोग्यं 3. V 2, 4 उपासनायोग्यो 4. Pr. स्तोष्यतामेव
5. V 5 आत्मज्ञानानुसारतः

ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि
समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ३-३-३

ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ ३-३-४

ॐ दर्शयति च ॐ ३-३-५

स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यादिसूत्रतात्पर्यनिरूपणम्

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्यायाध्ययनं भवेत् ।
इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ॥ १२६७ ॥

अद्यापि तेन देवाद्याः शृण्वते मन्वते सदा ।
ध्यायन्ति च यथायोगं

परब्रह्मणः यथार्थनिश्चयपर्यन्तं श्रवणाद्यनुष्ठेयम्,
शिष्ययोग्यताभिज्ञो गुरुः श्रवणादिकालमुपदिशति

तथाप्यावस्तुनिर्णयात् ॥ १२६८ ॥

श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वदैव[1] हि ।
मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरु[2]त्तमः ॥ १२६९ ॥

वेत्ति तस्योक्त[3]मार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनम् ।

अदृष्टतत्त्वस्य श्रवणादीनि ज्ञानार्थानि, दृष्टतत्त्वस्य विशेषानन्दार्थानि ।

श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च ॥ १२७० ॥

विशेषानन्दसम्प्राप्त्या अन्यस्यैतानि दृष्टये ।

मुख्यगुरुलाभपर्यन्तं अमुख्यगुरोः श्रवणादि कार्यं, तस्याप्यलाभे विष्णुभक्तेभ्यः
महद्भ्यः शृणुयात्, स्वयमेव वा समभ्यसेत्, श्रवणादिकं विना नैव तिष्ठेत्

यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीतश्रवणादिकम् ॥ १२७१ ॥

---

1. U, V 1, 2, 3, 4, 5 सर्वथैव 2. B 1 गुरुसत्तमः 3. U, V 4, 5 तस्योक्तिमार्गेण

सत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञात्समाचरेत् ।
श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ॥ १२७२ ॥

अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव समा[1]चरेत् ।
अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा ॥ १२७३ ॥

शृणुयाद्यदि सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते ।
महद्भ्यो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च संशयान् ॥ १२७४ ॥

छिन्द्यात्स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत् ।
ब्रूयादपि च शिष्येभ्यः सत्सिद्धान्तमहापयन् ॥ १२७५ ॥

सत्सिद्धान्तनिरूपणम्

वाचनिकः परः सत्सिद्धान्तः

अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोषसमुज्झितिः ।
विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ॥ १२७६ ॥

आनुषङ्गिकः परः सत्सिद्धान्तः

स्वतन्त्रत्वं सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः ।
अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थं यदभेदे तदन्वयः ॥ १२७७ ॥

तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि तद्गुणपूर्तये ।
मुक्तानामपि भेदश्च न हि भिन्नमभिन्नताम् ॥ १२७८ ॥

गच्छेद्दृष्टं क्वचित्तस्याप्यभावोऽनुभवोपगः ।
पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता ॥ १२७९ ॥

नारायणेन मुक्तानामपि सम्यगिति स्थितिः ।
भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि सम्भवः ॥ १२८० ॥

---

1. U समारभेत्

अपरः सत्सिद्धान्तः

निर्दोषत्वं रमायाश्च तदनन्तरता तथा ।
ब्रह्मा सरस्वती वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः ॥ १२८१ ॥

शक्रकामौ तदन्ये च क्रमान्मुक्तावपीति च ।
सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो निर्णीतो हरिणा स्वयम् ॥ १२८२ ॥

एतद्विरोधिज्ञानं अन्धाय तमसे भवति

एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलम् ।
अन्धन्तमो विशन्तीति प्राह श्रुतिरति[1] स्फुटम् ॥ १२८३ ॥

उक्तसत्सिद्धान्तस्य श्रुतिस्मृतियुक्तिरमादिप्रत्यक्षसिद्धत्वम् ।

इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायणं चैव भारतं स्मृतयोऽखिलाः ॥ १२८४ ॥

वैष्णवानि पुराणानि साङ्ख्ययोगौ परावपि ।
ब्रह्मतर्कश्च मीमांसेत्यनन्तः शब्दसागरः ॥ १२८५ ॥

अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः ।
प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ॥ १२८६ ॥

मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थमुत्तमम् ।
अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ॥ १२८७ ॥

सच्छास्त्राण्येव सर्वदा शृणुयात्

एतदेव च सच्छास्त्रं दुःशास्त्रं तु ततः परम् ।
सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुःशास्त्रं तु[2] परित्यजेत् ॥ १२८८ ॥

---

1. Pr. श्रुतिरपि स्फुटम् 2. U च

अर्संशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम् ।

सम्यग्ज्ञानाधिक्यात् सुखाधिक्यं, विषमज्ञानाधिक्यात् दुःखाधिक्यम्

सम्यग्विषमविज्ञानतारतम्यानुसारतः ॥ १२८९ ॥

फलं भवेत्तारतम्यात्सुखदुःखात्मकं नृणाम् ।
सम्यक् चाधिकविज्ञानात्सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ॥ १२९० ॥

अधिकरणार्थोपसंहारः

अतो यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ।

॥ इति सर्ववेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ उपसंहाराधिकरणम् ॥

ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ३-३-६

ॐ अन्यथात्वं च[1] शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ३-३-७

ॐ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ ३-३-८

ॐ सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ३-३-९

---

1. U चशब्दरहितः सूत्रपाठः

सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्च यथात्मशक्ति उपसंहृत्यैव परमात्मा उपास्यः

कृत्वाथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत् ॥ १२९१ ॥

॥ इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ प्राप्त्यधिकरणम् ॥

ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ३-३-१०

॥ इति प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥

ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ३-३-११

॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ आनन्दाधिकरणम् ॥

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ३-३-१२

॥ इति आनन्दाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ ३-३-१३

॥ इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ इतराधिकरणम् ॥

ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ३-३-१४

॥ इति इतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ आध्यानाधिकरणम् ॥

ॐ आध्यानाय
प्रयोजनाभावात् ॐ ३-३-१५

ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ३-३-१६

॥ इति आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥

ॐ आत्मगृहीतिरितर-
वदुत्तरात् ॐ ३-३-१७

॥ इति आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥

ॐ अन्वयादिति चेत्
स्यादवधारणात् ॐ ३-३-१८

॥ इति अन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ कार्याधिकरणम् ॥

ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ३-३-१९

॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ समानाधिकरणम् ॥

ॐ समान एवं चाभेदात् ॐ ३-३-२०

ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ३-३-२१

॥ इति समानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ नवाधिकरणम् ॥

ॐ न वा विशेषात् ॐ ३-३-२२

ॐ दर्शयति च ॐ ३-३-२३

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ सम्भृत्यधिकरणम् ॥

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि
चातः ॐ ३-३-२४

॥ इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ पुरुषाधिकरणम् ॥

ॐ पुरुषविद्यायामपि
चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ३-३-२५

॥ इति पुरुषाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ वेधाधिकरणम् ॥

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ३-३-२६

॥ इति वेधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ हान्यधिकरणम् ॥

ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशा-
च्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ ३-३-२७

ॐ साम्पराये तर्तव्याभावा-
त्तथा ह्यन्ये ॐ ३-३-२८

॥ इति हान्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

॥ छन्दाधिकरणम् ॥

ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ३-३-२९

ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथा-
न्यथा हि विरोधः ॐ ३-३-३०

ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोप-
लब्धेर्लोकवत् ॐ ३-३-३१

॥ इति छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ अनियमाधिकरणम् ॥

ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधा-
च्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ ३-३-३२

॥ इति अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ यावदधिकरणम् ॥

ॐ यावदधिकारमवस्थिति-
राधिकारिकाणाम् ॐ ३-३-३३

ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्य-
तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ३-३-३४

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ २० ॥

॥ इयदामननाधिकरणम् ॥

ॐ इयदामननात् ॐ ३-३-३५

ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति
चेत्तदुक्तम् ॐ ३-३-३६

ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति
चेन्नोपदेशवत् ॐ ३-३-३७

॥ इति इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

॥ व्यतिहाराधिकरणम् ॥

ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति
हीतरवत् ॐ ३-३-३८

॥ इति व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

॥ सत्याधिकरणम् ॥

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ३-३-३९

॥ इति सत्याधिकरणम् ॥ २३ ॥

॥ कामाधिकरणम् ॥

ॐ कामादितरत्र तत्र
चायतनादिभ्यः ॐ ३-३-४०

ॐ आदरादलोपः ॐ ३-३-४१

ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ ३-३-४२

॥ इति कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

॥ निर्धारणाधिकरणम् ॥

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः
पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ३-३-४३

॥ इति निर्धारणाधिकरणम् ॥ २५ ॥

॥ प्रदानाधिकरणम् ॥

ॐ [1]प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ३-३-४४

॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि
बलीयस्तदपि ॐ ३-३-४५

॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २७ ॥

॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्
क्रियामानसवत् ॐ ३-३-४६

ॐ अतिदेशाच्च ॐ ३-३-४७

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

1. U ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ इति हिशब्दरहितः सूत्रपाठः ।

॥ विद्याधिकरणम् ॥

ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ३-३-४८

ॐ दर्शनाच्च ॐ ३-३-४९

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

॥ श्रुत्यधिकरणम् ॥

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च
न बाधः ॐ ३-३-५०

॥ इति श्रुत्यधिकरणम् ॥ ३० ॥

॥ अनुबन्धाधिकरणम् ॥

ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ ३-३-५१

॥ इति अनुबन्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

॥ प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥

ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च
तदुक्तम् ॐ ३-३-५२

॥ इति प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥ ३२ ॥

॥ नसामान्याधिकरणम् ॥

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न
हि लोकापत्तिः ॐ ३-३-५३

॥ इति नसामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

॥ परेणाधिकरणम् ॥

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं
भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ३-३-५४

॥ इति परेणाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

॥ एकाधिकरणम् ॥

ॐ एक आत्मनः
शरीरे भावात् ॐ ३-३-५५

ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न
तूपलब्धिवत् ॐ ३-३-५६

॥ इति एकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

॥ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु
हि प्रतिवेदम् ॐ ३-३-५७

ॐ मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॐ ३-३-५८

॥ इति अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

॥ भूमाधिकरणम् ॥

ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं
तथा च दर्शयति ॐ ३-३-५९

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

॥ नानाशब्दाधिकरणम् ॥

ॐ नाना शब्दादिभेदात् ॐ ३-३-६०

॥ इति नानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

॥ विकल्पाधिकरणम् ॥

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ३-३-६१

॥ इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

॥ काम्याधिकरणम् ॥

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न
वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ३-३-६२

॥ इति काम्याधिकरणम् ॥ ४० ॥

॥ अङ्गाधिकरणम् ॥

ॐ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॐ ३-३-६३

ॐ शिष्टेश्च ॐ ३-३-६४

ॐ समाहारात् ॐ ३-३-६५

ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ३-३-६६

॥ इति अङ्गाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

॥ नवाधिकरणम् ॥

ॐ न वातत्सहभावश्रुतेः ॐ ३-३-६७

ॐ दर्शनाच्च ॐ ३-३-६८

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

यमनियमाद्यनुष्ठानं उपासनाद्वारा भगवद्दर्शनाङ्गम्

विषयेषु च संसर्गात् शाश्वतस्य च संशयात् ।
मनसा चान्यदाकाङ्क्षात्परं न प्रतिपद्यते ॥ १२९२ ॥

इति भारतवाक्यं हि तेनैतद्दोषवर्जितः ।
सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ॥ १२९३ ॥

सर्वजीवेषु मोक्षप्रतिबन्धकदोषाणामवर्जनीयत्वात्
तद्व्यावृत्त्यर्थं यमाद्यनुष्ठानम्

दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः ।
सन्त्येव प्रायशः पुंस्सु तेन मोक्षो न जायते ॥ १२९४ ॥

सर्वे त एते जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः ।

ऋजूनामपि मोक्षार्थं परमोत्साहवर्जनरूपदोषोऽस्ति

ऋजूनामेक एवास्ति परमोत्साहवर्जनम् ॥ १२९५ ॥

स गुणाल्पत्वमात्रत्वान्नर्जुत्वेन विरुध्यते ।

परमात्मनि निरतिशया भक्तिः कार्या, स्वोत्तमेषु तारतम्यानुसारेण भक्तिः कार्या

अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु ॥ १२९६ ॥

तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता ।
स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः ॥ १२९७ ॥

ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः ।
कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छता ॥ १२९८ ॥

न कदाचित्त्यजेत्तं च क्रमेणैनं विवर्धयेत् ।

स्वसमेषु स्नेहः स्वाधमेषु दया कार्या

समेषु स्वात्मवत् स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया ॥ १२९९ ॥

कार्यैवमापरोक्ष्येण दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः ।

रमाब्रह्मशिवादीनां विष्णोराधिक्यदृष्ट्यादिविपरीतज्ञानस्य अनर्थनिरूपणम्

तत्तमोऽन्धं व्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति ॥ १३०० ॥

रमाब्रह्मशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन ।
किमुताधिक्यदृष्टेस्त[1]द्गुणाभावमतेरपि ॥ १३०१ ॥

1. Pr. आधिक्यदृष्टेस्तु

दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्द्रष्टुस्तथोभयोः ।
इत्याह सच्छ्रुतिः

यमादीनामुपासनाङ्गत्वनिरूपणोपसंहारः

तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः[1] ॥ १३०२ ॥

उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव जायते ।

भगवद्द्वेषिणामपि मुक्तिरिति कथनं श्रुति-स्मृतिविरुद्धम्

द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत् ॥ १३०३ ॥

रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिणः ।
अभिद्रोहपदे नित्यमन्धे तमसि ते स्थिताः ॥ १३०४ ॥

"हरिद्विषस्तमो यान्ति ये चैव तद्भेदिनः ।
तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च" ॥ १३०५ ॥

इत्यादिश्रुतिसन्दर्भाद्द्वेषिणस्तम ईयते ।
"हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ॥ १३०६ ॥

विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः" ।
"यदनिन्दत्पिता मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ १३०७ ॥

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात्" ।
निन्दां भगवतः शृण्वन् तत्परस्य जनस्य वा ॥ १३०८ ॥

ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः ।
"अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ १३०९ ॥

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ १३१० ॥

---

1. U गुणसंयुतम्

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं[1] श्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १३११ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १३१२ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्" ॥ १३१३ ॥

"यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ।
कथं स न भवेद्द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित् ॥ १३१४ ॥

यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः" ॥ १३१५ ॥

इत्यादिवाक्यसन्दोहाद्द्वेषिणस्तम एव तु ।

भोग एव पुरुषार्थः, न मोक्षः इति चार्वाकमतनिरासः

नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकायतमते स्थिताः ॥ १३१६ ॥

भोगः शरीरपर्यन्तं भस्मीभावस्ततो भवेत् ।
इति तत्केन मानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिना ॥ १३१७ ॥

न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ।
घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयसा ॥ १३१८ ॥

नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ।
साधयन् सर्वसामान्यं कथमेव विशेषवान् ॥ १३१९ ॥

दृश्यन्ते पुरुषा लोके परापरविदोऽपि[2] च ।
अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः ॥ १३२० ॥

1. U मोहनीं 2. U, V 1, 3, 4, 5 परावरविदोऽपि च

प्रत्यक्षं देवतां[1] दृष्ट्वा तत्प्रसादाप्तभूतयः ।
ज्ञानविज्ञानपारज्ञा निषिध्यन्ते कथं नृभिः ॥ १३२१ ॥

दृश्यते चातिमाहात्म्यं तेषामतिमहौजसाम् ।
यदि तेऽपि निषिध्यन्ते किं नोक्तिस्ते निषिध्यते ॥ १३२२ ॥

यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
वरादयोऽपि तद्दत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि ॥ १३२३ ॥

अप्रामाण्यं तदुक्तेश्च वृथा वाचावसीयते ।
न हि प्रयोजनं किञ्चित्परलोकनिवारणात् ॥ १३२४ ॥

वृथावाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम् ।
स्वजीवनविरोधाय वदन् किं नाम बुद्धिमान् ॥ १३२५ ॥

प्रामाण्ये संशयः किं स्यात्तयोः पुरुषयोरपि ।
स्वजीवनविरुद्धोक्तिरज्ञो दृष्टस्य चापि यः ॥ १३२६ ॥

यश्चातीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः ।
अतीतानागतं सर्वं लोकानुभवमापयन् ॥ १३२७ ॥

अतः प्रत्यक्षगम्यत्वाद्वेदमात्वस्य च स्फुटम् ।
यद्यागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् ॥ १३२८ ॥

यद्यक्षजस्य मात्वं स्यादागमस्य कथं न तत् ।
लोकवाक्याद्विशेषश्चाव्यभिचारेण[2] सिध्यति ॥ १३२९ ॥

जैनोक्तमोक्षसाधनदूषणम्

अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च ।
प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने ॥ १३३० ॥

---

1. Pr. देवताः 2. Pr. विशेषश्च व्यभिचारेण

तद्वाक्याद्धर्मसज्ज्ञानविज्ञप्तिर्भवतीति च ।
धर्मोऽहिंसापरो नान्यो ज्ञानं पुद्गलदर्शनम् ॥ १३३१ ॥

इति जैनाः कथं [1]तत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः ।
विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते ॥ १३३२ ॥

प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता ।
आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् ॥ १३३३ ॥

यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृतः ।
एतेन कारणेनैव तत्तन्मानत्वमिष्यते ॥ १३३४ ॥

स्वरूपं हि तदेतेषामन्यथासिद्धिमानतः ।
अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेत् ॥ १३३५ ॥

स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता दोषा आनन्दमेव च ।
न मन्यते पुद्गलं स दुःखाभावः सुखं त्विति ॥ १३३६ ॥

मात्राभोगातिरेकेण सुखाधिक्यस्य दर्शनात् ।
सुखस्याभावता केन न च स्यात्किं विपर्ययः ॥ १३३७ ॥

यदि भावोऽपि कश्चित्स्यात्तस्यैवाभावता कुतः ।
यदि सर्वेऽप्यभावाः स्युरन्योन्यमिति भावता ॥ १३३८ ॥

अभावाभावतैव[2] स्यात्किं नश्छिन्नं तदा भवेत् ।
भावत्वं विधिरूपत्वं निषेधत्वमभावता ॥ १३३९ ॥

निषेधस्य निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेत् ।
प्रथमप्रतिपत्तिस्तु भावाभावनियामिका ॥ १३४० ॥

---

1. V 2, 5 तस्य प्रामाण्यमनुमानतः 2. U अभावाभावता यत्स्यात्

न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति क्वचित् ।
अस्वातन्त्र्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि ॥ १३४१ ॥

न हि दुःखिपरिज्ञानाद्दुःखित्वं विनिवर्तते ।
यदि पुद्गलविज्ञानाददुःखी स्यात्कथञ्चन ॥ १३४२ ॥

देहवानपि नादुःखी किं ज्ञानादुत्तरं सदा ।
इशक्लृप्त्यनुसारेण स्यात्कालादीशवादिनः ॥ १३४३ ॥

कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यान्न हि क्वचित् ।
अशेषदुःखविलये नेदानीं कारणं यथा ॥ १३४४ ॥

तथोत्तरं न[1] चैव स्यात् दृष्टिपूर्वानुमा यतः ।
शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं तत्प्रीतिजनकं यदि ॥ १३४५ ॥

तयैव बन्धहानिः स्यादिति किं नाम दूषणम् ।
स्वज्ञानाद्बन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित् ॥ १३४६ ॥

अहिंसायाश्च धर्मत्वं केन मानेन गम्यते ।
हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ॥ १३४७ ॥

धर्मस्य सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते ।
हत्याया मोक्षहेतुत्वं कुतो मानान्निवार्यते ॥ १३४८ ॥

शून्यज्ञानेन शून्यभावनया च मोक्षः इति
शून्यवादिमतनिरासः

न च शून्यपरिज्ञानाच्छून्यभावनयापि च ।
मोक्षः कथञ्चन भवेत् यदीदानीं कथं न सः ॥ १३४९ ॥

---

1. U तथोत्तरं च नैव स्यात्

परप्रसादनेच्छोस्तु विलम्बो नाम युज्यते ।
पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किंकृतो भवेत् ॥ १३५० ॥

अन्यत्रापि विलम्बास्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ।
अन्यथा कारणं चेत्स्यात्किं कार्यं नोपजायते ॥ १३५१ ॥

कारणे सति कार्यस्य भावः सुनियतोऽस्य हि ।

विज्ञानाद्वैतज्ञानात् विज्ञानभावनया च मोक्षः इति विज्ञानवादिमतनिरासः

विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैतवेदनात् ॥ १३५२ ॥

विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न घटते क्वचित् ।

वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतमोक्षसाधननिरासः

अन्तर्ज्ञानस्य बाह्ये च क्षणिकत्वस्य वेदनात् ॥ १३५३ ॥

भावनाच्चोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते ।

ईशप्रसादेन विना केवलं प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्षसाधनमिति साङ्ख्यमतं न युक्तम् ।

प्रकृतेः पुरुषस्यापि विवेको मुक्तिसाधनम् ॥ १३५४ ॥

इति साङ्ख्या न चैतस्मिन्मानमीशप्रसादतः ।
श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदेशस्य[1] प्रसादतः ॥ १३५५ ॥

वदन्ति नियमान्मुक्तिं तमृतेऽतः कुतो[2] भवेत् ।

ईश्वरप्रसादस्य वैशेषिकैः धर्मसहकारित्वेन, पतञ्जलिना तपस्स्वाध्यायादि- समकक्ष्यत्वेन, नैयायिकैरपि मोक्षस्य सहकारिमात्रत्वेन अङ्गीकारात् न तेषां मतं युक्तम्

कणादयोगाक्षपादा अपीशस्य प्रसादतः ॥ १३५६ ॥

---

1. U यदीशस्य प्रसादतः 2. V 2 कथं

मुक्तिं ब्रुवाणा अप्याहुः

ज्ञानिनामपि कर्मणां भोगादेव नाश इति न युक्तम्

भोगादेव च कर्मणाम् ।
क्षयं प्राहुः कुतश्चैतत्प्रसन्ने जगदीश्वरे ॥ १३५७ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ १३५८ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ १३५९ ॥

इति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्योऽन्यथागतेः ।

पाशुपतस्कान्दसौराद्युक्तमोक्षसाधननिरासः

न च पाशुपताद्युक्तशिवादीनामनुग्रहात् ॥ १३६० ॥

"नान्यः पन्था" इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रुतौ ।
"सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि" ॥ १३६१ ॥

एवं पुरुषशब्दश्च प्रयुक्तोऽभिशये हरौ ।
"न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" ॥ १३६२ ॥

इति चाधिपतिस्तस्य प्रतिषिद्धः स्वयं श्रुतौ ।
"विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्" ॥ १३६३ ॥

इति सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः ।
समाधिकस्य राहित्यान्नोपचारपुमानसौ ॥ १३६४ ॥

"पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति" ॥ १३६५ ॥

मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिः ।
अमृतेशानवचनात्सर्वस्येशानतोदिता ॥ १३६६ ॥

यदि सर्वत्वमुदितमुतेश इति तद्वृथा ।
उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य समुच्चयम् ॥ १३६७ ॥

पुरुषेणैवेदं[1] व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति ।
एतावानस्य महिमेति महिम्नो वचो हि तत् ॥ १३६८ ॥

सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ।
इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च ॥ १३६९ ॥

उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशताम् ।
अतो विष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ॥ १३७० ॥

तद्यथेति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेत् ।
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ १३७१ ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ।"
"सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ १३७२ ॥

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।"
इत्यादिभगवद्वाक्यैरुक्तार्थश्चावसीयते ॥ १३७३ ॥

भाट्टोक्तमोक्षसाधननिरासः

नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वन्नन्यत्परित्यजन् ।
मुच्यते संसृतेश्चैतदप्येतेन निराकृतम् ॥ १३७४ ॥

एतत्सर्वं 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रे सूत्रकारेणैवोक्तम्

विद्यैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह वेदराट् ।

1. U पुरुषेणेदं व्याप्तमिति

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादो न युक्तः

विना कर्म न मोक्षः स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः ॥ १३७५ ॥

नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ।

प्रतीकादिविषयमन्यथोपासनं वैकुण्ठादिप्राप्तिलक्षणापरमोक्ष-
साधनं, एकत्वज्ञानं अद्वैतब्रह्मावस्थानरूपपरमोक्षसाधन-
मिति मायावादिमतनिरासः

अन्यथोपासनमपि तमेवमिति वादिनी ॥ १३७६ ॥

निवारयत्यादरेण न प्रतीक इति प्रभुः ।
"अन्धंतमः प्रविशन्ति ये[1] त्वविद्यामुपासते" ॥ १३७७ ॥

इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेत् ।
न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते ॥ १३७८ ॥

अधिकरणार्थोपसंहारः

इति सर्वे प्रवि[2]ज्ञाय सर्वैस्तर्कैः[3] सदागमैः ।
उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः ॥ १३७९ ॥

ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव[4] क्रियासामान्यतश्च गीः ।
गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः परे ॥ १३८० ॥

यावदधिकारमित्यादिसूत्रतात्पर्यम्——योग्यतानुसारेण संसार-
मोक्षयोः भक्तिज्ञानादिविशेषः

अधिकारविशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः ।
विशेषो देवतादीनां मोक्षे चैव विशेषतः ॥ १३८१ ॥

1. U येऽविद्यामुपासते 2. V 5 परिज्ञाय, V 2, 4 प्रतिज्ञाय
3. U तर्कसदागमैः 4. U सर्वैर्गुणैश्चैव

अक्षरधियामित्यादिसूत्रतात्पर्यम्—तारतम्यसद्भावेऽपि मुक्तानां न परस्परं द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गः

न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात्समस्तशः ।
आभासत्वात्परेषां तदवराणां च सर्वशः ॥ १३८२ ॥

यतोऽवराणां सर्वेऽपि गुणाः सर्वाः क्रिया अपि ।
नियमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादनिबन्धनाः ॥ १३८३ ॥

अतः सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन ।

एतत्सूत्रद्वयस्य वृत्तिकारव्याख्यानस्य मायावादिव्याख्यानस्य च निरासः

न च संसारिदेवानां[1] कालेयत्तापरे इमे ॥ १३८४ ॥
सूत्रे ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः ।

अनारब्धस्य[2] भोगेन त्वितरे इति चोदितः ॥ १३८५ ॥

पौनरुक्त्येन तेनैते उक्तार्थे इति निश्चयः ।

इयदामननाधिकरणोक्ताधिकारितारतम्यनिरूपणम्

उषाः स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः ॥ १३८६ ॥

प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः ।
उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैः सर्वैश्च मुक्तिगाः ॥ १३८७ ॥

सूर्यधर्मौ यथा सोमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ।
शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च मित्रवत् ॥ १३८८ ॥

सोमवच्छतरूपा तु प्रसूतिर्वह्निवद्विराट् ।
पर्जन्यवद्वारुणी च तथा सञ्ज्ञा च रोहिणी ॥ १३८९ ॥

---

1. Pr. संसारिजीवानां 2. V 1,3,4,5 अनारब्धकार्ये भोगेन

धार्मी[1] च मित्रवच्चैव प्रावही परिकीर्तिता ।
मित्रपर्जन्यमध्यस्थावश्विनौ विघ्नवित्तपौ ॥ १३९० ॥

भृगुरग्निसमो मित्रस्तन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ।
वरुणाग्न्यन्तरा तत्र नारदः प्राय इन्द्रवत् ॥ १३९१ ॥

कामः सुपर्णी चोमावद्धीन्द्रो रुद्रवदीरितः ।
निर्ऋतिर्मित्रसदृशो[2] विश्वामित्रः कस्नुवत् ॥ १३९२ ॥

वैवस्वतो मनुश्चाश्विपश्चादन्ये ततोऽवराः ।
च्यवनोचथ्यवैन्याश्च शशबिन्दुश्च[3] हैहयः ॥ १३९३ ॥

तद्वच्च विप्रराजन्यविशेषोऽत्रापि कश्चन ।
तद्वत्प्रियव्रतश्चापि तदन्याः शतदेवताः ॥ १३९४ ॥

पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवराः ।

श्रियः नित्यमुक्तत्वात् अधिकारिवर्गे न ग्रहणम्,
हरिः सर्वोत्तमः

एतेभ्योऽभ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः ॥ १३९५ ॥

तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः ।
संहितायां बृहत्यां तु स्वयं भगवतोदितम् ॥ १३९६ ॥

तदेतदखिलं

तैजसाहङ्कारादुत्पन्नः अपरः प्राणः इन्द्रादनन्तरः

प्राण आहङ्कारिक एव च ।

इन्द्रादनन्तरः

प्रज्ञान्तराधिकरणतात्पर्यम्—अपरोक्षज्ञानं योग्यतानुसारेण भिन्नम्

दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ॥ १३९७ ॥

---

1. V 2,3 धर्मी 2. U निर्ऋतिर्मित्रसदृशो 3. V 2,3,5 शशिबिन्दुश्च

प्रदानाधिकरणलिङ्गभूयस्त्वाधिकरणयोः तात्पर्यम्
सम्यक्प्रसादपूर्वकं गुरोर्विद्यादानं अपरोक्षज्ञानकारणम्,
श्रवणादि न त्याज्यम्

सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम् ।
श्रवणादि च कर्तव्यं नान्यथा दर्शनं क्वचित् ॥ १३९८ ॥

पूर्वविकल्पाधिकरणतात्पर्यम्—गुरुस्वीकारक्रमगुरुस्वरूपादि-
निरूपणम्

गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्क्वचित् ।
विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता[1] ॥ १३९९ ॥

समे विकल्प एव स्यात्पूर्वानुज्ञा च सर्वथा ।
तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृग्यते ॥ १४०० ॥

गुरुर्ब्रह्माखिलानां च विद्या चैव सरस्वती ।
देवता भगवान्विष्णुः सर्वेषामविशेषतः ॥ १४०१ ॥

तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन ।
स्वोत्तमास्तु क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः[2] ॥ १४०२ ॥

हिरण्यगर्भोपदेशेन विना न कस्यापि मुक्तिः

उपदेशो ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये ।

परेणाधिकरणतात्पर्यम्—मोक्षसाधनेषु ज्ञानादिषु भक्तेः
प्राधान्यम्

साधनेभ्योऽधिका भक्तिर्नैवान्यत्तादृशं क्वचित् ॥ १४०३ ॥

---

1. U मुक्तिमिच्छता 2. U श्रुताः

भक्तिश्चैव हरावेव मुख्यान्यत्र यथाक्रमम् ।
स्वाधिकत्वेन[1] सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च ॥ १४०४ ॥

अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्दरूपिणी ।

पादार्थोपसंहारः

तत्पूर्विकोपासनैवं[2] कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥ १४०५ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः

1. U, V 3,4 स्वाधिका त्वेव ; V 1 स्वाधिका चैव
2. U तत्पूर्वकोपासनैवं

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः

॥ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति
बादरायणः ॐ ३-४-१

ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो
यथान्येष्विति जैमिनिः ॐ ३-४-२

ॐ आचारदर्शनात् ॐ ३-४-३

ॐ तच्छ्रुतेः ॐ ३-४-४

ॐ समन्वारम्भणात् ॐ ३-४-५

ॐ तद्वतो विधानात् ॐ ३-४-६

ॐ नियमाच्च ॐ ३-४-७

ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं
तद्दर्शनात् ॐ ३-४-८

ॐ तुल्यं तु दर्शनम् ॐ ३-४-९

भगवद्दर्शनेन देवादीनां मोक्षेतरापेक्षितपुरुषार्थस्यापि
प्राप्तिरिति निरूपणम्

एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात्सदा ।
अपेक्षितफलप्राप्तिरारब्धस्यानतिक्रमात् ॥ १४०६ ॥

देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्ञात्यनुसारतः ।

जैमिनिबादरायणमतयोः विशेषसामान्यविषयत्वेन विरोधपरिहारः

जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ॥ १४०७ ॥

सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषतः ।
बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते ॥ १४०८ ॥

॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ असार्वत्रिकाधिकरणम् ॥

ॐ असार्वत्रिकी ॐ ३-४-१०

ॐ विभागः शतवत् ॐ ३-४-११

ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ३-४-१२

॥ इति असार्वत्रिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अविशेषाधिकरणम् ॥

ॐ नाविशेषात् ॐ ३-४-१३

॥ इति अविशेषाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ स्तुत्यधिकरणम् ॥

ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ३-४-१४

ज्ञानिनां सदसत्प्रवृतिभ्यां विशेषसद्भावनिरूपणम्

विकर्मलेपो नैवास्ति सम्यग्दृष्टिमतां क्वचित् ।
गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्वविकर्मतः ॥ १४०९ ॥

देवानामपि न प्रायः क्लृप्तस्य तु कथञ्चन ।
प्राप्तह्रासो भवेत्क्वापि महता तु विकर्मणा ॥ १४१० ॥

तथापि तत्क्लृप्तमेव तस्मान्न नियमोज्झितिः ।
चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात् ॥ १४११ ॥

प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन ।
ह्रासोऽपि मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा ॥ १४१२ ॥

भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः ।

ॐ कामकारेण चैके ॐ ३-४-१५

अस्य सूत्रस्य चतुर्थाध्यायगतेन 'तदधिगमे'त्यादिसूत्रेण
पुनरुक्तित्वशङ्कापरिहारः

ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते ॥ १४१३ ॥

अशुचित्वादिकं चास्य[1] न भवेदिति तत्फलम् ।
अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यते ॥ १४१४ ॥

ॐ उपमर्दं च ॐ ३-४-१६

ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ ३-४-१७

1. U तस्य

ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना
चापवदति हि ॐ ३-४-१८

ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः
साम्यश्रुतेः ॐ ३-४-१९

ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ३-४-२०

ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति
चेन्नापूर्वत्वात् ॐ ३-४-२१

ॐ भावशब्दाच्च ॐ ३-४-२२

ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न
विशेषितत्वात् ॐ ३-४-२३

ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ ३-४-२४

ॐ अत एव चाग्नीन्धना-
द्यनपेक्षा ॐ ३-४-२५

ॐ सर्वापेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ३-४-२६

ॐ शमदमाद्युपेतः
स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ ३-४-२७

ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये
तद्दर्शनात् ॐ ३-४-२८

ॐ अबाधाच्च ॐ ३-४-२९

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ३-४-३०

ॐ शब्दश्चातोऽकामचारे[1] ॐ ३-४-३१

ॐ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॐ ३-४-३२

ॐ सहकारित्वेन च ॐ ३-४-३३

'उपमर्दं चे'ति सूत्रस्यापि 'तदधिगम' इत्यादिसूत्रेण
न पुनरुक्तिः

प्रारब्धकर्मजस्यैव विषभक्षान्मृतेरिव ।
प्राप्तस्याप्यनिवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ॥ १४१५ ॥

उपमर्द इह प्रोक्तः

देवादीनां प्रारब्धकर्मफलोपमर्दः न एकविधः, किन्तु
ज्ञानसामार्थ्यानुगुणः

देवादीनां यथाक्रमम्[2] ।

प्रारब्धकर्मणः ज्ञानेन सर्वथा नाशः इति पक्षस्य, ज्ञानिनापि
प्रारब्धकर्मजं फलं सर्वमनुभोक्तव्यमिति पक्षस्य च निरासः

सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ १४१६ ॥

---

1. U अकामकारे 2. V2 यथा क्रमः

न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्फलह्रासस्तु विद्यते ।
सर्वात्मना फलह्रासो यदि नारब्धकर्मणः ॥ १४१७ ॥

स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेत् ।

प्रथमाधिकरणोक्ते एतदधिकरणोक्ते च स्मृतिः प्रमाणम्

एवमाद्यपि सम्प्रोक्तं तन्त्रभागवते स्फुटम् ॥ १४१८ ॥

यावदधिकारमित्यधिकरणार्थस्य प्रपञ्चनम्, मोक्षे आनन्दतार-
तम्यनिरूपणम्, 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति
श्रुत्यर्थविचारः

तारतम्यं फले नो चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः ।
अवृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च ॥ १४१९ ॥

आनन्दतारतम्यं च तेषां [1]ब्रूयात्पृथक्पृथक् ।
संसार एव चेदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः ॥ १४२० ॥

अकामहतशब्दार्थोऽवृजिनत्वं च नो भवेत् ।
"कामस्य यत्राप्ताः कामस्तत्र माममृतं कृधि" ॥ १४२१ ॥

इति यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी ।
कामाहतिः कुतोऽन्यत्र प्राप्तकामस्य सा भवेत् ॥ १४२२ ॥

अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् ।
तदैवाकामहतता कुत एवान्यथा भवेत् ॥ १४२३ ॥

चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता ।
अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः ॥ १४२४ ॥

---

1. V2, 5 ब्रूयात्कचित्कचित्

यत्कामः स्वापमाप्नोति तदेवोत्थापितः पुनः ।
अवशोऽपि व्याहरति कुतः सुप्तावकामता ॥ १४२५ ॥

सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः ।
पर्येति तत्र जक्षंश्च क्रीडन् रतिमवाप्नुयात्[1] ॥ १४२६ ॥

कामान्नी कामरूपी सन्निमान् लोकांश्च सञ्चरन् ।
आस्ते गायन्साम[2] मुक्त इत्यादिश्रुतिसद्बलात् ॥ १४२७ ॥

अकामः स्यात्कथं मुक्तः कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
इत्यन्तःकरणस्थानां कामानां मोक्षमेव हि ॥ १४२८ ॥

आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेद्व्यर्थं विशेषणम् ।
हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ॥ १४२९ ॥

मुक्तानां कामितामाह पृथक् शाखासु यच्छ्रुतिः ।
अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ॥ १४३० ॥

मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणम् ।
अपापत्वमदुःखत्वं[3] चावृजिनत्वमिहोदितम् ॥ १४३१ ॥

अप्रियं वृजिनं दुःखमकं तोद इतीर्यते ।
तत्कारणत्वात्पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ॥ १४३२ ॥

इत्युक्तः स्वयमीशेन नामार्थः शब्दनिर्णये ।
अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ॥ १४३३ ॥

आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि ।
तस्मात्तस्मादकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना ॥ १४३४ ॥

---

1. U रतिमवाप्नुवन् 2. V 5 सामयुक्तः, V 4 समायुक्तः
3. J अदुःखं चावृजिनत्वमिहोदितम्, V 4 अदुःखत्वावृजिनत्वमिहोदितम्

अकामहत इत्युक्तेः श्रुतहानिरपि स्फुटा ।
कुत्रचित्कामिनः पुंसः कामाभावात् क्वचित्क्वचित् ॥ १४३५ ॥

इन्द्रादिसुखभोगोऽस्तीत्यनुभूतिर्हि कुप्यति ।
तस्मादमुक्तसुखगं[1] तारतम्यं पृथक्पृथक् ॥ १४३६ ॥

उक्त्वा यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ।
आहेति पेशलं तच्च चशब्दादेव गम्यते ॥ १४३७ ॥

राद्धः संसिद्ध इत्येव मुक्त एवावगम्यते ।
साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधुयुवा मतः ॥ १४३८ ॥

यौवनं नित्यमेतस्य[2] मुक्तस्येति युवा स च ।
फलमध्ययनस्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः ॥ १४३९ ॥

निर्ह्रासानन्दसम्प्राप्त्या चाशिष्ठ इति गीयते ।
स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेर्द्रढिष्ठ इति चोदितः ॥ १४४० ॥

बलिष्ठश्च स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम् ।
तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वभावव्यपेक्षया ॥ १४४१ ॥

स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः ।
श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् ॥ १४४२ ॥

संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ।
मुक्तान्मुक्तस्य युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षतः ॥ १४४३ ॥

युक्त्या मुक्तौ आनन्दतारतम्यसाधनम्

युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ।
नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साधने कुतः ॥ १४४४ ॥

1. V2 अमुक्तिसुखगं 2. Pr. नित्यमेवास्य

यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ।
यत्र साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च ॥ १४४५ ॥

दृष्टं नियमतो नो चेन्न यत्नं कुर्युरञ्जसा ।
कृच्छ्रेण साधनादेव न मुक्तवदुदीर्यते ॥ १४४६ ॥

"दशकल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ।
त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा ॥ १४४७ ॥

शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ।
वर्षायुतं च सूर्येण तपोऽवाक्शिरसा[1] कृतम् ॥ १४४८ ॥

सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाशशायिना ।
पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम् ॥ १४४९ ॥

अतिकृच्छ्रेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च[2]" ।
इत्येतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः[3] कथम् ॥ १४५० ॥

मोक्षे तारतम्यप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिवचनानि

"दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता" ।
इति मोक्षविशेषश्च स्वयं भगवतोदितः ॥ १४५१ ॥

"तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभि-
र्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ।
अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं
यथाधिकारावसितार्थसिद्धये" ॥ १४५२ ॥

---

1. Pr. अर्वाक्छिरसा 2. U हि 3. V 1, 5 मोक्षे विशेषाभावतः

"अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो
मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे
ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे" ॥ १४५३ ॥

इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिगम् ।
व्यक्तं वदन्ति तत्केन साम्यं मुक्तेषु गम्यते ॥ १४५४ ॥

परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिः दुःखाद्यभावसाम्यमाह

दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयते ।

साधनतारतम्येन मोक्षे फलतारतम्यं भारते निरूपितम्

भक्त्यादिगुणसद्भावे ह्यतुल्यत्वं च भारते ॥ १४५५ ॥

उक्तम्

साधनतारतम्ये प्रमाणानि

साधनवैचित्र्यमपि[1] सर्वत्र कथ्यते ।
" दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभोः ॥ १४५६ ॥

दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ।
नित्ययुक्तै[2]र्महाभागैर्विमोह[3]क्लेशसाध्वसैः ॥ १४५७ ॥

महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थैर्व्यवसायिभिः ।
अतीतानागतज्ञान[4]प्रभावाप्ययवेदिभिः ॥ १४५८ ॥

शौचस्वाध्यायसन्तोषतपः[5]सत्वदयान्वितैः ।
किमु मर्त्यैर्भयभ्रान्तिध्वंसमोहरुजान्वितैः ॥ १४५९ ॥

1. U साधनवैशेष्यं 2. V 1, 2, 3, 5 नित्यमुक्तैः 3. U विमुक्तक्लेशसाध्वसैः
4. U, V 1–4 प्रभवाप्ययवेदिभिः 5. U, V 1–5 सत्यदयान्वितैः

अल्पायुर्वीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः" ।
"कस्त्वं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति" ॥ १४६० ॥

"ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चन" ।
"मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ॥ १४६१ ॥

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते" ।
"इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न ॥ १४६२ ॥

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्
सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद" ।
"यः स्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो
नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः ।
ब्रह्मापि यं वेत्ति न चेह[1] सम्यक्
अन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः" ॥ १४६३ ॥

"नमस्तेऽमिततत्त्वाय ब्रह्मादीनां[2] च सूतये ।
निर्गुणाय च सत्काष्ठां[3] नाहं वेदापरे कुतः" ॥ १४६४ ॥

"नाहं[4] परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्याः
जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसङ्घाः[5] ।
यन्मायया मुषितचेतस ईशदैत्य-
मर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः" ॥ १४६५ ॥

"अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः
सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चिः ।
आदित्यविश्वेवसवोऽथ साध्या
मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ १४६६ ॥

1. U नैवेह 2. U, V 5 धर्मादीनां 3. Pr. यत्काष्ठां
4. V 4 नाहं परायुर्न मरीचिमुख्याः 5. U सत्त्वसङ्गाः

अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा
भृग्वादयोऽस्पृ[1]ष्टरजस्तमस्काः ।
यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः
सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये" ॥ १४६७ ॥

"सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः ।
जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप" ॥ १४६८ ॥

"न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन ।
मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि" ॥ १४६९ ॥

"यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने" ॥ १४७० ॥

"सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः ।
तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति तारतम्यं हि साधने" ॥ १४७१ ॥

"मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः" ॥ १४७२ ॥

"य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ १४७३ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ १४७४ ॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ १४७५ ॥

1. V 3, 4 अस्पष्ट

श्रद्धावाननसूयश्च[1] शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्[2]" ॥ १४७६ ॥

"ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ १४७७ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः" ॥ १४७८ ॥

"सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति ।
स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥ १४७९ ॥

सर्वत्र चान्यदप्येवं तेनादृष्टं न हि क्वचित् ।
सर्वत्र सर्वदैवेशं पश्यत्येव रमापि तु । ॥ १४८० ॥

न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् ।
स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्यत्येव हि सर्वदा ॥ १४८१ ॥

ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् ।
न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥ १४८२ ॥

मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत्सर्वगत्वेन चापि तु ।
न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥ १४८३ ॥

स्वात्मानमन्यच्च सदा विशेषैरखिलैरपि ।
पश्यत्यज्ञस्तथा[3] वाणी विशेषांस्तावतो न तु ॥ १४८४ ॥

त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्याप्तं शतगुणं[4] हरिम् ।
गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ॥ १४८५ ॥

1. U अनसूयुश्च 2. Pr. पुण्यकर्मणा
3. U पश्यन्त्यज्ञस्तथा ; पश्यत्यजस्तथा 4. Pr. शतगुणैः

पश्येद्विशेषानपि हि वाणीदृष्टान्न पश्यति ।
उमा सुपर्णी च महत्तत्त्वं यावत्प्रपश्यति ॥ १४८६ ॥

रुद्रदृष्टान्विशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन ।
स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः समस्तशः ॥ १४८७ ॥

जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहङ्कृतिः ।
पश्यन्तो मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ॥ १४८८ ॥

पश्यन्ति सोमसूर्यौ तु मनःस्थं परमेश्वरम् ।
अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ॥ १४८९ ॥

बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे कचित्कचित् ।
अन्ये चैव यथायोग[1]मण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ॥ १४९० ॥

श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन ।
कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ॥ १४९१ ॥

उमा यावदनन्तांशान्[2] पूर्वदृष्टेभ्य एव तु ।
विशेषान्वासुदेवस्य पश्चादुक्तान्विचक्षते[3] ॥ १४९२ ॥

शक्रकामादयश्चैव विशेषान् ब्रह्मणि स्थितान् ।
उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः शतांशानेव[4] चक्षते" ॥ १४९३ ॥

इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथार्थतः ।
[5]तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥ १४९४ ॥

साधनवैचित्र्यमङ्गीकृत्य साध्यवैचित्र्यानङ्गीकारोऽनुपपन्नः

साध्यसाधनवैरूप्यमदृष्टं केन कल्प्यते ।

---

1. U यथायोग्यं 2. Pr. अनन्तांशात् 3. U, V 1–4 पश्चादुक्ता विचक्षते
4. Pr. शतांशेन विचक्षते 5. U तारतम्यं विमुक्तानां

विचित्रफलदातुरीश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गं परिहरता
सूत्रकारेण साधनवैचित्र्यं निरूपितम्

वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन स्यातां परस्य च ॥ १४९५ ॥

सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ ।
तारतम्यात्साधनानां साध्यतादत्त्वमीशतः[1] ॥ १४९६ ॥

अवैषम्यादिहेतुः स्यात्सदैव परमेश्वरे ।
स्वातन्त्र्ये विद्यमानेऽपि साधनादौ परेशितुः ॥ १४९७ ॥

अपेक्ष्यानादिवैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः ।
नानादित्वादिति ह्युक्तमुपपद्यत इत्यपि ॥ १४९८ ॥

सेवाकर्तरि अनुरूपफलदानं, वैपरीत्यकर्तरि वैषम्यादिकं
च राजादावपि दृश्यते

अपेक्ष्योपायवैषम्यमुपेयस्य तथा स्थितिः ।
मया कया विरुद्धा स्याद्राजादावपि दृश्यते ॥ १४९९ ॥

साध्यसाधनवैरूप्याङ्गीकारे दृष्टत्यागादिदोषचतुष्टयम्

त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ।
मायिभ्योऽन्येन केनापि तत्किमन्यैश्च वादिभिः ॥ १५०० ॥

मायिनोऽत्रानुगम्यन्ते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ।
अप्यत्र मायिनां लिङ्गे तत्के दोषास्ततोऽधिकाः ॥ १५०१ ॥

मुक्तेषु तारतम्याङ्गीकारे परस्परं द्वेषप्रसङ्ग इति न युक्तं,
द्वेषं प्रति दोषित्वस्यैव प्रयोजकत्वात्

निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः ।
स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुतः ॥ १५०२ ॥

1. V3, 5 ईशितुः

भवेयुर्यदि चेर्ष्याद्याः समेष्वपि कुतो न ते ।
तप्यमानाः समान् दृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादियुता अपि ॥ १५०३ ॥

दृश्यन्ते बहवो लोके दोषा एवात्र कारणम् ।
यदि निर्दोषता तत्र किमाधिक्येन दूष्यते ॥ १५०४ ॥

मोक्षे अन्यदर्शनाभावान्न द्वेष इत्यपि न युक्तं, तथा सति अतिप्रसङ्गात्

यद्यन्यदर्शनाभावादीर्ष्यादिर्विनिवार्यते ।
अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ॥ १५०५ ॥

ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्वमेकाकिनः श्रुतौ ।
नैव रेमे स चैकाकी तस्मान्न रमते क्वचित् ॥ १५०६ ॥

द्वितीयमैच्छत्तेनासाविति श्रुतय ऊदिरे ।
यदीच्छा नैव[1] तत्रास्तीत्येव तत्कल्प्यते मृषा ॥ १५०७ ॥

श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं[2] किं नाङ्गीक्रियते स्वयम् ।

मुक्तानां साम्याङ्गीकारे अप्रामाणिकानेककल्पनम्, प्रमाणाभावश्च

तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ॥ १५०८ ॥

अश्रुता समता केन कल्प्यते युक्तिमानिना ।
किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते ॥ १५०९ ॥

वृथायमाग्रहः केन श्रुतहान्यश्रुतग्रहे ।

चेतनत्वहेतुना मुक्तेषु तारतम्यसाधनम्

मोक्षेऽपि तारतम्येतश्चेतनत्वाद्यथा[3] पुरा ॥ १५१० ॥

---

1. U तत्र नैवास्तीत्येव 2. U, V 1–5 एव 3. U, V 3, 4 चेतनत्वात्पुरा यथा

इत्युक्त उत्तरं किं ते कल्पनामात्रवादिनः ।
न च दुःखादिकं कल्प्यं निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ॥ १५११ ॥

मुक्तस्य निर्दुःखत्वादिप्रतिपादकश्रुतयः

शोकं तरत्यात्मवेत्ता तीर्णः सर्वानदुःखभाक् ।
'येनानन्द्येव भवति न शोचति कदाचन' ॥ १५१२ ॥

'किल्बिषस्पृत्पितुषणिररं हित इहेश्वरः' ।
'यं यमन्तमभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह' ॥ १५१३ ॥

इत्यादिश्रुतयो मानं निर्दुःखत्वादिसम्पदि ।
अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र लभ्यते ॥ १५१४ ॥

तारतम्यानुमा [1]तस्माद्भवेन्नातिप्रसङ्गिनी ।

मुक्ततारतम्यसाधनोपसंहारः

श्रुतियुक्तिबलादेव[2] तारतम्यं विभाव्यते ॥ १५१५ ॥
मुक्तावपि ततः केऽत्र[3] विरोधं कर्तुमीशते ।

इति स्तुत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥

ॐ सर्वथापि तु त एवोभय-लिङ्गात् ॐ ३-४-३४

ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ ३-४-३५

1. U.V 1,3,4 तेन 2. U,V 1-4 एवं 3. V 2 कोऽत्र विरोधं कर्तुमीहते

ॐ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॐ ३-४-३६

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ३-४-३७

ॐ विशेषानुग्रहं च ॐ ३-४-३८

ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो
लिङ्गाच्च ॐ ३-४-३९

ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि
नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॐ ३-४-४०

इति उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ आधिकारिकाधिकरणम् ॥

ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानु-
मानात्तदयोगात् ॐ ३-४-४१

ॐ उपपूर्वमपीत्येके भाव-
शमनवत्तदुक्तम् ॐ ३-४-४२

ॐ बहिस्तूभयथापि
स्मृतेराचाराच्च ॐ ३-४-४३

इति आधिकारिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जीवाः उत्कर्षापकर्षहेतुभूतानादिनित्यनानाविधयोग्यतावन्तः।
हरेः महालक्ष्म्याश्च न ब्रह्मण आधिक्यं, ऋजवः समाः, एतदति-
रिक्तेभ्यः सर्वेभ्यः ब्रह्मा अधिक इति स योग्यतोत्कर्ष-
परम्परायाः अवधिः, कलिः योग्यतापकर्ष-
परम्परायाः अवधिः।

अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् ॥ १५१६ ॥

को निवारयितुं शक्तो युक्त्यागमबलोद्धृताम्।
ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्ययुक्तः कालो विवादवान् ॥ १५१७ ॥

कालो ह्ययं यथेत्यादि मानुमामानिनो[1] भवेत्।
अन्यशब्दो हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्यविवक्षया ॥ १५१८ ॥

प्रयुक्तो[2] नैव दोषाय रुद्रादिषु च युक्तितः।
उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो भवेत् ॥ १५१९ ॥

व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च।
बलज्ञानाधिकत्वं तु[3] तेभ्यो हि[4] ब्रह्मणः सदा ॥ १५२० ॥

आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते[5] ॥ १५२१ ॥*

ब्रह्मादिजीवेषु अनादिनित्यनानाविधयोग्यतासत्त्वे श्रुतयः

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्
अन्यमन्यमतिनेनीयमानः।
एधमानद्विळुभयस्य राजा
चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १५२२ ॥

1. K, B1 नानुमामानिनः 2. V2,5 प्रवृत्तः 3. U,V2,3,5 च
4. V2-5 तेभ्योऽपि 5. V2,3,5 इष्यते
* १४६२ तमश्लोकानन्तरं असङ्ख्यातं श्लोकार्धं मनसि निधाय श्लोकार्धोऽप्ययं पूर्ण-
तया परिगणितः।

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति
वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः
पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १५२३ ॥

दिवे दिवे सदृशीरन्यमर्धं
कृष्णा असेधदप सद्मनोजाः ।
अहं दासा वृषभो वस्नयन्तो-
दव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ १५२४ ॥

तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्मा-
द्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्य-
सुरास्ते ह पराबभूवुः ॥ १५२५ ॥

तद्यथा पेशस्कारी[1] पेशसो मात्रा[2]मुपादायान्यन्न-
वतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं
शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्या-
णतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा
प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां[3] भूतानाम् ॥ १५२६ ॥

तत्रैव स्मृतयः

"प्रयान्ति परमां सिद्धि[4]मैहिकामुष्मिकीं द्रुतम् ।
या न प्राप्यासुरैः सर्वैरक्षय्या[5] क्लेशवर्जिता ॥ १५२७ ॥

न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना भागवतान्नरान् ।"
"अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ १५२८ ॥

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ १५२९ ॥

---

1. U,V 4,5 पेशस्करी 2. U अपादाय 3. U,V 1 अन्येषां वा भूतानाम्
4. V 2,4,5 ऋद्धिं 5. U,V 1–5 अक्षया

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं[1] श्रिताः ।
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ १५३० ॥

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।
अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ १५३१ ॥

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥ १५३२ ॥

दया भूतेष्वलोलुत्वं[2] मार्दवं ह्रीरचापलम् ।
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ १५३३ ॥

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ।
दम्भो[3] दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ १५३४ ॥

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्" ।
"मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १५३५ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १५३६ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्" ॥ १५३७ ॥

"द्विविधो[4] भूतसर्गोऽत्र दैव आसुर एव च ।
विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथासुरः ॥ १५३८ ॥

देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥ १५३९ ॥

---

1. U,V1 मोह्नीं 2. V4,5 अलोलुप्त्वं 3. U डम्भो दर्पोऽतिमानश्च
4. Pr. द्वौ भूतसर्गौ भूपात्र

दैत्यानां बाहुशालित्वं[1] मात्सर्यं युद्धसत्क्रिया ।
नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजारतिः स्मृतिः ॥ १५४० ॥

वर्णाश्रमाचारवत्त्वं स्वाध्यायो भक्तिरच्युते ।
शिवे सूर्ये तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः ॥ १५४१ ॥

अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु स्वभावतः ।
विपरीताः स्मृता[2] दैत्याः सदैवानादिकालतः ॥ १५४२ ॥

मानुषा मिश्रमतयो[3] विमिश्रगतयोऽपि च" ।
इत्यादिवाक्यसन्दर्भै[4]र्ज्ञायतेऽनादियोग्यता ॥ १५४३ ॥

अनादियोग्यतासाधकानुमानागमानामनुग्राहकतर्कः

यद्यनादिविशेषो[5] न साम्प्रतं कथमेव सः ।
अदृष्टादेव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः ॥ १५४४ ॥

आकस्मिको विशेषश्चेददृष्टे क्वचिदिष्यते ।
सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता[6] भवेत् ॥ १५४५ ॥

अदृष्टाच्चे[7]द्विशेषोऽयमनादित्वं कुतो न तत् ।

'रामकृष्णादिभगवद्रूपाणां परस्परं भेदः प्रत्यक्षदृष्टः, ततश्च भेदानुषङ्गिणो दोषास्तत्र स्युः' इत्याक्षेपनिरासः ।
भगवतो निर्दोषत्वसमर्थनम् ।

"न चान्यभेदवद्विष्णोर्भेदस्तद्दर्शिनामपि ॥ १५४६ ॥

दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यते ।
बहुत्वं च विशेषेण न भेदेन कथञ्चन ॥ १५४७ ॥

---

1. U बाहुषाळित्वं 2. U,V 2,5 ततः 3. Pr. मिश्रगतयो विमिश्रमतयोऽपि च
4. U वाक्यसन्दर्भे 5. U,V 1–4 अनादिर्विशेषो न 6. V 1,2,3,5 अदृष्टापेक्षिता
7. Pr. अदृष्टाच्च विशेषोऽयं

प्रत्यभिज्ञा च येषां न तेऽपि तन्मुष्टदृष्टयः ।
भेदं नैव प्रपश्यन्ति भेदमन्येभ्य एव च ॥ १५४८ ॥

पश्यन्त्येवं हरिस्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा" ।
एवं बृहत्संहितायां वचनं न पुराणगम् ॥ १५४९ ॥

लोकदर्शनबाधैव वेदरोधाय शक्नुयात् ।
अपरीक्षितदृष्टिश्च परीक्षापूर्वदर्शनम् ॥ १५५० ॥

निषेद्धुं शक्नुयात्क्वापि देवदत्तादिदृष्टिवत् ।
न च निश्चितभेदस्य दर्शनेऽस्ति पुराणगम् ॥ १५५१ ॥

वाक्यं क्वचिद्धि संमुग्धं[1] दर्शनं तत्र गम्यते ।
अपरीक्षितमेवात्र वेधादिकमधीशितुः ॥ १५५२ ॥

परीक्षादर्शने नैव दृश्यते केनचित्क्वचित् ।
निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणम् ॥ १५५३ ॥

निर्दोषमेव रुद्रोऽद्राक्षिर्दोषं तं पुरन्दरः ।
निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येवं सुरोत्तमैः ॥ १५५४ ॥

अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः" ।
इति बर्कश्रुतेश्चैव[2] सदोषं नास्य दर्शनम् ॥ १५५५ ॥

"अविद्धो विद्धवद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ।
अबद्धो बद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः" ॥ १५५६ ॥

इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह निर्दोषतां हरेः ।
"अपरीक्षितदृष्टचैव सदोषो दृश्यते हरिः ॥ १५५७ ॥

1. U संमुग्धदर्शनं   2. U V 1, 5 बर्कुश्रुतेः

परीक्षादर्शने नैव दोषो दृश्यो[1] हरेः क्वचित् " ।
इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

परीक्षितस्यैव प्रामाण्यम्

प्रमाणं हि परीक्षितम् ॥ १५५८ ॥

प्रामाण्यग्रहस्य परीक्षाधीनत्वे अनवस्थेति न वाच्यं, सम्भावित-
दोषे अन्तःकरणपरिणामरूपे वृत्तिज्ञाने एव परीक्षापेक्षा
न तु बाधरहिते साक्षिज्ञाने ।

न परीक्षानवस्था स्यात्साक्षिसिद्धे त्वसंशयात् ।
मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने ॥ १५५९ ॥

सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् ।
इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं[1] भयाभयकृपादयः ॥ १५६० ॥

साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान् क्वचित् ।
यत्क्वचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तत् ॥ १५६१ ॥

मनश्चक्षुर्दर्शनादेरपि यत्रैव साक्षिणा ।
प्रामाण्यं सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् ॥ १५६२ ॥

न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते ।
नियमेन सुखाद्येषु प्रामाण्यं साक्षिगोचरम् ॥ १५६३ ॥

स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी पश्यत्येव सुनिश्चयात् ।
ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेः ॥ १५६४ ॥

दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य साक्षिणा ।
निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतःप्रामाण्यमिष्यते ॥ १५६५ ॥

---

1. U दृश्यो दोषो हरेः क्वचित् 2. U दुःखभयाभयकृपादयः ।

अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ।
साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं[1] स्वलक्षणम् ॥ १५६६ ॥

न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं कुरुते जनः ।
न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः ॥ १५६७ ॥

तस्मादनुभवारूढं किमर्थमपलप्यते ।
दोषाभावादिकं चैव साक्षी सम्यक्प्रपश्यति ॥ १५६८ ॥

अनवस्थापरिहारोपसंहारः

तत्परीक्षितमानेन न दोषो विष्णवि क्वचित् ।

अपरीक्षितस्य साधकत्वे अतिप्रसङ्गः

अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते ॥ १५६९ ॥

प्रत्यक्षागमयोरुपजीव्यत्वविवेकः

तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमस्यापि मानता ।
उपजीव्यमक्षजं यत्र तदन्यत्र विपर्ययः ॥ १५७० ॥

लौकिकव्यवहारेऽत्र प्रत्यक्षस्योपजीव्यता ।
अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता ॥ १५७१ ॥

आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यते ।
न चेत्स्याद्दोषवानन्यः शास्त्रसिद्धं हि लक्षणम् ॥ १५७२ ॥

कस्यचिद्दोषवत्त्वं स्यादितिमात्रेऽक्षजं भवेत् ।
न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः ॥ १५७३ ॥

---

1. U, V 1, 4 तत्प्रामाण्यस्वलक्षणम् ।

केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न चाक्षजम् ।

उपजीव्यवेदविरोधे पुराणवाक्यस्य न प्रामाण्यम्

पौराणं वाक्यमेवात्र तच्छ्रुत्यैव विरुद्ध्यते ॥ १५७४ ॥

पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव न चापरः ।
तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च भविष्यति ॥ १५७५ ॥

अपरीक्षितस्य न प्रमाणत्वम्

अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं भवेत् ।
यद्येवं देवदत्तादिभ्रमः किं नाक्षजं भवेत् ॥ १५७६ ॥

परीक्षया शोधितमुपजीव्यमुपजीवकं बाधते, न तु यथाश्रुतम्

यावच्छक्ति परीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने ।
दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् ॥ १५७७ ॥

भ्रमस्य धर्मिसमर्पकत्वेन उपजीव्यत्वं, धर्म्यंशे च न बाधः

भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य हि ।
बाधकज्ञानवृत्तिः स्यात्

उपजीव्यायाः 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतेः उपजीवक-
'तत्वमस्या'दि श्रुत्या न बाधः

न चैवं सुपरीक्षिते ॥ १५७८ ॥

सर्वं तदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः ।
कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणम् ॥ १५७९ ॥

विहाय यस्मात्कस्माचित्स्वरूपस्यैव चेद्यदि ।
उपजीव्यत्वमेतस्माद्व्यावृत्तं यावता भवेत् ॥ १५८० ॥

तावतैवोपजीव्यत्वं स्वरूपस्यैव न क्वचित् ।
सर्वलक्षणयुक्तं च[1] स्वरूपं यदि भण्यते ॥ १५८१ ॥

अस्तु नो नैव हानिः स्यात् स्वपक्षश्चायमञ्जसा ।
यस्मादन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः ॥ १५८२ ॥

विशेषसामान्यतया स्वरूपमखिलं भवेत् ।
पुरोवर्तित्वपूर्वाणि देवदत्तादिकभ्रमे ॥ १५८३ ॥

व्यावर्तयन्ति तद्रूपं चैत्रमात्राद्धिनैव तु[2] ।
ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाद्व्यावर्तयति किं पुनः ॥ १५८४ ॥

यस्मात्कस्माचिदप्यर्थात्तावच्चेत्सिद्धसाधनम् ।

चिन्मात्रत्वादिना ब्रह्मणः उपजीव्यत्वमिति न युक्तम्

चिन्मात्रत्वं च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः ॥ १५८५ ॥

तावन्मात्रं यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ।
चिन्मात्राभेदसाध्येऽपि सिद्धं तत्प्रतिवादिनः ॥ १५८६ ॥

स्वाभेदाङ्गीकृतेरेव चित्त्वं स्वस्यापि यन्मतम् ।
सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव तन्न हि ॥ १५८७ ॥

इति चेच्चेतनत्वं च ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितम् ।
स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते सविशेषतः ॥ १५८८ ॥

स्वरूपमात्रमुपजीव्यमिति न युक्तम्

स्वशब्दोऽपि परापेक्षस्तस्माद्व्यावृत्तिरेव हि ।
स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः स्वरूपं नाम किं न चेत् ॥ १५८९ ॥

---

1. U, V5 तु   2. U, V1, 4 हि

रूपशब्देन पूर्णत्वात्तच्च सामान्यतावचः ।
न स्वरूपाभिधायि स्याद्वैयर्थ्यं स्वपदस्य[1] यत् ॥ १५९० ॥

ज्ञातृज्ञेयादिसापेक्षज्ञानात्मकं चैतन्यं न ब्रह्मस्वरूपं, तव मते ब्रह्मणः निर्विशेषत्वाङ्गीकारात्

चेतनस्य स्वभावो हि चैतन्यमिति गीयते ।
तस्माद्विशेषबाहुल्यं चैतन्यस्य विशेषतः ॥ १५९१ ॥

ज्ञातृज्ञेयविहीनं ज्ञानं नैव सम्भवति

न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम क्वचिद्भवेत् ।
ज्ञेयज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्यत्र[2] न च प्रमा ॥ १५९२ ॥

ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं चेद्भोक्तृभोग्यतः[3] ।
हीनं भोजनमेव स्यात्ताडनं कर्तृताड्यतः ॥ १५९३ ॥

नित्यत्वात्तादृशं च स्यादिति चेन्नित्यवागपि ।
वाच्यवक्तृविहीना स्यान्न हि सा चैव तादृशी ॥ १५९४ ॥

द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा ।
नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् ॥ १५९५ ॥

न हि वक्तृविहीना च वाच्यहीनापि[4] वाक् क्वचित् ।
ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानमेव[5] न तद्भवेत् ॥ १५९६ ॥

न हि नित्योऽपि वक्तास्ति वाक्यवाच्यविवर्जितः ।
ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते ॥ १५९७ ॥

---

1. U,V 2,4 स्वरवस्य 2. V इत्यत्र च न प्रमा 3. U,V 2,3,5 भोज्यतः
4. Pr. वाच्यहीना च 5. U,V 4 एवं

प्रपञ्चमिथ्यात्वमप्रामाणिकम् । 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुतेः न सर्वमिथ्यात्वे तात्पर्यम्

किञ्च सर्वविलोपश्च केन मानेन गम्यते ।
सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि गृह्यते ॥ १५९८ ॥

तदभावे न सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा ।
न गृह्यते चेत्तन्न्यायादपलापो न हि क्वचित् ॥ १५९९ ॥

उपपत्तिविहीनस्य वाक्यस्यार्थो न गम्यते ।

उपक्रमादिलिङ्गेषु उपपत्तेः प्राबल्यम्

उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १६०० ॥

श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात् ।
प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चागमा यदा ॥ १६०१ ॥

विरुध्यन्ते न चार्थोऽस्ति यत्र लिङ्गविरोधिता ।
स एवार्थः कथं ग्राह्य उपपन्नेऽविरोधिनि ॥ १६०२ ॥

'सर्वं तदुपजीव्यैवे'त्यादिना उक्तस्यार्थस्योपसंहारः

मुख्यार्थे विद्यमाने तु क्व सार्वज्ञं निषिध्यते ।
अतः सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि ॥ १६०३ ॥

जीवानामनादियोग्यतायाः मुक्तानां तारतम्यस्य च प्रामाणिकत्वेन जीवब्रह्मणोरैक्यासम्भवेन तत्सिद्धये सर्वमिथ्यात्वकल्पनं न युक्तम्

अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ।
अनादियोग्यता चोक्ता तेन ग्राह्यैव[1] सर्वथा ॥ १६०४ ॥

---

1. Pr. ग्राह्या हि

मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ।

मुक्तानां तारतम्यसमर्थनम्

ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि ॥ १६०५ ॥

तारतम्यं तु मुक्तौ च तेनैवाध्यवसीयते ।
तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः ॥ १६०६ ॥

कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्ति हि ।
बिभ्यति स्माशुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा ॥ १६०७ ॥

न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तितः ।
कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ॥ १६०८ ॥

तादृशोऽपि स्वभावश्चेदज्ञस्यापि भवेत्तथा ।
फलवत्त्वे प्रमाणं चेत्तत्र ज्ञस्य समं हि तत् ॥ १६०९ ॥

'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च[1] निवृत्तमिह चोच्यते ।
निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' ॥ १६१० ॥

'शुभेनानन्दवृद्धिः स्यात् ह्रासश्चैवाशुभेन हि ।
ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः' ॥ १६११ ॥

'उपास्ते स य आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि[2] ।
अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयेत् सृजते च तत् ॥ १६१२ ॥

अविद्वान् बहुकर्मापि ह्यन्तवत्फलमाप्नुयात् ।
यदेव विद्यया कुर्यात्तदेव ह्यतिवीर्यवत्' ॥ १६१३ ॥

इत्यादिवाक्यसामर्थ्यात्तारतम्यं विमुक्तिगम् ।
न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते ॥ १६१४ ॥

---

1. V1 तु 2. U, V1 ह

न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेत् ।
ज्ञानद्वारेण चेत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपता ॥ १६१५ ॥

ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं न चान्यथा ।
पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ॥ १६१६ ॥

प्रारब्धानां तु भोगेन तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् ।
मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि ॥ १६१७ ॥

ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि[1] शुभानि ज्ञानसिद्धये ।
अकाम्यानि निषिद्धानि ज्ञानरोधाय भुक्तये ॥ १६१८ ॥

योग्यताया बलाद्यच्च शुभबाहुल्यमादितः ।
ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य कारणम् ॥ १६१९ ॥

मोक्षसाधनज्ञानस्य भक्तिभागत्वनिरूपणम्

ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्भक्तिर्ज्ञानमितीर्यते ।
ज्ञानस्यैव विशेषो यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ १६२० ॥

परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा ।
स्नेहयोगोऽपि तद्वत्स्याद्विशेषो ज्ञानगोचरः[2] ॥ १६२१ ॥

इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ।
वदन्ति श्रुतयः सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ॥ १६२२ ॥

भक्तिर्ज्ञानमिति क्वापि

द्वेषस्य सन्मुक्तिसाधनत्वनिरासः

न हि द्वेषयुता दृशिः ।
पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ १६२३ ॥

---

1. U सर्वाणि 2. U, V 3,5 ज्ञानगोऽपरः

'चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च ।
संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यममधस्तथा ॥ १६२४ ॥

मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथापरम् ।
नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं संसृतावपि ॥ १६२५ ॥

काम्यं कर्म निषिद्धं च साज्ञानमिति निश्चयः ।
द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकम्' ॥ १६२६ ॥

इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् ।
असन्मुक्तेः कारणं च मुक्तावित्यत्र केशवः ॥ १६२७ ॥

मुक्तिशब्दोदितो मोक्षं स्वभक्तानां करोति यत्
द्वेषतोऽपि[1] विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनम् ॥ १६२८ ॥

भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् ।
वदन्ति श्रुतयः सर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥ १६२९ ॥

यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो दोषसञ्चयः ।
स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् ॥ १६३० ॥

द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् ।
यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम् ॥ १६३१ ॥

प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् ।
वाक्यं श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ॥ १६३२ ॥

बह्वागमविरोधाच्च न द्वेषान्मुक्तिवाचकम् ।
'तमो द्वेषेण संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ॥ १६३३ ॥

---

1. U, V5 द्विषतोऽपि

विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेन चाञ्जसा ’ ।
इति षाड्गुण्यवचनमप्युक्तार्थनियामकम् ॥ १६३४ ॥

महातात्पर्यरोधेन[1] कथं वाक्यं प्रमाणताम् ।
याति सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्यमिष्यते ॥ १६३५ ॥

वाचकत्वं हि तात्पर्यं यदर्था अखिला रवाः ।
सोऽर्थः कथं परित्याज्य एकशब्दस्य संशये ॥ १६३६ ॥

अतो विज्ञानभक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् ।

भक्तेः परमपुरुषार्थसाधकत्वे प्रमाणानि

‘ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ १६३७ ॥

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ’ ।
‘ भक्त्या ज्ञानं ततो भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा ॥ १६३८ ॥

ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी ’ ।
‘ भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ॥ १६३९ ॥

तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ’ ।
‘ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ १६४० ॥

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ १६४१ ॥

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ’ ।
इत्यादिवाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ॥ १६४२ ॥

---

1. U महातात्पर्यरोधे च

द्वेषस्य न भगवत्प्रसादसाधनत्वम्

न च प्रसादमाप्नोति द्वेषाद्भक्त्या तमाप्नुयात् ।
इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईयते ॥ १६४३ ॥

'ये पृथग्विहिता विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम् ।
त एव दृष्टवैलोम्यादङ्गीकार्या न चापरम् ॥ १६४४ ॥

अन्यदृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते ।
दोषाभावाश्च ये वेदैरुदिता अविहाय तान् ॥ १६४५ ॥

अनुक्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्यशक्तितः' ।
एवं बृहत्संहितावाक् सिद्धान्तो हि तदीरितः ॥ १६४६ ॥

न केवलं विष्णौ किन्तु तद्भक्तेषु रमादिषु तारतम्येन
क्रियमाणा भक्तिरपि भगवद्भक्तिरेव

तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् ।
कर्तव्यैषापि तद्भक्तिर्लोकवेदानुसारतः ॥ १६४७ ॥

यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् ।
दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥ १६४८ ॥

व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते ।
भक्तिदोषो ह्यसौ यन्न तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ॥ १६४९ ॥

तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिर्दृष्टानुसारतः ।
विष्णुप्रसादानुसारात्कार्या दोषस्तदन्यथा ॥ १६५० ॥

स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते ।
तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनम् ॥ १६५१ ॥

उक्तार्थे आगमः

'लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा[1] गिरां पतिः ।
सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ॥ १६५२ ॥

तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ।
सर्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्य सदैव हि ॥ १६५३ ॥

तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम् ।'
इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ॥ १६५४ ॥

'हरिभक्तिः क्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः ।
हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् ॥ १६५५ ॥

तत्पूजा विहितात्याग[2] इति मुक्तेः क्रमेण हि ।
नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः' ॥ १६५६ ॥

इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णये ।
प्रवृत्ते पञ्चरात्रे हि साधनस्य[3] विनिर्णयः ॥ १६५७ ॥

हरिद्वेषो न कार्यः, हरौ तद्भक्तेषु च तारतम्यानुसारेण भक्तिः
कार्या इत्यत्र युक्त्यन्तराणि

हरिद्वेषो न शुभदः सद्द्वेषत्वाद्यथा गुरोः ।
क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीतिकारणं तत्प्रियोपगा ॥ १६५८ ॥

भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र च ।
प्राधान्यतारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ॥ १६५९ ॥

---

1. U गिरिजेन्द्राङ्गिरःसुताः 2. U, V1 विहितत्यागः
3. U साधनस्यातिनिश्चयः, V2 साधनस्यातिनिर्णयः

प्रीतिदैव हरेर्यस्माद्भक्तिः सा स्वोपगा यथा ।
इति वा

॥ फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ३-४-४४

जीवेन अनुष्ठितस्य शुभकर्मणः फलं स्वामित्वात् देवानां तारतम्येन भवति, अशुभकर्मणः फलं तु न भवति।

ज्ञानकर्मादिफलं चैषु क्रमोपगम् ॥ १६६० ॥

स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेत् ।
अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः ॥ १६६१ ॥

आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् ।
'पुण्यमेवामुमाप्नोति न देवान् पापमाप्नुयात्' ॥ १६६२ ॥

इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे युक्तयोऽपराः[1] ।
'उपासनाधर्मफलं यतो देहान्तरे स्थितिः ॥ १६६३ ॥

वासुदेवाज्ञया चैव पूर्वकर्मानुसारतः ।
प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्यपापेषु नित्यशः ॥ १६६४ ॥

अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः ।
हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ॥ १६६५ ॥

हरिपूजेति चोद्देशात्कथं न शुभमाप्नुयुः ।
अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा ॥ १६६६ ॥

सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवन्त्या विरिञ्चतः ।
देवा एव हि देवानां विशिष्टा विनियामकाः ॥ १६६७ ॥

---

1. Pr. युक्तयः पराः

ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ।
अतः सर्वगुणानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः[1] ॥ १६६८ ॥

द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं[2] फलम् ।
देवानामन्यगं चापि तेषु[3] हि ब्रह्मणोऽधिकम्' ॥ १६६९ ॥

बृहत्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा फलनिर्णये ।
लोकेऽप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते ॥ १६७० ॥

जीवानुष्ठितस्य अशुभस्य कर्मणः फलं असुराणां
तारतम्येन भवति

एवं च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ।
अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥ १६७१ ॥

' शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः ।
क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः ॥ १६७२ ॥

प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः' ।
इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरञ्जसा ॥ १६७३ ॥

ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ३-४-४५

ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ३-४-४६

---

1. Pr. अखिलमन्यतः 2. V3 अखिलं 3. U तेषु यद्ब्रह्मणो हि तत्

कर्तुः जीवस्यापि शुभाशुभफलं स्यादेव

'यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् ।
शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च स्याद्यथोदितम् ॥ १६७४ ॥

तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्त्युपभोगिनः ।
मानुषोत्तममारभ्य देवास्तु निरयं विना ॥ १६७५ ॥

असुरास्तु विना मुक्तिं तमोऽन्धमपि चाप्नुयुः' ।
इति तत्वविवेकोक्तं[1] स्वयं भगवतो[2] वचः ॥ १६७६ ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥

ॐ कृत्स्नभावात्तु
गृहिणोपसंहारः ॐ ३-४-४७

ॐ मौनवदितरेषा-
मप्युपदेशात् ॐ ३-४-४८

॥ इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥

ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ३-४-४९

शिष्याः, ज्ञानदा आचार्याश्च तारतम्यानुसारेण ज्ञानदान-
फलं लभन्ते

ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात्फलमाप्नुयुः ।
'मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ॥ १६७७ ॥

---

1. V2 तत्त्वावलोकोक्तं 2. U, V1, 2, 3, 5 भगवता

तद्गुरुर्द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ।
देवाः सहस्रगुणितं क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम् ॥ १६७८ ॥

ब्रह्मा महौघगुणितमेवं फलविनिर्णयः' ।
इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥ १६७९ ॥

युक्तं च तन्न गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् ।
'य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ १६८० ॥

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ।
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ १६८१ ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो[1] भुवि' ।
इत्याह भगवानेवमपि पात्रमपेक्ष्यते ॥ १६८२ ॥

॥ इति अन्वयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ऐहिकाधिकरणम् ॥

ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ३-४-५०

॥ इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥

ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ३-४-५१

॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

---

1. U, V3, 4 प्रियतरो

कर्तुः जीवस्यापि शुभाशुभफलं स्यादेव

'यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् ।
शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च स्याद्यथोदितम् ॥ १६७४ ॥

तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्त्युपभोगिनः ।
मानुषोत्तममारभ्य देवास्तु निरयं विना ॥ १६७५ ॥

असुरास्तु विना मुक्तिं तमोऽन्धमपि चाप्नुयुः' ।
इति तत्वविवेकोक्तं[1] स्वयं भगवतो[2] वचः ॥ १६७६ ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥

ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ ३-४-४७

ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ३-४-४८

॥ इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥

ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ३-४-४९

शिष्याः, ज्ञानदा आचार्याश्च तारतम्यानुसारेण ज्ञानदानफलं लभन्ते

ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात्फलमाप्नुयुः ।
'मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ॥ १६७७ ॥

1. V2 तत्त्वावलोकोक्तं 2. U, V1, 2, 3, 5 भगवता

तद्गुरुर्द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ।
देवाः सहस्रगुणितं क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम् ॥ १६७८ ॥

ब्रह्मा महौघगुणितमेवं फलविनिर्णयः' ।
इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥ १६७९ ॥

युक्तं च तन्न गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् ।
'य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ १६८० ॥

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ।
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ १६८१ ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो[1] भुवि' ।
इत्याह भगवानेवमपि पात्रमपेक्ष्यते ॥ १६८२ ॥

॥ इति अन्वयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ऐहिकाधिकरणम् ॥

ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ३-४-५०

॥ इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥

ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ३-४-५१

॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

---

1. U, V3, 4 प्रियतरो

प्रारब्धस्य कर्मणः अविरोधेनैव ज्ञानं दृष्टफलं च, प्रारब्धकर्म-
प्रतिबन्धाभावे यस्मिन् देहे ज्ञानमुत्पन्नं तत्पातानन्तर-
मेव मुक्तिः ।

एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः ।
ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह[1] लभ्यते ॥ १६८३ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीब्रह्मसूत्रभाष्यानुव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः
तृतीयाध्यायः समाप्तः

1. U, V3 मुक्तिश्चेहैव, V4 मुक्तिश्चैत्र हि V5 मुक्तिश्चैत्र ह
Pr. मुक्तिश्चैवोपलभ्यते

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

एतदध्यायप्रतिपाद्यनिरूपणम्, प्रथमं कैश्चित् सूत्रैः
साधनस्यैव चिन्ता

समन्वयाविरोधाभ्यां सिद्धे वस्तुनि साधने ।
विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु विशेषतः ॥ १६८४ ॥

नित्यशः कार्यमत्यन्तमवश्यम्भावि साधनम् ।
चिन्त्यते प्रथमं तत्र

॥ आवृत्त्यधिकरणम् ॥

ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ४-१-१

ॐ लिङ्गाच्च ॐ ४-१-२

श्रवणादेरावृत्तेरावश्यकत्वनिरूपणम्

श्रवणादिसकृत्क्रिया ॥ १६८५ ॥

आवृत्तिर्वेति सन्देहे कर्तव्यावृत्तिरेव हि ।
उपदेशोऽतत्त्वमसीत्यादि[1] ह्यसकृदेव यत् ॥ १६८६ ॥

" लिङ्गाल्लातव्यतः पूर्वमृजोर्ब्रह्मत्वतः शतात् ।
शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः ॥ १६८७ ॥

सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान् भक्त्या सदोद्यतः ।
तत्रिभागमुपासां च चक्रे सम्भृतमानसः ॥ १६८८ ॥

दशमन्वन्तरं शक्रपदयोग्यो गरुत्मतः ।
पदयोग्यात्सुमनसः सुनन्दो नाम चाशृणोत् ॥ १६८९ ॥

---

1. V2, 3, 5 इत्यादिर्ह्यसकृदेव

उपासां चक्र उद्युक्तो मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पदयोग्यौ सुतेजसौ ॥ १६९० ॥

सुरूपः शान्तरूपश्च मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
अशृण्वतां सुमनसो मन्वन्तरमुपासताम् ॥ १६९१ ॥

ततः प्रोक्तास्तु ते सर्वे भक्त्योग्रतपआदयः ।
अपश्यन् परमं विष्णुं तत्प्रसादैधिताः[1] सदा" ॥ १६९२ ॥

इत्युक्तं विष्णुना साक्षात् ग्रन्थे सत्तत्त्वसञ्ज्ञिते ।

॥ इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥

ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ४-१-३

'आत्मा' इति मुख्यया वृत्त्या नारायणस्य नाम, विष्णुः आत्मा स्वामी इति सर्वथा उपास्यः

आत्मेति नाम कथितं साक्षान्नारायणस्य हि ॥ १६९३ ॥

'आत्मा ब्रह्म महांस्तारः परमेशः शुचिश्रवाः ।
विष्णुर्नारायणोऽनन्त इति श्रीपतिरीर्यते' ॥ १६९४ ॥

इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव[2] तथैव परमश्रुतिः ।
'ओमात्मा भगवान्विष्णुरात्मानन्दोऽक्षरः स्वराट् ॥ १६९५ ॥

विश्वत्राता नृसिंहोऽजो नारायण उरुक्रमः ।
अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान् ॥ १६९६ ॥

---

1. U, V 2, 4 तत्प्रसादेधिताः 2. U पिङ्गश्रुतिः

दत्तं दूर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान्' ।
इति भागवते चैव तस्मादात्मा जनार्दनः ॥ १६९७ ॥

तस्मादुपास्यो विष्णुरिति ज्ञातव्यः सज्जनैः सदा ।
तथैवोपासते सन्तस्तथैवोपदिशन्ति च ॥ १६९८ ॥

आदानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दः पतिं वदेत् ।
स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोपास्यमञ्जसा ॥ १६९९ ॥

'स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः ।
कर्तव्यं सर्वथैवैतन्न कथञ्चन विस्मरेत्' ॥ १७०० ॥

इति सत्तत्ववचनं षाड्गुण्यवचनं परम् ।
'मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च ॥ १७०१ ॥

इति ध्येयः सर्वदैव भगवान्विष्णुरव्ययः ।

॥ इति आत्माधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ नप्रतीकाधिकरणम् ॥

ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ४-१-४

प्रतीकसंस्थितत्वेन विष्णुः ध्येयः न तु प्रतीकमेव
विष्णुरिति

प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना ॥ १७०२ ॥

प्रतीकं नैव विष्णुर्यन्मिथ्योपासा ह्यनर्थदा ।
योऽन्यथा सन्तमात्मेशमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ १७०३ ॥

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा[1]' ।
"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ १७०४ ॥

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा" ।
'योऽन्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ १७०५ ॥

किं तेन न कृतं पापं चोरेण ब्रह्महारिणा[2]' ।
'स्वात्मानं प्रतिमां वापि[3] देवतान्तरमेव वा[4] ॥ १७०६ ॥

चेतनाचेतनं वान्यत् ध्यायेद्यः केशवस्त्विति ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा' ॥ १७०७ ॥

'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेज्जानीयाद्वा हरिं तथा ।
अन्धे तमसि मज्जेत्स यत्र नैवोत्थितिः क्वचित्' ॥ १७०८ ॥

'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ।
अन्यथाध्यानदोषेण सोऽन्धे[5] तमसि मज्जति' ॥ १७०९ ॥

'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति[6] स्म वा ।
महातमसि मग्नस्य तस्य नैवोत्थितिः क्वचित्' ॥ १७१० ॥

'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमञ्जसा ।
ध्यातुर्महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिः' ॥ १७११ ॥

'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यात[7]मञ्जसा ।
महादोषकरं विष्णुः किमु सर्वेश्वरेश्वरः'[8] ॥ १७१२ ॥

---

1. V 1, 2, 5 चोरेणेशापहारिणा 2. V 3, 4 चोरेणेशापहारिणा 3. B 2 चापि
4. V 4 च 5. U महातमसि 6. Pr. विष्णुमन्यदिति 7. U ज्ञातं
8. V 3, 4 सर्वेश्वरो हरिः

'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यात[1]मञ्जसा ।
अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥ १७१३ ॥

न किञ्चिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं वा तेन कुत्रचित् ।
किमु सर्वोत्तमो विष्णुर्ज्ञेयो[2] नीचतया क्वचित् ॥ १७१४ ॥

तस्माद्वस्तु यथारूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा ।
कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा भवति क्वचित्' ॥ १७१५ ॥

इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ।
ध्येया[3] विष्णोः क्वचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदम् ॥ १७१६ ॥

इत्यभिप्रेत्य 'न हि स' इत्याह भगवान्प्रभुः ।
प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥ १७१७ ॥

॥ इति नप्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ब्रह्माधिकरणम् ॥

ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ४-१-५

विष्णुः ब्रह्मेति ध्येयः, ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
पूर्णत्वम्—उत्कर्षः

ब्रह्मेति च सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरञ्जसा ।
उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः पूर्णत्वं ब्रह्मता यतः ॥ १७१८ ॥

आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु ।
ध्येयैव ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्भक्त्या निरन्तरम् ॥ १७१९ ॥

1. U, V 3, 4 ज्ञातं 2. U, V 5 ध्येयो 3. U ज्ञेयाः

इति प्रकाशिकायां च वचनं विष्णुनेरितम् ।

‘आत्मेति तु’ इति सूत्रे ईशस्य जीवत्वं प्रतिपाद्यत
इत्यपव्याख्यानिरसनम्

नात्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकम् ॥ १७२० ॥

आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् ।
स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् ॥ १७२१ ॥

यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि कथं स विनिवारयेत् ।
आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥ १७२२ ॥

‘आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् ।
न वदन्ति यतो नाप्ता क्वापि तैर्गुणपूर्णता’ ॥ १७२३ ॥

नारायणाध्यात्मगतमिति यद्ब्रैष्णवं वचः ।
यदि जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ॥ १७२४ ॥

आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति युक्तितः ।
भेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥ १७२५ ॥

भेददार्ढ्ये हेतुमाह तात्पर्यं स जगत्पतिः ।
व्यावहारिकभेदश्चेत् क्वासावव्यावहारिकः ॥ १७२६ ॥

व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकम् ।
उत नेति विकल्पे तु यदि स्याद्व्यावहारिकम् ॥ १७२७ ॥

तस्यापि बाध्यता चेत्स्यात् भेदः स्यात् पारमार्थिकः ।
अव्यावहारिकत्वं चेद्भेदोऽयं[1] सत्यतां गतः ॥ १७२८ ॥

---

1. Pr. यः

एकस्यासत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः ।
अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन निवार्यते ॥ १७२९ ॥

असत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्तमिति प्रजाः ।
जानन्त्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ॥ १७३० ॥

न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्या तत्रैकं सत्यमेव हि ।
भावाभावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः ॥ १७३१ ॥

भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनम् ।
स्ववाचोऽसत्यता चेत्स्यात् तस्माद्भेदस्य सत्यता ॥ १७३२ ॥

तस्माज्जीवेशयोर्भेद उक्तन्यायेन गम्यते ।

'न प्रतीके' इत्यादिसूत्रस्य 'प्रतीकेषु जीवमतिं न बध्नीयात्'
इति अपव्याख्याननिरसनम्

एतस्मादात्मशब्दोऽयं परमात्माभिधा भवेत् ॥ १७३३ ॥

प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिर्न तद्भवेत् ।
प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मात्कार्या ह्युपासना ॥ १७३४ ॥

न च विष्णुः प्रतीकं यत्तस्मात्

'ब्रह्मदृष्टिः' इत्यादिसूत्रस्य 'प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्या'
इत्यपव्याख्याननिरसनम्

नात्मेत्युपासना ।
इति पक्षो यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र विरुध्यते ॥ १७३५ ॥

स नेति युक्तिस्तत्रापि समेत्युक्तविरुद्धता ।
यद्यप्युत्कर्षमात्रेण ह्यतद्भावेऽप्युपासना ॥ १७३६ ॥

उत्कर्ष आत्मनोऽपि स्याच्चेतनत्वादचेतनात् ।
तस्मादतत्त्वं नोपास्यमिति वेदविदां[1] मतम् ॥ १७३७ ॥

उत्कर्षाद्ब्रह्मताध्याने यदि स्यात्फलमञ्जसा ।
ब्रह्मणो नीचताज्ञाना[2]दनर्थः किं न जायते ॥ १७३८ ॥

अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि क्वचित् ।
नीचस्य स्वात्मताज्ञानात्[3] कुप्यति ब्रह्म लोकवत् ॥ १७३९ ॥

चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि ।
को विशेषः परिज्ञाते नृपेण स्यात्कथञ्चन ॥ १७४० ॥

पुरतो नरदेवस्य चण्डालो यदि पूज्यते ।
राजवत्किं न कोपः स्याद्राज्ञो लोकेऽभिपश्यति[4] ॥ १७४१ ॥

राज्ञस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डाले[5] नृप इत्यपि ।
आत्मानं स इति प्रोक्तमितिवद्ध्येव कुप्यति ॥ १७४२ ॥

अभेदेनैतयोर्ध्याने को विशेषो वचस्यपि ।
अयं राजा त्वमित्युक्ते चण्डालेऽथ नृपेऽपि च ॥ १७४३ ॥

चण्डाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणम् ।
ध्यातेऽप्येकस्य[6] तद्भावे तद्भावोऽन्यस्य किं न तत् ॥ १७४४ ॥

न चैव तदविज्ञातं सर्वज्ञब्रह्मणा क्वचित् ।
तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः ॥ १७४५ ॥

तस्माद्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ।

॥ इति ब्रह्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

---

1. U, V 1-3 वेदविदो मतम् 2. U, V 1-4 नीचताध्यानात्
3. U, V 1, 2, 4, 5 स्वात्मताध्याने 4. U लोके हि पश्यति 5. U चण्डालं
6. U, V 1-5 त्वेकस्य

॥ आदित्याधिकरणम् ॥

ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॐ ४-१-६

॥ इति आदित्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ आसीनाधिकरणम् ॥

ॐ आसीनः सम्भवात् ॐ ४-१-७

ॐ ध्यानाच्च ॐ ४-१-८

ॐ अचलत्वं चापेक्ष्य ॐ ४-१-९

ॐ स्मरन्ति च ॐ ४-१-१०

ॐ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॐ ४-१-११

॥ इति आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ आप्रायणाधिकरणम् ॥

ॐ आ प्रायणात्तत्रापि
हि दृष्टम् ॐ ४-१-१२

॥ इति आप्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ तदधिगमाधिकरणम् ॥

ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष-
विनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ४-१-१३

कर्मनाशाख्यज्ञानफलनिरूपणम्

तथोपास्याञ्जसा दृष्टं ब्रह्म पापं च भस्मसात् ॥ १७४६ ॥

करोति निखिलं पूर्वं पाश्चात्त्यस्या[1]प्यसङ्गताम् ।
करोति

ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः
पाते तु ॐ ४-१-१४

तद्द्विषश्चैवं[2] पुण्यनाशोऽप्यसङ्गता ॥ १७४७ ॥

ॐ अनारब्धकार्ये एव तु
पूर्वे तदवधेः ॐ ४-१-१५

ॐ अग्निहोत्रादि तु
तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॐ ४-१-१६

ॐ अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॐ ४-१-१७

ॐ यदेव विद्ययेति हि ॐ ४-१-१८

'यदेव विद्यया' इति सूत्रस्य 'तच्छ्रुतेः' इति सूत्रेण
पुनरुक्तिपरिहारः

यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्ताद्धि विशिष्यते ।
पूर्वं स्वर्गादिलब्ध्यर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितम् ॥ १७४८ ॥

कर्म विद्यायुतं पश्चान्मोक्षे वीर्यप्रदं त्विति ।

ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ
सम्पत्स्यते ॐ ४-१-१९

1. V 3, 4 पश्चात्त्यस्य 2. V 4 द्विषतश्चैव

प्रारब्धकर्मानन्तरमेव ब्रह्मद्विट्ब्रह्मदर्शिनोः तमोमोक्षौ

ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वेतरत्तथा ॥ १७४९ ॥

ब्रह्मद्विट् ब्रह्मदर्शी च तमोमोक्षाववाप्नुतः[1] ।

प्रारब्धकर्मणामानन्त्येन भोगेन तन्नाशोऽशक्य इति
शङ्कापरिहारः

"ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसङ्क्षयः ॥ १७५० ॥

ब्रह्मणस्त्वेव तावत्त्वं पञ्चाशद्ब्रह्मणस्तथा ।
रुद्रस्य विंशदेव स्यादिन्द्रस्यार्कादिके दश ॥ १७५१ ॥

अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वन्त आरब्धसङ्क्षयः ।
ब्रह्मणैव सहातश्च परं नारायणं व्रजेत्" ॥ १७५२ ॥

इति सत्तत्त्ववचनं स्वयं भगवतोदितम् ।

॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

---

1. Pr. अवाप्नुताम्

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

प्रथमपादोक्तं कर्मनाशाख्यं फलं देवमनुष्यसाधारणम्, द्वितीयपादप्रतिपाद्या देहादुत्क्रान्तिः तृतीयपादप्रतिपाद्यार्चिरादिमार्गश्च देवानां प्रायेण न भविष्यतः

देवानां च मनुष्याणामेतावत्सममेव हि || १७५३ ||
उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यतः ।

पादचतुष्टयविषयनिरूपणम्

कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयम् || १७५४ ||
फलं मोक्ष इति प्रोक्तं[1] क्रमात्पादेषु चोदितम्[2] ।

देवानां मार्गस्य उत्क्रान्तेश्च स्वरूपनिरूपणम्

स्रष्टृष्वेव च[3] सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो लये || १७५५ ||

देवानां मार्ग उद्दिष्टो नार्चिरादिर्न चोत्क्रमः ।
स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्य देहस्तत्र लयं व्रजेत् || १७५६ ||

यतः सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रान्तिस्ततो भवेत् ।
लयाच्चैवार्चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः || १७५७ ||

कथं मार्गो भवेत्तेषां विशतामु[4]त्तरं स्वतः ।
जातानां मानुषे लोके देवानां तु[5] कदाचन || १७५८ ||

उत्क्रान्तिमार्गौ भवतो न तदा मुक्तिरिष्यते ।
अन्येषामपि साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि तं हरिम् || १७५९ ||

---

1. U, V 1-3 प्रोक्तः 2. U चोदितः 3. U तु 4. U, V 1, उत्तमं
5. U, V 1, 3, 5 च

सहैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः ।

उक्तार्थे श्रुतिपुराणोक्तयः

'क्ष्माम्भोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ-
भूतादिभिः परिवृतः प्रतिसञ्जिघृक्षुः ।
अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा
कालं परं[1] स्वमनुभूय परः स्वयम्भूः ॥ १७६० ॥

एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टाः
ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ।
तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं
ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ॥ १७६१ ॥

'भगवन्तमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा सह ।
परमं मोक्षमायान्ति लिङ्गभङ्गेन योगिनः' ॥ १७६२ ॥

'प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः ।
आनन्दव्यक्तिमायान्ति पूर्णा लिङ्गस्य भङ्गतः' ॥ १७६३ ॥

इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तत् ।

चतुर्थपादोक्तः भोगः देवनरादिसाधारणः

भोगस्तु सर्वदेवानां नरादीनां च विद्यते ॥ १७६४ ॥

द्वितीयपादे देवानामुत्तरोत्तरेषु प्रवेशो प्रथमं निरूप्यते

तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः क्रमात् ।
उच्यते देहगानां च वृत्तीनामेवमेव तु ॥ १७६५ ॥

---

1. Pr. पराख्यमनुभूय

तत्तद्वादिभिः स्वोत्प्रेक्षामात्रेण निरूपितं मोक्षस्वरूपं न प्रामाणिकम्

तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभाश्रयात् ।
नाना वदन्ति

वादिनां मतिभेदे गुणभेदः कारणम्

पुंसां हि मतयो गुणभेदतः ॥ १७६६ ॥

पृथक् पृथक् प्रजायन्ते तमसैवान्यथामतिः ।
रजसा मिश्रबुद्धित्वं सत्त्वेनैव यथामतिः ॥ १७६७ ॥

मुक्तमतिस्वरूपम्

गुणातीता विमुक्तानां मतिः[1] शुद्धचितिर्यतः ।
सम्यगेवाथ नित्या च तत्तन्माहात्म्ययोगतः ॥ १७६८ ॥

श्रियः मतेः स्वरूपम्

बहुला[2] चातिविशदा स्पष्टा चैव श्रियो मतिः ।
महाशुद्धचितित्वेन ततोऽप्यतिमहाचितिः ॥ १७६९ ॥

नारायणस्य मतेः स्वरूपम्

अशेषोरुविशेषाणामतिस्पष्टतया दृशिः ।
नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा ॥ १७७० ॥

सूर्यप्रभावदखिलं भासयन्ती निरन्तरा ।
निर्लेपा वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥ १७७१ ॥

भगवद्गताशेषविशेषविषयीकारित्वं विहाय अन्यधर्मवत् लक्ष्मीज्ञानम्

विशेषांस्तद्गतांस्त्यक्त्वा प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः ।
तथैव स्पष्टताभावात्तत्तन्त्रत्वात्तु[3] केवलम् ॥ १७७२ ॥

---

1. Pr अतिशुद्धचितिर्यतः 2. U बहळा 3. U, V, 1, 2, 4, 5 च

न तादृशी

लक्ष्मीमतिविशेषणानां मुक्तब्रह्ममतौ अतिदेशः

ब्रह्मणस्तु प्राये[1]णैवं श्रियो यथा ।

तदन्येषां मुक्तानां मतिः वृद्धिह्रासवती

मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा ॥ १७७३ ॥

अग्निज्वालावदेव स्यात्स्मृतिगानां दृशो भवः ।

गुणभेदनिमित्तं वादिनां मतिभेदनिरूपणोपसंहारः

एवंविधेषु ज्ञानेषु तमसा मुष्टदृष्टयः ॥ १७७४ ॥

खद्योतसदृशात्यल्पज्ञानत्वादन्यथादृशः ।
वदन्ति वादिनो मोक्षं नानामतसमाश्रयात् ॥ १७७५ ॥

जिनोदितमोक्षस्वरूपनिरूपणम्

आश्रित्य प्रतिभामाह जिनस्तत्रातितामसीम् ।
ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपञ्जरात् ॥ १७७६ ॥

पञ्जरोन्मुक्तखगवदलोकाकाशगोचरः ।
नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो हस्तपादवान् ॥ १७७७ ॥

इति

जिनोदितमोक्षस्वरूपनिरासः

तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रद[2]र्श्यते ।
गतिरूर्ध्वा च दुःखेता गतित्वाल्लौकिकी यथा ॥ १७७८ ॥

इत्युक्ते चानुमानैकशरणस्य किमुत्तरम् ।
अनूर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिः खगस्य च ॥ १७७९ ॥

1. U, V 1-5, प्राय एवं 2. U, V5 प्रदृश्यते

दूरोर्ध्वगमने दुःखमिति साध्यानुगो न सः ।
प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणम् ॥ १७८० ॥

उपाधिः प्रतिरूपं हि साधनं तन्न चापरम् ।
अथापि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत् ॥ १७८१ ॥

गतित्वं यत्र देहित्वमिति यत्साधनानुगम् ।
आगमाननुसारित्वे प्रसङ्गोऽयं यतस्ततः ॥ १७८२ ॥

नापसिद्धान्तता दोषः प्रसङ्गे यदि सा भवेत् ।
तदैवातिप्रसङ्गः स्यान्न प्रसङ्गः क्वचिद्भवेत् ॥ १७८३ ॥

लोकाकाशगतित्वं चेदुपाधिः साधनानुगः ।
सोऽपीत्युक्ते वदेत्किं स तस्माद्वेदोदितो भवेत् ॥ १७८४ ॥

बौद्धोक्तमोक्षस्वरूपनिरासः

मोक्ष एवं स्वयं विष्णुर्यद्यपीशो ह्यशेषवित् ।
चकार सौगतमतं मोहायैव चकार यत् ॥ १७८५ ॥

असुराणामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्तताम् ।
अतोऽसुराधिकारत्वान्न ग्राह्यं तन्मतं क्वचित् ॥ १७८६ ॥

चतुष्प्रकारं तच्चोक्तं शून्यं विज्ञानमेकलम् ।
अनुमेयबहिस्तत्त्वं तथा प्रत्यक्षबाह्यगम् ॥ १७८७ ॥

इति तत्र तु ये शून्यं वदन्त्यज्ञानमोहिताः ।
ते मोक्षं तादृशं ब्रूयुर्निःशङ्कं मायिनो यथा ॥ १७८८ ॥

न किञ्चिन्मुक्त्यवस्थायामात्मात्मीयमथापि वा ।
एकस्मिन् संसृतेर्मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यते ॥ १७८९ ॥

तत्संवृत्यैव भेदोऽयं चेतनाचेतनात्मकः ।
दृश्यते संसृते[1]ध्वंसे निर्विशेषैव शून्यता ॥ १७९० ॥

न सत्त्वं नैव चासत्त्वं शून्यतत्त्वस्य विद्यते ।
न सुखत्वं न दुःखत्वं न विशेषोऽपि कश्चन ॥ १७९१ ॥

निर्विशेषं स्वयम्भातं निर्लेपमजरामरम् ।
शून्यं तत्त्वमसम्बाधं नानासंवृतिवर्जितम् ॥ १७९२ ॥

अशेषदोषरहितं मनोवाचामगोचरम् ।
मोक्ष इत्युच्यतेऽसद्भिर्नानासंवृतिदूषितम् ॥ १७९३ ॥

संसृत्यवस्था[2] विज्ञेया संवृत्यैव विशि[3]ष्यते ।
स्थितया ध्वस्तया चैव संसृतिर्मोक्ष इत्यपि ॥ १७९४ ॥

केचित्तेष्वन्यथा प्राहुः संवृत्यैव त्वनेकधा
अवच्छिन्नं महाशून्यं नाना पुद्गलशब्दितम् ॥ १७९५ ॥

यस्य शून्यैकरसता ज्ञानात्सा त्वपगच्छति ।
स पुद्गल[4]त्वनिर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यति ॥ १७९६ ॥

संवृत्या [5]यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलम् ।
इति

शून्यवादिमायावादिनोः साम्यप्रदर्शनम्

एवं मायिन[6]श्चाहुरेकजीवत्ववादिनः ॥ १७९७ ॥

बहुजीवमताश्चेति माया तेषां तु संवृतिः ।
निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मे[7]ति नो भिदा ॥ १७९८ ॥

सच्चित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखण्डवादिनः ।
व्यावर्त्यमात्रभेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः ॥ १७९९ ॥

1. U, V 1, 2, 3, संवृतेः 2. U, संसृत्यवस्थं विज्ञेयं 3. U, V 4 विशेष्यते
4. V 2, 3, 5 पुद्गलत्वान्निर्मुक्तः 5. U संवृत्यान्यस्त्ववच्छिन्नः
6. J, V 5 मायिनः प्राहुः 7. U ब्रह्मैव

अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते ।
निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥ १८०० ॥

प्रामाण्यादि च वेदस्य फलतः सममेव हि ।
अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥ १८०१ ॥

अ[1]तत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं सतां मतम् ।
दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्यादतत्त्वावेदकप्रमा ॥ १८०२ ॥

रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता ।
स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहप्रदत्वतः ॥ १८०३ ॥

तलनैल्यादिविज्ञानमाकाशे मानतां व्रजेत् ।
छत्राका[2]रत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामितिः ॥ १८०४ ॥

निर्भेदत्वं तु शून्यस्य तेनाप्यङ्गीकृतं सदा ।
सत्त्वासत्त्वादिधर्माणामभाव उभयोर्मतः ॥ १८०५ ॥

न हि सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन चेष्यते ।
न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेष्यते ॥ १८०६ ॥

मायिना शून्यपक्षेऽपि ज्ञानं जाड्यविरोधि च ।
धर्माः के[3]ऽपि न सन्त्येव को विशेषस्ततस्तयोः ॥ १८०७ ॥

अद्वैतं न सूत्रकाराभिमतं, सूत्रेषु तन्निराकरणात्

एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् ।
स्वपक्षसाधनेनैव 'नाभाव' इति चोक्तितः ॥ १८०८ ॥

---

1. V 3 अतत्त्वावेदकं यत्तदप्रमाणं सतां मतम्, V 5 अतत्त्वावेदकत्वं यत्तदप्रामाण्य सतां मतम् 2. Pr छत्रताकारविज्ञानं 3. U तेऽपि

आत्मविनाशस्य न मोक्षत्वं अपुरुषार्थत्वात्, एतद्दूषणं मायिनोऽपि समम्

आत्माभावे पुमर्थः क इष्टस्यात्मावधिर्यतः ।
यदि नात्मावधिर्मोक्षो मोक्षः स्याद्घटशून्यता ॥ १८०९ ॥

कल्पितत्वाद्विशेषाणां मायिनोऽपि समं हि तत् ।
दृश्यमाने विशेषेऽपि यदि चेदविशेषता ॥ १८१० ॥

घटाभावोऽविशेषः स्यात्पाश्चात्यश्चेदनागतः ।

शून्यभावब्रह्मभावयोः मोक्षत्वसाधकमनुमानं सत्प्रतिपक्षदूषितम्

न मोक्षो विमतो यस्माददेहो घटशून्यता ॥ १८११ ॥

यथेत्युक्तो वदेत्किं स योऽनुमामात्रमानकः ।
न च मायी वदे[1]दत्र पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ १८१२ ॥

अमानत्वात् श्रुतेस्तस्य

अदेहत्ववादिनी श्रुतिः प्राकृतशरीरराहित्यमेव वदति

न चादेहत्ववादिनी ।
श्रुतिः काचिददेहत्वमप्राकृतश[2]रीरता ॥ १८१३ ॥

मोक्षे भोगं यतो ब्रूते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः ।

शून्यभावब्रह्मभावयोर्मोक्षत्वनिरासोपसंहारः

निर्दुःखत्वान्न तन्मोक्षः प्रतिपन्नं यथेति च ॥ १८१४ ॥

अनुमादूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः ।
दुःखं दुःखादभिन्नत्वान्मोक्षोऽपि स्यादसंशयम् ॥ १८१५ ॥

भेदे सद्वै[3]तत्तैव स्यादित्याद्यमितदोषतः ।
हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैः ॥ १८१६ ॥

---

1. U वदेत्तत्र 2. V 5 अप्राकृतशरीरता 3. U, V 1, 3, 4, 5 सद्वैततैव

विज्ञानवाद्यभिमतमोक्षस्वरूपनिरासः

एवं विज्ञानवादोऽपि ज्ञानमात्रविशेषतः ।
तस्यापि भङ्गुरत्वादिविशेषमपहाय हि ॥ १८१७ ॥

अद्वैततामतं साक्षादुक्तदोषस्ततो भवेत् ।
कालो न केवलज्ञानी कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ १८१८ ॥

एतयानुमया रोधान्न तादृङ्मोक्षरूपता ।
यदि कालोऽपि नेत्याह कदेति प्रश्न उत्तरम् ॥ १८१९ ॥

किं वक्ष्यति यदावस्थां वदेत्सा पक्षतां व्रजेत् ।
अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः सापि कदेति च ॥ १८२० ॥

पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत् ।
न काल इति सामान्यनिषेधे कालगप्रमा ॥ १८२१ ॥

निरु[1]णद्धि समश्चायं त्रयाणामुक्तवादिनाम् ।
एकजीवत्वपक्षे तु[2] कालाभावादियं प्रमा ॥ १८२२ ॥

कुपिता कालमाधाय द्वैतमेवोपपादयेत् ।
विमतः प्रपञ्चवान् कालः कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ १८२३ ॥

इति चान्यानुमैकत्वं जीवस्य विनिवारयेत् ।

कालैकत्व-शब्दैकत्व-शिवैकत्ववादिषु एतद्दोषाणामतिदेशः

कालशब्देश्वरैकत्वमतान्यप्येवमेव हि ॥ १८२४ ॥

निराकृतानि तेषां च समत्वात्पक्षदोषयोः ।

वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतमोक्षस्वरूपनिरासः

ज्ञानं स्वरसभङ्ग्येव नित्यसन्तानमिष्यते ॥ १८२५ ॥

---

1. V 2-5 विरुणद्धि 2. V 5 अपि

बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु तत्राप्युक्तानुमा रिपुः ।
मोक्षो न शुद्धविज्ञानसन्तानी कालगत्वतः ॥ १८२६ ॥

प्रतिपन्नो यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरम् ।
अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधनयोगतः ॥ १८२७ ॥

निषिद्धान्युक्तभङ्गचैव श्रुतयश्चास्मदुक्तिगाः ।

सांख्यनैयायिकाद्यभिमतस्य मोक्षे सुखराहित्यस्य निरासः

सांख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं च[1] निःसुखम् ॥ १८२८ ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयम् ।
तत्राहुर्नैतदप्यत्र शोभनं श्रुतयो यतः ॥ १८२९ ॥

महानन्दं च भोगं च नियमेन वदन्ति हि ।

'प्रियाप्रिये न स्पृशतः' इति श्रुत्यर्थनिरूपणम्

प्राकृतप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरितीर्यते ॥ १८३० ॥

अप्रियं प्रतिकूलं तदविशेषेण शब्दितम् ।
नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखं सतो जीवस्य कुत्रचित् ॥ १८३१ ॥

प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानन्दादिवाक्यतः ।
हेयत्वादप्रियस्यैव प्रियहानेरनिष्टतः ॥ १८३२ ॥

न समस्तप्रियाभावो मोक्षे प्रोक्ते तु युज्यते ।
अप्रियस्य स्वरूपत्वमसुरेष्वेव हि श्रुतम् ॥ १८३३ ॥

असुरा नैवमेवं च नैवं चाखिलमानुषाः ।
इत्यात्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ॥ १८३४ ॥

---

1. U, V2, 4, 5 तु

'न प्रेत्य संज्ञास्ति' इत्यादिश्रुत्यर्थनिरूपणम्

सञ्ज्ञा नास्तीत्यपि ह्यस्य नामुक्तज्ञेयतेति हि ।
धर्मानुच्छित्तिमेवास्य यतो वक्त्युत्तरश्रुतिः ॥ १८३५ ॥

आशङ्क्यास्य ज्ञानहानिं मैत्रेय्या मोहमाह माम् ।
भवानित्युक्तवत्या हि नाहं मोहं वदामि ते ॥ १८३६ ॥

इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाशमूचिवान् ।
ज्ञानरूपस्य विज्ञाननाशस्तन्नाश एव यत् ॥ १८३७ ॥

इति शून्यमतोच्छित्त्यै पुनरानन्दपूर्वकान् ।
धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नांस्तार्किकैर्विनिवारितान् ॥ १८३८ ॥

मात्रासंसर्गमप्याह तथा माध्यन्दिनश्रुतिः ।
आचिक्षेप मतं तच्च यस्मिन्न विषयादनम् ॥ १८३९ ॥

घ्राणादिभोगाभावस्य त्वनिष्टत्वहृदा श्रुतिः ।
येनेदमखिलं वेद विज्ञातारं स्वमेव च ॥ १८४० ॥

केन तं च विजानीयादित्यनिष्टं च[1] सर्वथा ।
नाखिलज्ञापको विष्णुरज्ञेयो नियमेन हि ॥ १८४१ ॥

तज्ज्ञानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनम् ।
प्रत्यक्षमात्मविज्ञानाविरोधानुभवादपि ॥ १८४२ ॥

न स्वविज्ञानितायां च विरोधः कश्चनेयते ।
कर्तृकर्मविरोधश्च नित्यानुभवरोधतः ॥ १८४३ ॥

कथमेव पदं गच्छेद्विरोधोऽदृष्टबाधनम् ।

'सोऽश्नुते' इत्यादिश्रुतयः मुक्तस्य विषयभोगसद्भावं वदन्ति

"सोऽश्नुते सर्वकामांश्च" "कामान्नी कामरूप्यथ" ॥१८४४॥

---

1. U, V 1-4 हि

इत्यादिश्रुतयश्चोक्तमर्थमेव वदन्ति हि ।

'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इति श्रुत्यर्थः

अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न द्वैताभावतः क्वचित् ॥ १८४५ ॥

आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसङ्गतः ।
"अस्वातन्त्र्योपमाभेदभेदेष्विव उदी[1]रितः" ॥ १८४६ ॥

शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं मैत्रेय्युक्तोत्तरं च किम् ।

मोक्षे सुखाभावे तस्य अपुरुषार्थत्वस्य प्रपञ्चनम्

सुखादिधर्महानौ तु मुक्तेः किं च प्रयोजनम् ॥ १८४७ ॥

यद्यर्थो दुःखहानिः स्यादनर्थः सुखनाशनम् ।
तयोश्च दुःखहानाद्धि सुखनाशोऽधिको भवेत् ॥ १८४८ ॥

प्राप्यापि दुःखं महत्सुखलेशाप्तये जनः ।
यतते सुखहानौ हि को मोक्षाय यतेत्पुमान् ॥ १८४९ ॥

अल्पाच्च सुखनाशाद्धि बिभेत्यतितरां जनः ।
महच्च दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये ॥ १८५० ॥

न च रागनिमित्तं तद्वीतरागा अपि स्फुटम् ।
नारदाद्याः सुखार्थाय सहन्ते दुःखमञ्जसा ॥ १८५१ ॥

युद्धादिदर्शनं यस्मात्सुदुःखेनापि कुर्वते ।
"यदेन्द्रवैरोचनयोर्ब्रह्मास्त्राभ्यां सुता[2]पिताः ॥ १८५२ ॥

अपि नैवाजहुर्यु[3]द्धरसात्ते नारदादयः" ।
इति स्कान्दवचस्तस्मात्सुखाभावाय को यतेत् ॥ १८५३ ॥

---

1. V 1, 2, 5 उदाहृतः 2. Pr. प्रतापिताः 3. V 2 युद्धं

विमतो दुःखयुग्यस्माच्चेतनः सन् सुखोज्झितः ।
प्रतिपन्नो यथेत्यत्र चानुमा केन वार्यते ॥ १८५४ ॥

मोक्षे सुखसद्भावे श्रुति-पुराणप्रमाणानि

सर्वश्रुतिपुराणेषु सुखभावोक्तितस्तथा ।
मुक्तौ न ग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः ॥ १८५५ ॥

"सोऽनानन्दाद्विमुक्तः सन्नानन्दो भवति स्फुटम्" ।
"निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः ॥ १८५६ ॥

परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते" ।
"न विष्णुसदृशं देवं न मोक्षसदृशं सुखम् ॥ १८५७ ॥

न वेदसदृशं वाक्यं न वर्णोङ्का[1]रसंमितः" ।
"यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ॥ १८५८ ॥

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि" ।
इति श्रुतिपुराणानि तत्र तत्र वदन्ति हि ॥ १८५९ ॥

अतो मोक्षो सुखाभाव इति यत्किञ्चिदेव हि ।

मुक्तानां स्वरूपभूतदेहवत्त्वप्रतिपादनम्

शिरःकराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेत्क्वचित् ॥ १८६० ॥

श्रुतयश्च पुराणानि मानमत्र बहूनि च । ॥ १८६१ ॥

"न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः
सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ।
न यत्र माया किमुतापरे हरे-
रनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ १८६२ ॥

1. U, V 1 वर्णोकारसम्मितः

श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ।
सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि—
प्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥ १८६३ ॥

प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसां
परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनाम् ।
भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते
लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥ १८६४ ॥

विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः
सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ।
श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः
करोति मानं बहुधा विभूतिभिः" ॥ १८६५ ॥

"ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां
यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः" ॥ १८६६ ॥

कामान्नरूपी चरतीतिपूर्व—
श्रुत्या पुराणोक्तिभिरप्यदोषः ।
देहः स्वरूपात्मक एव तेषां
मुक्तिं गतानामपि चेयते हि ॥ १८६७ ॥

शिरःकराद्यैरपि मुक्तिभाजो
युक्ता यतस्ते पुरुषा इदानीम् ।
यथेति पूर्वा अनुमाश्च जीव—
स्वरूपमङ्गादिकमावयन्ति[1] ॥ १८६८ ॥

---

1. U, V 3 अङ्गादियुगापयन्ति ; V 1, 2, 4 अङ्गादियुगावयन्ति

संसारे भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा जीवस्य मोक्षे ब्रह्मणा अत्यन्तमैक्यमिति
भास्करादिमतनिरासः ।

न ब्रह्मरूपत्वममुष्य देहिनो
मुक्तावपि स्यात्प्रमया कथञ्चित् ।
स ब्रह्मणा सहितोऽशेषभोगान्
भुङ्क्ते तथोपेत्य सुखार्णवं तम् ॥ १८६९ ॥

यत्तत्परं ज्योतिरुपेत्य जीवो
निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् ।
भुङ्क्ते स देवः[1] पुरुषोत्तमोऽजः
आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतोः ॥ १८७० ॥

सेतुः स देवोऽखिलमुक्तिभाजा-
मुतामृतस्येष्ट इहेशिता यत् ।
इत्यादिवाक्यैर्भगवद्वशः सन्
भुङ्क्तेऽखिलान् मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥ १८७१ ॥

कालोऽप्यसौ नैक्ययुतः परेण
जीवस्य कालो यत एष यद्वत् ।
इत्यादिका अप्यनुमाः प्रमाणं
मुक्तौ च जीवस्य परत्वरोधे ॥ १८७२ ॥

कथं च यः पूर्वमसौ न पश्चा-
द्भवेत्स एवेत्यपि युक्तिमेति ।
यतो न दृष्टं यदभून्न पूर्वं
पश्चात्तदासेति कुतश्च किञ्चित् ॥ १८७३ ॥

1. U, V 2 दैवं

जीवः स्वभावत एव परमात्मना भिन्नाभिन्नः, संसारे भेद एव व्यक्तः, अभेदः अविद्यादिना आवृतः, मुक्तौ द्वावपि व्यक्ताविति यादवप्रकाशादिमतनिरासः ।

न चैव मुक्तेन[1] हरेः पृथक्त्व-
मैक्यं तथा स्यादिति युक्तिमेति ।
यतो न कुत्रापि भिदाभिदा च
दृष्टा चितश्चेतनया कुतश्चित ॥ १८७४ ॥

मोक्षवादार्थोपसंहारः

इत्थं मतानि भ्रमजानि यस्मा-
न्मोक्षं समुद्देश्यमपि भ्रमेण ।
विदुर्न सम्यग्यदपीह लौकिकाः
सुखं मम स्याद्धि[2] सदेति जानते ॥ १८७५ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे पूर्वपक्षयुक्तयः

औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्म-
स्वरूपदार्ढ्यं च निजस्वभावः ।
स्वातन्त्र्यमापूर्णविशेषयोग्यता
विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥ १८७६ ॥

तत्रैव सिद्धान्तयुक्तयः

व्यवस्थितिस्त्वविशेषस्थितिश्च
निषेधसामान्यविधिक्रियाणाम् ।
विभक्तता चात्वरयैव सिद्धि-
र्विपक्षसम्प्राप्तिविरुद्ध[3]हेतवः ॥ १८७७ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे पूर्वपक्षयुक्तयः

सुशक्यता शश्वदतिप्रसिद्धि[4]-
र्विवेकविन्यासविचारसञ्ज्ञाः ।

---

1. U मुक्तौ तु 2. U, V 1-5 स्याच्च 3. K विरोधहेतवः
4. U, V 3 अतिप्रसिद्धिविवेक

नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च
विपक्षतर्काः समतीतपादे ॥ १८७८ ॥

तत्रैव सिद्धान्तयुक्तयः

महाफलत्वं प्रविविक्तता च
सन्धिग्रहः साधनमाप्तकृत्यम् ।
विशेषकार्यं कृति[1]संस्थितिश्च
सुयुक्तयो निर्णयगाः स्वपक्षे ॥ १८७९ ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे पूर्वपक्षयुक्तयः

व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थ-
क्लृप्तिः सुदार्ढ्यं परतन्त्रता च ।
समानधर्मः कृतशेषता च
लोकोपमा पूर्वमतानुसाराः ॥ १८८० ॥

तत्रैव सिद्धान्तयुक्तयः

विशेषसाम्यश्रुतिराढ्यता च
समानलोपो महिमाविशेषः ।
कृतार्थता शश्वदनुप्रवृत्तिः
सिद्धान्तनिर्णीतिविशिष्टहेतवः ॥ १८८१ ॥

॥ वाङ्मनसाधिकरणम् ॥

ॐ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ ४-२-१

ॐ अत एव च सर्वाण्यनु ॐ ४-२-२

॥ इति वाङ्मनसाधिकरणम् ॥ १ ॥

---

1. V 1-5 कृतसंस्थितिश्च

॥ मनःप्राणाधिकरणम् ॥

ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॐ ४-२-३

॥ इति मनःप्राणाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अध्यक्षाधिकरणम् ॥

ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ ४-२-४

॥ इति अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ भूताधिकरणम् ॥

ॐ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॐ ४-२-५

॥ इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥

ॐ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॐ ४-२-६

'वायाविन्द्रः' इत्यादिश्रुतौ वायुशब्देन प्रधानवायुः विवक्षितः

प्रधानवायुस्त्विह वायुनामा
भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपि युक्त्या ।
यस्मात् श्रुतौ पवते चेति भूरि-
प्रोक्तो यतो भूतमानी च सोऽपि ॥ १८८२ ॥

महामानी त्वल्पमानी च यस्मात्
तच्छब्देनाप्युच्यते तेन सोऽपि ॥

॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ समनाधिकरणम् ॥

ॐ समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॐ ४-२-७

ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॐ ४-२-८

ॐ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॐ ४-२-९

ॐ नोपमर्देनातः ॐ ४-२-१०

ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॐ ४-२-११

ॐ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॐ ४-२-१२

ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॐ ४-२-१३

ॐ स्मर्यते च ॐ ४-२-१४

॥ इति समनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ पराधिकरणम् ॥

ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ४-२-१५

श्रुत्युक्तक्रमेण देवानां प्रधानवायौ लयः, तस्य च विष्णौ लयः

तस्मिन् लयं यान्ति भूतान्यशेष-
क्रमाविरोधेन स एव विष्णौ ॥ १८८३ ॥

इन्द्रादीनां तत्र लयः क्रमं तु
प्रोक्तं विशेषादनुसृत्य नान्यत् ।

संक्षेपतः लयक्रमः

तस्मादशेषा गिरिजां प्रविश्य
तयैव रुद्रं सह तेन वाणीम् ॥ १८८४ ॥

तया पतिं प्राप्य सहैव तेन
लयं हरौ यान्ति समस्तजीवाः[1] ।

शेषमार्गः

सोमस्तु वारीशयुतोऽनिरुद्धं
विशत्यसौ काममसौ तु[2] वारुणीम् ॥ १८८५ ॥

सा शेषदेवं स गिरं च सैव
वायुं विशत्यञ्ज इतीह निर्णयः ।
उमागिरीशाविति[3] भारतीरा-
विति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति ॥ १८८६ ॥

अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्च-
पत्नीं विरिञ्चं च विमुक्तिकाले ।
त एव यत्तत्पदमाप्नुवन्ति
तत्काल एतान् समुपास्य जीवाः ॥ १८८७ ॥

ब्रह्मत्वकाले प्रविशन्ति चैता-
निति स्म वाक् तादृशतामुपैति ।

गरुडमार्गः

सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन
शक्रं सहैतेन[4] सुपर्णपत्नीम् ॥ १८८८ ॥

---

1. Pr. समस्तजीवैः 2. U, V 1-5 च 3. U, V 1-5 अपि
4. U सहैनेन

तया सुपर्णं सह तेन वाणीं
ब्रह्माणमेतद्गत एव याति ।
इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेऽत्र
तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी ॥ १८८९ ॥

उक्ता सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना
ततो विरोधश्च न कश्चनात्र ।

हिरण्यगर्भे लयप्रकारः

भृग्वादयो दक्षमवाप्य तेन
प्राप्येन्द्रमेतेन सुपर्णपत्नीम् ॥ १८९० ॥

विशन्ति ये मनवो राजमुख्या
मनुं प्रविश्यात्र गता महेन्द्रम् ।
आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य
तेनैव यातः पुरुहूतदेवम् ॥ १८९१ ॥

सनादयो यतयः काममेव
विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहम् ।
वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या
धर्मं मनुं सोऽपि समेति काले ॥ १८९२ ॥

तमेव सर्वे पितरः सुरानुगाः
सर्वे कुबेरं स च सोममेव ।
विमुक्तिकाले प्रविशन्ति

सायुज्यप्रकारः

अभीक्ष्णं
भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुञ्जते ॥ १८९३ ॥

आनन्दसुव्यक्तिरमुत्र तेषां
भवत्यतश्चेष्टत एव निर्गताः ।
क्रीडन्ति भूयश्च समाविशन्ति
तानेव सायुज्यमिदं वदन्ति ॥ १८९४ ॥

सायुज्यहीनास्तु[1] लये तु सर्वे
प्रोक्तेन मार्गेण विशन्ति सृष्टौ ।
बहिश्च निर्यान्ति ततोऽन्यदापि
सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः ॥ १८९५ ॥

उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि
प्रोक्तं च[2] सर्गक्रमतो विपर्ययः ।
मुक्तौ लये यद्वदथो लयश्च
विपर्ययेणेत्यवदद्गिरां प्रभुः[3] ॥ १८९६ ॥

देवानां लयविषये ज्ञातव्यांशाः

लयो यतो मुक्तिरियं सुराणां
भोगो विशेषेण च यं वदिष्यति ।
उक्तश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः
पैङ्गि[4]श्रुतावुक्तलयानुसारतः ॥ १८९७ ॥

बिम्बे प्रतिबिम्बस्य लयः, 'प्राणस्तेजसि' इत्यत्र तेजश्शब्दः श्रीवाचकः

बिम्बे लयो यन्नियतश्च मुक्तौ
चिदात्मनां तद्वशता च सर्वदा ।
तेजोऽभिधां तु श्रियमाप्य विष्णु-
मग्रे ततः पुत्रतयैव वायुः ॥ १८९८ ॥

आप्तः प्रसूतः पुनरेव विष्णुं
प्रविश्य मुक्तः प्रलयेऽत्र तिष्ठति ।

1, U, V 2, 5 च 2. U तु 3. U पतिः 4. U, V 1-5 पिङ्गश्रुतौ

सर्वे मुक्ताः लये भगवन्तं प्रविश्य आनन्दमनुभवन्ति, सृष्टौ बहिरायान्ति

सर्वेऽपि ते मुक्तगणा अमन्द-
सान्द्रं निजानन्दमशेषतोऽपि ॥ १८९९ ॥

भुञ्जन्त एवासत ईशदेहे
लयेऽथ सर्गे बहिरेव यान्ति ।

उक्तादन्ये देवाः अग्निं प्रविशन्ति इत्यस्यापवादप्रदर्शन-पूर्वकं पादार्थोपसंहारः

प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शक्रं
मरुद्गणाः [1]पारिषदास्तथैव ॥ १९०० ॥

सर्वेऽनिरुद्धं पृतनाधिपाद्या-
स्तुरश्रुतिर्हीत्थमियं विमुक्तिः ।

इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥

ॐ अविभागो वचनात् ॐ ४-२-१६

इति अविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ तदोकोऽधिकरणम् ॥

ॐ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृति-योगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॐ ४-२-१७

1. U, V 3,4,5 पार्षदास्तथैव

ॐ रश्म्यनुसारी ॐ ४-२-१८

ॐ निशि नेति चेन्न
सम्बन्धात् ॐ ४-२-१९

ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति
च ॐ ४-२-२०

ॐ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॐ ४-२-२१

इति तदोकोऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ योग्यधिकरणम् ॥

ॐ योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते
चैते ॐ ४-२-२२

इति योग्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

एतत्पादप्रतिपाद्यार्थनिरूपणम्

उत्क्रान्तमार्गश्च विमुक्तगम्यं
पादोदितम्

एतत्पादीयपूर्वपक्ष - सिद्धान्तयुक्तयः

सुक्रमविक्रमौ च ॥ १९०१ ॥

सान्तानिकप्राप्तिरभीष्टता च
सौकर्यमित्यन्यमतस्य तर्काः ।
विशेषसम्प्राप्तिरुरुत्वमाप्तिः
क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः ॥ १९०२ ॥

सिद्धान्तनिर्णीतिकराः

॥ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥

ॐ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॐ ४-३-१

इति अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ वायुशब्दाधिकरणम् ॥

ॐ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॐ ४-३-२

इति वायुशब्दाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ तटिदधिकरणम् ॥

ॐ तटितोऽधि वरुणः
सम्बन्धात् ॐ ४-३-३

इति तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥

ॐ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॐ ४-३-४

ॐ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॐ ४-३-५

इति आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ वैद्युताधिकरणम् ॥

ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॐ ४-३-६

इति वैद्युताधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ कार्याधिकरणम् ॥

ॐ कार्यं बादरिरस्य
गत्युपपत्तेः ॐ ४-३-७

ॐ विशेषितत्वाच्च ॐ ४-३-८

ॐ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॐ ४-३-९

ॐ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः
परमभिधानात् ॐ ४-३-१०

ॐ स्मृतेश्च ॐ ४-३-११

ॐ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॐ ४-३-१२

ॐ दर्शनाच्च ॐ ४-३-१३

ॐ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभि-
सन्धिः ॐ ४-३-१४

ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति
बादरायण उभयथा च
दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ४-३-१५

प्रतीकं
देहादिकं तद्गतमेव ये नराः ।
उपासते ते पुरतः समाप्नुयु-
र्ब्रह्माणमस्मान्मतिमाप्य विष्णुम् ॥ १९०३ ॥

प्राप्स्यन्त्यतोऽन्येऽपि तमाप्य तस्मात्
हरिं[1] गता मुक्तिभाजः परान्ते ।

ॐ विशेषं च दर्शयति ॐ ४-३-१६

॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

1. Pr. परं

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

एतत्पादीयपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तयः

अतिक्रमोक्तिः पुरुषार्थलाभः
परागतिः पारगतिस्तदोकः ॥ १९०४ ॥

समस्तकार्यं वशिता च विश्व-
सम्भावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ।
सामान्यरूपं प्रतिभानमुक्ति-
राश्चर्यता कृत्रिमतास्तदोषः ॥ १९०५ ॥

विशेषक्लृप्तिः कृतनिश्चयश्च
माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ।

॥ सम्पद्याधिकरणम् ॥

ॐ सम्पद्याविहाय स्वेन शब्दात् ॐ ४-४-१

॥ इति सम्पद्याधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ मुक्ताधिकरणम् ॥

ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॐ ४-४-२

॥ इति मुक्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥

ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ ४-४-३

॥ इति आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥

ॐ अविभागेन दृष्टत्वात् ॐ ४-४-४

॥ इति अविभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ब्राह्माधिकरणम् ॥

ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॐ ४-४-५

ॐ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॐ ४-४-६

ॐ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं
बादरायणः ॐ ४-४-७

॥ इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥

ॐ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॐ ४-४-८

॥ इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ अनन्याधिपत्यधिकरणम् ॥

ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ४-४-९

मुक्तानां भगवान् अधिपतिः । यथासम्भवं अन्येपि । तेषां सर्वथा अनन्याधिपतित्वं नात्र सूत्रे प्रतिपाद्यते ।

अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य-
स्त्वन्यस्य भृत्यत्वनिवारणाय ॥ १९०६ ॥

पतिं यदेषामपि विष्णुमाह
ह्युतामृतत्वस्य पतित्ववाग्घरेः ।
एतेऽपि चान्याधिपतित्वयुक्ता
विष्ण्वन्यचित्त्वेन यथा पुमांसः ॥ १९०७ ॥

प्रसिद्धिभाजस्त्विवति चानुमैव
ह्यभीष्टसिद्ध्यै भवतीह निश्चयात् ।
मुक्तस्वकीयावरयन्तृतास्ति
मुक्तावपि ब्रह्मपुरस्सराणाम् ॥ १९०८ ॥

अनेन देवेन तथामुना च
हीष्टे परावाक्तनलोकिनामिति ।
फलं श्रुतिर्ज्ञानत आह मुक्ता-
वेतच्च सर्वाशुभनाशलिङ्गात् ॥ १९०९ ॥

मुक्तौ सर्वात्मना लोकाधिपत्यरूपफलं, निरवधिकं सर्वदेवपूज्यत्वं च विधातुरेव, अन्येषां तु यथायोग्यम्

लोकाधिपत्यं च विधातुरेव
सर्वात्मनेत्याह तुरश्रुतिश्च ।
सर्वे बलिं देवगणा वहन्ती-
त्येतच्च नान्यस्य तु[1] युक्तिमेति ॥ १९१० ॥

मुक्तानां स्वकीयावरयन्तृत्वनिरूपणम्

लोका इतीहापि तु लोकिनां वचो
लोका इति ह्येव रवः प्रजासु ।
प्रयुज्यते सर्वजनैः सदैव
तन्मानिनो लोकपदेन चोक्ताः ॥ १९११ ॥

---

1. U, V 1, 2, 5 हि

तद्वास्तु मुक्ता इह लोकशब्दा
अन्योन्यनाथा इति पैङ्गिनां श्रुतिः
अलोकशब्देन विमुक्तिभाजो
वाच्याः पदं तादृगपीह युक्तम् ॥ १९१२ ॥

लोकाभिधाश्चापि यतो हि[1] मुक्ताः
प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ।
ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तो[2]
भवेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च ॥ १९१३ ॥

आदित्यमण्डले परमेश्वरमुपासीनस्य विदुषः लोकाधिपत्यमित्यपव्याख्याननिरसनम्

न चेह विज्ञानफलं समुक्तं
लोकाधिपत्यं रविबिम्बगे हरौ ।
उक्तं पृथक् तच्च पुरैव यस्मात्
भेदोऽमुनेत्यादि च सम्यगुक्तः ॥ १९१४ ॥

त्वप्रत्ययं चाप्यतिहाय नैव
रूपेण तेनेति भवेदिहार्थः ।
भवत्यसावित्यणुशब्दमत्र
विहाय वाक्यानि बहूनि दोषः ॥ १९१५ ॥

अपव्याख्याननिराकरणोपसंहारपूर्वकं पादार्थस्य संक्षेपेणोक्तिः

अतो जगद्व्यापृतिमन्त एव
ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण
अमन्दमानन्दमजस्रमेव
भुञ्जन्त आत्मीयमजात्समासने ॥ १९१६ ॥

॥ इति अनन्याधिपत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

---

1. U, V 1, 2 विमुक्ताः 2. V 3, 4 विमुक्तौ

॥ अभावाधिकरणम् ॥

ॐ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॐ ४-४-१०

ॐ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॐ ४-४-११

ॐ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॐ ४-४-१२

ॐ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॐ ४-४-१३

ॐ भावे जाग्रद्वत् ॐ ४-४-१४

ॐ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॐ ४-४-१५

ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरा-
पेक्षमाविष्कृतं हि ॐ ४-४-१६

॥ इति अभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥

ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ ४-४-१७

ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॐ ४-४-१८

ॐ प्रत्यक्षोपदेशादिति-
चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॐ ४-४-१९

ॐ विकारावर्ति च तथाहि दर्शयति ॐ ४-४-२०

॥ इति जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ स्थित्यधिकरणम् ॥

ॐ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॐ ४-४-२१

ॐ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॐ ४-४-२२

॥ इति स्थित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ अनावृत्त्यधिकरणम् ॥

ॐ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॐ ४-४-२३

॥ इति अनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

परिसमापितग्रन्थो भगवानाचार्यः पुरुषोत्तमं पौनःपुन्येन प्रणमति

नमो नमोऽशेषविशेषपूर्ण-
गुणैकधाम्ने पुरुषोत्तमाय ।
भक्तानुकम्पादतिशुद्धसंवि-
द्दात्रेऽनुपाधिप्रियसद्गुणात्मने ॥ १९१७ ॥

श्रीमदाचार्याणां स्वरूपाविष्करणम्

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।